

СРПСКА СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКА ПАРТИЈА ПРЕМА СЕЉАШТВУ 1903—1914.

Став Српске социјалдемократске партије (ССДП) према селу и сељаштву је питање које је било од великог значаја за Партију. Његово решење се неумољиво наметало од самог почетка оснивања Партије. ССДП, као класној партији пролетаријата, била је дужност да укључи у борбу против капиталистичке експлоатације и сеоски пролетаријат, који је својом бројношћу представљао моћан фактор у политичкој и економској борби радничке класе. У циљу што успешније борбе сељачки елеменат је требало преваспитати, просветити и ослободити од свих вековних предрасуда и окова који су га држали у мраку и незнању, уздићи га, организовати и укључити у борбу пролетаријата за политичка и економска права.

О ставу ССДП према сељаштву се у нашој историографији до сада веома мало писало. Уколико се и писало, чинило се то фрагментарно, тј. ово питање је само додиривано, тако да о некој већој монографији нема ни говора. Због тога је литература о овом питању веома оскудна, непотпуна и претежно мемоарског карактера, писана на основу сећања. Један од таквих радова јесте и рад Трише Кацлеровића *Српска социјалдемократска партија према сељаштву* (1952), писан после близу четири деценије, када су многи догађаји избледели и аутор стекао нове погледе на поједине аспекте овог проблема. Ова брошура обухвата претежно светлије моменте из историје Партије, док се преко многих питања прелази, или се само узгред напомињу. Остали радови делимично захватају ово питање, на пример, чланак Десанке Пешић, Драгиша Лапчевић и „сељачко питање“ (1903—1914), или се пак односе на поједине крајеве Србије, на пример: Лесковац, Пожаревац итд. (Сергије Димитријевић, *Историја радничког покрета Лесковца и околине 1903—1914*; Триша Кацлеровић, *Раднички покрет у Пожаревцу и срезу пожаревачком до I светског рата*; Слободан Босиљчић, *Раднички покрет у Бору и околини*). Врло је интересантна брошура Владислава Савића *Миљко Савић сељак-социјалиста* (1953), мемоарског карактера, о првом сељаку социјалисти у Србији, из Села Свештице код Ивањице. У књизи Милоша Јанковића *Учитељски портрети* дати су ликови учитеља напредног социјалистичког покрета, који су већи део свог службовања провели по разним селима Србије. За проучавање овог питања од великог је значаја и избор списа и чланака Радована Драговића, Димитрија Туцовића и Душана Поповића, који садрже материјале и у вези с овим проблемом. Од посебног значаја су радови и публикације Драгише Лапчевића *Србија у бројевима*, *Зимски тежаков дан* и друго као и бројни чланци у радничкој штампи.

За проучавање „сељачког питања“ од врло великог значаја је и радничка штампа, при чему се мора имати у виду да је велики број

чланака агитационог карактера и да су написани са одређеним циљем, због чега им се не може поклонити довољно вере. Међутим, радничка штампа, посебно *Радничке новине* садрже грађу изворног карактера, као што су извештаји са конгреса, записници са седница, резолуције, плакате, програми итд.

При проучавању овог проблема посебну пажњу заслужује необјављена грађа: у Архиви Историјског института за раднички покрет Србије (фонд ССДП, фонд Драгише Лапчевића, збирке Димитрија Туцовића и Душана Поповића, фонд мемоарске грађе учесника покрета, а посебно записник са седница Главне партијске управе), затим збирка Васе Пелагића у Универзитетској библиотеци; фонд Министарства унутрашњих дела у Државном архиву СР Србије, Ахив радничког покрета Југославије. Треба, међутим, посебно нагласити да не постоји доста материјала ни у архивским фондovima ни у литератури који би се директно бавио овим проблемом.

Да би се што потпуније расветлио став који је ССДП заузимала према сељаштву од њеног оснивања 1903. па до избијања првог светског рата, 1914. године, било је неопходно приказати економске и политичке прилике које су владале у Србији у овом периоду, које су директно или индиректно утицале на заузимање оваквог или онаквог става према сељаштву од стране ССДП. За разумевање овог питања било је од значаја указати и на продор социјалистичких идеја на село, као и на покрет који се тамо стварао у сељачким масама под утицајем тих идеја. Врло су интересантни и путеви којима су се те идеје кретале из социјалистичких центара на село. Они су били различити: непрестана флукуација сеоског становништва село-град, и обратно, мајске демонстрације, рад учитеља-социјалиста на селу, радничка штампа и литература, као и социјалистичка агитација преко зборова.

Аутор је себи поставио задатак да покаже како се развијао однос Партије према сељаштву и како је „сељачко питање“, посматрано у теорији и пракси ССДП. У раду су додирнута и поједина питања која су била тесно везана за овај проблем. То се првенствено односи на сукоб у вођству Партије, затим на општинске и парламентарне изборе по окрузима, који су били снажно средство за социјалистичку агитацију, јер су они Партију доводили у непосредан контакт са сељачким масама и тако лакше продирали на село.

I. ЕКОНОМСКО-ПОЛИТИЧКИ ПОЛОЖАЈ СЕЛА КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Крајем XIX и почетком XX века у Србији се убрзава процес развитка капиталистичких производних односа. Разрив железнице и речног саобраћаја на Дунаву укопчавају потпуно Србију у европску и светску привреду.¹ Егзистирајући на периферији европских индустријских држава, Србија је у овом периоду постала извозник пољопривредних производа и индустријских сировина срењој и западној Европи, и добар купац њихових индустријских производа. Због тога расте интересовање страног капитала (аустроугарског, француског, енглеског и других) за коришћење природних богатстава у Србији. То доводи до његовог продора у привреду Србије и инвестирање у изградњу железница, отварање рудника, подизање пољопривреде и индустрије.²

¹ Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, 372.

² Исто; Димитрије Борђевић, *Царински рат Аустроугарске и Србије, 1906—1911*, Београд 1962, 20.

Продирање капитала у привреду Србије, преовладавање робно-новчаних односа и убрзана појава железница довели су и пољопривредни рад у зависност од капитала. Појава нових односа у пољопривреди затекла је Србију потпуно неспремну. Њен културни ниво био је веома низак. Неписменост становништва је била поразна, јер је према статистичким подацима из 1900. у Србији било 76,97% неписмених, и то 45% варошког и 84,99% сеоског становништва.³

Продор капитала у пољопривреду Србије доводи до све јачег раслојавања и пролетаризације сељаштва. Све ове крупне промене, чији се корени јављају још у доба Милошеве Србије⁴, умногоме су измениле њен привредни профил, најдубље се одражавајући у промени пољопривредне структуре. Основна карактеристика пољопривредног развоја Србије крајем XIX и почетком XX века јесте осетан прелаз сељаштва са сточарства на земљорадњу, условљен развојем робно-новчаних односа, и ширење ситног поседа. Ситни земљишни посед у Србији стварао се на разне начине: продајом делова поседа због порезе, дуга и другог, а најчешће деобом међу браћом у оквиру једног газдства.⁵

Појава сеоских дућана, који су се све више ширили са продором индустријске робе на село, постала је врло јак и важан фактор зеленашења међу сеоским становништвом. Крајем XIX и почетком XX века по селима Србије непрестано су отворани нови дућани, које су држали варошке газде и сеоски шпекуланти. Због слабих финансија сеоске породице су се задуживале код тих шпекуланата и зеленаши, који су им најчешће давали робу на кредит, или новац под велики интерес.⁶ Тако су сеоске масе све више падале у зависност сеоских и варошких газда. Велики број сеоских породица био је приморан на задуживање, само се неко задуживао више а неко мање. За врло кратко време у Србији су цели окрузи били у дугу, тако да је била права реткост наћи домаћинство на селу које није било на неки начин задужено. Сељаци су се првенствено задуживали код сеоских и варошких зеленаша, и то уз врло високе камате, које су се обично кретале од 30—40%, док је законска максимална камата износила само 12% годишње. Зеленаши су практиковали да зајмове дају сељацима на краће рокове, често и на једну недељу, у највећем броју случајева на месец дана, али врло ретко на више месеци или једну годину.⁷ Под

³ Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. V, за 1900. год., Београд 1904, 77—79.

⁴ Слободан сељачки посед у Србији почео се стварати још тридесетих година XIX века када је Хатишерифом од 1830. и 1833. спахијска веза турског феудалног система биле коначно прекинута и земља у Србији постала слободан посед. Ослобођење земљишног поседа није значило и ослобођење од плаћања данка отоманској царевини. Србија је у то време, а и касније била типично сељачка земља са врло слабо развијеним грађанством и примитивном пољопривредом, неразвијеним занатима, слабо развијеном новчаном привредом, рђавим саобраћајним везама, заосталом трговином и неискоришћеним рудним богатством. V. Čubrilović, *U čemu je suština i kakva je istorijska i kulturna uloga prvog srpskog ustanka 1804, Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 3, Beograd 1963, 8; Никола Вучо, *Привредна историја народа ФНРЈ до првог светског рата*, Београд 1948, 198, 199).

⁵ Milivoje Erić, *Agrarno pitanje u Jugoslaviji 1918—1941*, Sarajevo 1958, 130; Јеленко Петровић, *Прелаз сељака у вароши и раднике*, Београд 1924, 18.

⁶ Триша Кацлеровић, *Српска социјалдемократска партија према сељаштву*, Београд 1952, 6.

⁷ Зеленаши су користили прилику да пљачкају сељаке када су они долазили у ситуацију да позајмљују новац да би платили порез, удали кћер или оженили сина; приликом сахране или лечења, куповања стоке, набавке пољопривредних алатки, набавке хране итд. Приликом узимања

притиском породичних животних потреба задуживање сељака ишло је тако далеко да су за зајам условно преносили и тапије од имања на зајмодавце (зеленаше и банке), и у тим случајевима они су због дуга губили земљу.⁸

Сељаци су се задуживали и код Управе фондова и окружних штедионица, али су се оне као кредитни извори још од самог почетка показале неспремне да задовоље све потребе сељака.⁹ Кредите код ових установа најчешће нису могли добити управо они којима су били најпотребнији. Пошто су економски били потпуно упропашћени, ситни сељаци нису могли на време да врате дуг са каматом, па су њихова имања често прелазила у руке Управе фондова и окружних штедионица. Поједини зеленаши, који нису имали довољно новаца за давање сељацима, добијали су од Управе фондова новац уз камату од 6⁰/₀, па су исту давали сељацима уз камату од 40, 50, па и 100⁰/₀. Крајем XIX и почетком XX века зеленашење у Србији је узело толико маха да није било сеоског домаћинства које није било у зеленашком дугу. Велику опасност од њега увидела је и сама држава, која је, да би спасла сељаке од потпуног пропадања, била приморана да примењује Закон грађанског поступка, који је предвиђао да се сељаку не могу продати за дуг кућа са окућницом и најпотребније ствари за једно домаћинство.¹⁰ Та законска одредба је само била потврда тешког економског положаја сељака, а није ништа могла допринети да се он поправи. Великом броју сељака у Србији био је потребан новац, па је зато био приморан да се задужује. Ова одредба закона погодила је не само зеленаше већ и сељаке који су њома губили кредите код приватних зајмодаваца, па су зато и сами били против ње.

Пропадању сељаштва много је доприносило и вођење скупих судских парница међу сељацима око међа или других ствари, због чега су били приморани да се задужују. Његовом пропадању много су доприносиле и државни порези, кулук и друге дажбине, које су свом тежином погађале сељаштво као највећи део становништва у Србији. Због лошег вођења финансијске политике српска влада је била приморана да потребан новац обезбеђује путем зајмова, које државне финансије нису могле саме вратити, па је то регулисано увођењем нових пореза.¹¹ Од пореза су нарочито посредни порези били велико зло за сељаштво, јер су убирани путем подизања цена животних намирница. Главни извор пореза био је лични порез грађана који је сачињавао

робе на кредит сељаци су добијали грамофоне и разне друге непотребне ствари. О томе Триша Кацлеровић пише: „Као да сада гледам како сељаци на својим колима враћајући се из вароши, где су пазаривали, носе на колима и грамофоне које су морали да купују јер им их је трговац натурио. Кад сам једног сељака упитао, сасвим средњег имовног стања, шта ће му грамофони одговорио ми је — море да је бар овај један, има још један код куће, морао сам да га купим, а овај сам купио од другог трговца; издеоше нас изелице.“ (Т. Кацлеровић, н.д. 7).

⁸ Велики комплекси земље у Мачви били су прешли у руке зајмодаваца који су имали по неколико стотина хектара земље (*Радничке новине* — у даљем тексту РН — 1. VII 1907).

⁹ Н. Вучо, н.д., 218.

¹⁰ Према 471. члану Грађанског поступка донетом 1907, сељаку се за дуг није могла продати кућа са окућницом, један плуг, кола, два вола, два теглећа коња, кобила са ждребетом, крава са телетом, 10 оваца, 5 свиња, 5 коза, мотика, секира и будак. (Н. Вучо, н.д., 218; РН 29. IX 1907; *Раднички социјалдемократски календар за 1908*, Београд 1908, 38).

¹¹ До 1906. српска влада је закључила 23 зајма од којих 21 у иностранству. (*Слобода*, *Народни социјалдемократски календар за 1912. год.*, Београд 1911, 70).

56% целокупног државног прихода.¹² Непосредни порези нису били прогресивни, јер је иста пореска стопа важила како за сиромашне тако и за богате. У Србији је непосредни порез износио 6 динара по глави. Овај порез је био не само антидемократски већ и противуставан. Зато се против њега енергично борила Српска социјалдемократска партија преко својих посланика у Народној скупштини, истовремено тражећи да се уведе прогресивни непосредни порез¹³

Поред личног пореза сељак је плаћао и порез на необрадиву земљу (мочваре и камењаре), као и разне таксе које нису биле ништа друго него порез у другом облику.¹⁴ Због непрестаног пораста намета у првим годинама XX века сеоско становништво се нашло у врло тешком положају. С једне стране зеленаши, а, с друге, порези притискивали су сељака који се све више задуживао, губио земљу и претварао се у пролетера. Због слабљења платежне способности великог броја сељака, држава је била приморана да смањује наплате пореза, па чак и да их отписује. Тако је 1906. године проценат отписаног пореза износио 2,65%, док се 1907. повећао на 5,35%. У овом периоду, а и касније, Народној скупштини стизале су многробјне жалбе сиромашних сељака на високе порезе и молбе да дужног пореза буду ослобођени. Међутим, у већини случајева држава је због неплаћеног пореза вршила јавне продаје сељачке имовине и тако лишавала масу сељаштва његове имовине. Само у периоду од 1890. до 1908. године, тј. за 18. година у Србији је извршено око 120.000 јавних продаја имања, чиме је Србија добила 120.000 пролетаризованих сељачких породица које су биле приморане на најамни рад.¹⁵

На погоршање економског положаја сељака много су утицале и елементарне непогоде; град, киша, поплаве¹⁶, суша и пламењача, тако да су оне наносиле велике штете привреди, а нарочито пољопривреди. У време сушних година сељаци су били приморани да продају своју стаку по веома ниским ценама, тако да су многе породице у Србији остале без потребне стоке.

Пропадању сељаштва у Србији доприносили су и новчани заводи у којима је сељак у прво време видео свој једини спас.¹⁷ Зато је од њих врло лако узимао кредите да би подмирио своје најосновније домаће потребе и ослободио се зеленашког дуга. Сељак се, међутим, убрзо разочарао у новчане заводе јер су они давали кредите само на ме-

¹² Н. Вучо, н.д. 220; Карл Маркс, *Капитал*, књ. I, Београд 1947, 640.

¹³ Социјалистички посланик Драгиша Лапчевић, критикујући 1914. године у Народној скупштини претварање приреза у порезе и увођењу нових, истакао је да је држава 1904. године увела ванредни прирез од 40%, који је касније прешао у стални порез. Затим је поново 1914. године покушала да уведе прирез од 23% као ванредни, што је значило да ће га после извесног времена претворити у стални порез (РН 6. III 1914).

¹⁴ РН 25. II, 24. V 1912; Димитрије Туцовић, *Положај и борба радничке класе, Борба*, књ. 3, бр. 8, Београд 1911, 297.

¹⁵ Приликом продаја за дуг земља је јавно подцењивана. Појединце парцеле су процењиване и са једним динаром. Највише продаја извршено је у Мачви, Посавини, Доњем Поморављу и Колубари. (РН 11. VII 1913; Драгиша Лапчевић, *Сељак и његов спас*, Београд 1912, 14; *Србија у бројевима*, Београд 1929, 32, 71; Д. Ђорђевић, н.д. 20).

¹⁶ Према извештају *Радничких новина* током 1912. од поплава је уништено у долини Млаве око 6.000 хектара на дужини од 40 километара у вредности од 2.400.000 динара, затим велика подручја у долини Мораве, Саве и Дрине. Такође је 1912. године град опустошио велики број села: Мали Пожаревац, Иванчу, Дражањ, Умчаре, Шеошин, Сенаја, Поповић и многа друга села београдског и смедеревског округа (Драгиша Лапчевић, *Србија у бројевима*, Београд 1929, 5, 6).

¹⁷ РН 25. IV 1914; др Никола Вучо, н.д. 241.

нице, које су биле залога сељаковог имања. У случају неблаговременог враћања дуга сељак је остајао без земље. Задужење сељака код новчаних завода било је тако велико да су цела села, па и крајеви у Србији, били њихови дужници. У самој Шумадији није било више од 5 до 10% сељака који нису били дужници неког од ових завода. Такође су цела села у Мачви, Посавини и Тамнави била презадужена код Подринске банке и Народне привредне коморе.¹⁸

Поред економске зависности сељаци су падали и у политичку зависност од новчаних завода. Пошто су управе новчаних завода сачињавали богати људи и политичари, припадници појединих грађанских странака, то су они преко новчаних завода вршили притисак на дужнике да на изборима гласају за њих.

На погоршање положаја сељака јако је утицало и наоружање земље, које ју је бацало у дуг годишње за једну милијарду динара. Због економског и политичког притиска европских империјалистичких сила Србија се морала војнички припремати за одбрану, што је захтевало велика финансијска средства. Наоружање војске као и други намети најјаче су погађали сељаштво. Ту долазе и три тешка рата: прво, царински рат са Аустро-Угарском од 1906. до 1911. године, затим и два балканска рата, први 1912. и други 1913. године. Царински рат са Аустро-Угарском изазвао је велику економску кризу, која се снажно одразила на село, подстичући даље раслојавање и пропадање сељаштва. Нагли пад цена аграрним производима и стоци, изазван трговачким отежицама и баријерама у овом раду, као и скок цена индустријској роби и општи пораст државних намета веома су погодили сеоску пољопривреду.¹⁹ И у току балканских ратова 1912. и 1913. године највише је страдао сељаштво. Имања су остајала необрађена и по њима је растао коров, док су цела села била пуста. У многима од њих за време ратова није се могао видети ни један мушкарац способан за рад, осим стараца и мушке малолетне деце.²⁰

Као што се да запазити, узроци које је са собом носио снажни продор капитализма на село (нарочито у периоду од 1890—1910), били су различити. Они су текли упоредо, преплићући се, изазивајући оштру кризу на селу које постаје све пренасељеније, а нарочито у периоду царинског рата, када долази до наглог пада цена житарицама и другим пољопривредним производима. Цепане сеоских поседа и њихово пропадање због дужинског пореза или зеленашчког дуга водили су село ка све јачој пролетаризацији. То потврђују и резултати пописа становништва из 1897. године када је у Србији било 34.600 сељачких домаћинстава без земље и стоке, а са поседом мањим од два хектара 50.541, што значи да се 85.141 домаћинство на селу, од укупно 373.168²¹,

¹⁸ РН 28. VIII 1912, 21. XII 1913, 25. IV 1914.

¹⁹ Било је примера да је јагњећа кожа била скупља од живог јагњета, па се куповина јагњета исплаћивала само продајом коже а месо је остало бесплатно (Д. Ђорђевић, н.д., 655).

²⁰ Сеоска сиротиња не само да није добијала помоћ од општинских власти, него се морала борити и против ње као и против пљачке сеоских зеленаша. У општини грузанској сваке ноћи су се дешавале крађе и пљачке. Крала се стока, алатке, ограда и друго. Општинске власти нису интервенисале (РН 25. VI 1914).

²¹ О пропадању ситних сопственика Радован Драговић је 23. октобра 1898. године из Граца писао Димитрију Туцовићу: „Ја сам само хтео да покушам да се и код нас капитал концентрише — а до сада је капитал већим делом улаган у трговину; да се индустрија развија у оном степену у коме маса ситних сопственика пропада, тј. уколико је наша маса принуђена да продаје своју радну снагу под надницу а добивени новац да консумира тј. да за њега купи средства потребна за живот.“ (Д. Туцовић. Писмо једног столарског шефрта, Борба, књ. VI, бр. 13; Београд 1912, 51, 52; Радован Драговић, Избор чланака, Београд 1954, 167; М. Ерић, н.д., 127).

није могло издржавати обрадом своје земље те је било приморано да се бави најамним радом, било на селу као пољопривредни радници или по варошима, обављајући разне тешке и прљаве послове по фабрикама, рудницима, индустријским радионицама, или су, ређе, одлазили на рад у иностранство.

Уситњавањем сељачких поседа мењала се поседовна структура србијанске пољопривреде која је добијала изразито ситни и средњосопственички карактер. То показује и следећа табела.²²

Табела 1

Величина поседа домаћинства	Број поседника		Укупан број поседа	Број поседа у процентима
	по градовима	по селима		
Без поседа	—	—	34.600	—
до 1 ха	7.470	19.173	26.643	9,08
од 1 до 2 ха	3.722	31.368	35.090	11,96
од 2 до 5 ха	5.013	93.620	98.643	33,61
од 5 до 20 ха	3.665	117.939	121.624	41,45
од 20 до 50 ха	340	10.277	10.617	3,62
од 50 до 100 ха	32	710	742	0,25
од 100 до 200 ха	7	68	75	0,03
преко 200 ха	2	6	8	0,00
Свега:	20.253	273.160	317.953	100

На основу табеле може се закључити да је знатан број домаћинства на селу био без поседа, односно велики број са малим поседом испод 2 хектара. Постојао је, међутим, и велики број поседа од 2 до 5 и од 5 до 20 хектара, тј. ситног и средњег поседа, док је велепоседа, тј. преко 50 хектара било мало, укупно 784. Поседа преко 100 хектара било је веома мало — свега 83. Узрок слабој концентрацији крупних поседа био је економске природе, јер је капитал пласиран у пољопривреду доносио много мањи профит од уложеног у трговину или индустрију. Осиромашење и пролетаризација сељаштва били су далеко већи него што се одражавало на поседовној структури. Према истом попису, на селу је било 100.702 домаћинства или 32,68% која нису имала ни кола ни пољопривредног оруђа, па се нису могла бавити земљорадњом властитим средствима за производњу, већ су их позајмљивала или пак радила под наполицу. Исто стање сељаштва је констатовала и анкета Главног савеза Српских земљорадничких задруга (спроведена од 1910. до 1912. године у 12 округа, у 324 села), којом је утврђено да више од 2/3 домаћинства у Србији није имало онолико земље колико је најмањој породици било потребно за живот; да једна половина домаћинства није имала два вола или коња да би се поорала и најмања њива и да 1/3 домаћинства није имала плуга.²³

Све ове промене, настале у Србији са развојем капиталистичких односа крајем XIX и почетком XX века утицале су и на слободније оформљење грађанске класе која се постепено развијала из редова трговаца и занатлија. Иако се капитализам и у овом периоду нагло развија са свим својим одликама које га карактеришу, ипак је Србија

²² Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. V, за 1900. год., Београд 1904, 180—182; М. Ерић, н.д., 128, 127; Јеленко Петровић, н.д., 37.

²³ Михаило Аврамовић, *Наше сељачко газдинство*, Београд 1928, 17.

и даље остала „типична сељачка земља“, чију је основну структуру становништва са 87,6% чинило сељаштво.²⁴

Табела 2

Структура становништва у Србији крајем XIX и почетком XX века

Година	Варошко	%	Сеоско	%	Укупно становника
1895.	319.375	13,4	1.993.109	86,6	2.312.484
1900.	351.015	14,1	2.141.867	85,9	2.492.882
1908.	350.682	12,4	2.470.333	87,6	2.821.015

Однос између градског и сеоског становништва у наведеном периоду веома се мало изменио упркос снажној пролетаризацији села. Ово се објашњава тиме што велику масу сеоског становништва није могла примити још увек недовољно развијена индустрија и презасићене градске пијаце, па је велики број пролетаризованих сељака и даље остајао на селу, или пак одлазио у печалбу у иностранство, највише у Бугарску и Румунију.

Оваква структура становништва у Србији крајем XIX и почетком XX века, са великим процентом сеоског становништва, упоредо са развојем капиталистичких односа, омогућавала је његову бројну присутност у готово свим гранама привреде, што јој је давало типично сељачки карактер. Међутим, ни оваква структура привреде у Србији није могла бити кочица развоју капиталистичких односа.

Нагло пропадање сељака и његова пролетаризација скренули су на себе пажњу јавног мњења, државних власти и скупштинских посланика, који су већ 1896. године у Народној скупштини тражили заштиту земљорадника од пропадања. Народна скупштина је 14. јула 1898. године усвојила закон који је предвиђао заштиту домаће стоке неопходне за једно домаћинство, а 29. септембра 1899. године доноси Закон о неплаћеном порезу, којим се уводи окућница.²⁵ Донете мере свакако нису много допринеле спречавању продаје имања, јер се 20. октобра 1906. године у Народној скупштини водила дискусија да је више од половине сељака остало без стоке и имања, продајући га за порез. Имајући то у виду Нардона скупштина је 1907. године Законом о грађанском поступку проширила окућницу, тако да се сада сељаку није могла продати кућа са окућницом нити најпотребније ствари домаћинства.²⁶

²⁴ *Статистички годишњак...* за 1896—1897, књ. III, Београд 1900, 20; за 1900, књ. V, Београд 1904, 21; за 1907—8, књ. XII, Београд 1913, 33, 79.

²⁵ Слободни сељачки посед у Србији почео је пропадати још у првој половини XIX века. Са пропадањем поседа почела је и пролетаризација сељаштва. Српске власти су настојале да спасу ситни посед од пропасти. У том циљу донет је читав низ уредби као на пример Уредба од 1836. којом се забрањује продаја сељачког минимума. У сељачки минимум су спадали: кућа са зградама и плацем од једног дана орања (1.600 м²). Овај минимум су потврдили и закони од 1861, 1865, 1867, 1873. и 1898. године. Међутим, ни један од ових закона није могао спасити сељака и његов посед од пропасти. Стварање капиталистичких односа у Србији, према оцени Димитрија Туцовића, почело је управо са развитком робно-новчане привреде, што је убрзавало пропадање ситног поседа. У почетку развоја робно-новчане привреде веза између села и града заснивала се на размени вишка производа пољопривредног рада са фабричком робом која је имала да подмири још увек врло скучене потребе сеоског становништва. (М. Ерић, н.д., 127; *Статистички годишњак...*, књ. XVI, Београд 1900, VI, VII; *Стенографске белешке Народне скупштине*, Београд 1897, 349; Д. Туцовић, *Наша победа и њен значај*, Борба, књ. V, бр. 18, Београд 1912, 283).

²⁶ *Стенографске белешке Народне скупштине* за 1906, Београд 1907, 868.

У циљу заштите и помоћи сељаштву влада је почела да оснива кредитне заводе. Поред државних кредитних установа створане су и приватне са циљем да на име тобожње помоћи сељаку обезбеде велике зараде својим оснивачима. Од целокупног кредитног система најмање користи је имало сељаштво. Народна банка и приватни новчани заводи давали су кредите само неземљорадницима, тј. трговцима, власницима фабрика, чиновницима, варошким газдама, зеленашима и богатијим занатлијама, чије је имовно стање могло бити гаранција да ће дуг на време бити враћен. Због тога кредите нису могли добити сиромашни нити пак средње имућни сељаци. Од свих врста задруга највише су осниване кредитне задруге, које су постале мост преко којег је капитал све интензивније продирао на село.²⁷ Према самом карактеру задруга одмах се може закључити да су оне служиле интересима богатијих. У 335 задруга, колико их је било 1903. године, главну реч су водиле сеоске газде, који су ове установе искоришћавали у спекулантске сврхе. Оваквом политиком кредитне задруге уместо да помогну осиромашеном сељаку постизале су супротно, јер се број продаја покретног и непокретног сељачког имања из године у годину повећавао.²⁸

Развој индустрије крајем XIX и почетком XX века све је више привлачио пролетаризовани сељачки елеменат у градове. Сељаштво је масовно одлазило са села и на изградњу железничких пруга, поправку путева, и у новоотворене руднике. Најчешћи разлог напуштања села били су сиромаштво и дугови. У вези с тим проблемом социјалистички посланик Триша Кацлеровић је у свом говору у Народној скупштини 19. марта 1914. године истакао да је село упркос владиним извештајима и изјавама да народ добро живи све више је пропадао. „Привреда је проста и примитивна, а земља постаје све теснија и мање издашна“, подвукао је том приликом Триша Кацлеровић.²⁹ Велики прилив сељаштва је био и у градове, којих је до 1910. године у Србији било 85. У периоду од 1900. до 1910. године број сеоског становништва у варошима увећао се за 30%, што је довело у целу Србију до великог прилива сељаштва у градовима, које се стављало на расположење варошким послодавцима који су их ангажовали за најпрљавије и најгрубље послове уз врло ниске наднице.³⁰ Велики део сељаштва одлазио је и у печалбу, било у разна места по Србији било у иностранство. Поред мушкараца у печалбу су одлазиле жене и нејака деца. У току само једне године страни агенти (драгомани) одвели су

²⁷ Према попису *Земљорадничке задруге*, пораст задруга кретао се:

1895. било је 33 задруге са 1.160 чланова

1900. било је 264 задруге за 11.669 чланова

1901. било је 286 задруга са 12.987 чланова

1903. било је 359 задруга са 17.646 чланова (*Земљорадничка задруга*, бр. 17, Београд 1905, 255; РН 5. V 1912; *Борба*, књ. VI, бр. 16, Београд 1912, 146; Д. Лапчевић, *Из моје постојбине*, Београд 1930, 94, 95; Н. Вучо, н.д., 45).

²⁸ Године 1895. на рачун дуга извршена је продаја имања у вредности од 27.632,83 динара покретног и за 183.485,06 динара непокретног сељачког имања. Године 1901. та се сума повећала на 121.034,013 динара покретног и 892.124,024 динара непокретног имања (РН 28. VIII, 2. X 1904; Т. Кацлеровић, н.д., 12).

²⁹ РН 10. II 1911, 28. III 1914; Д. Лапчевић, *Зимски тежаков дан*, Београд 1912, 31.

³⁰ У околини Крушевца неки поп Минић тражио је од једног сељака да код њега ради 5 дана да би га запослио у фабрици шећера. (РН 27. I 1907; Д. Лапчевић, *Србија у бројевима*, 51; *О скупоћи животних намирница*, Београд 1911, 27; Сергије Димитријевић, *Историја радничког покрета Лесковца и околине*, Београд 1954, 13).

око 80.000 печалбара из Србије. Њихов положај на страни био је врло тежак, јер се радило и по 16 часова дневно без одмора.³¹

Ни политички положај сељака у овом периоду није био ништа бољи. Завођењем апсолутистичког режима Александра Обреновића државним ударом 1893. године и укидањем демократског Устава из 1898. године уништене су народне политичке слободе и права. Потом су, 1898. године, укинуте све политичке партије, а краљ Александар Обреновић је покушао да се представи народним масама као њихов заштитник. То је донекле утицало на сељачке масе, које су од ових промена очекивале побољшање свога положаја. Радикална странка, која је једино имала снажног ослоња у народним масама, напустила је опозиционарство према краљевом апсолутизму. Она му се под притиском владајућег режима потпуно приклонила, окрећући се од сељачких маса и претварајући се у праву буржоаско-бирокаратску партију. О томе је Триша Кацлеровић писао: „Не гони више сељо своје душмане већ душмани сада гоне сељу и газе његова права.“³² Радикална странка, напуштајући интересе сељаштва, није се одрекла својих интереса, које је обезбеђивала преко сељачких гласова. Она је успевала лепим и празним обећањима да од непросвећених и политички несвесних сељачких маса добије гласове за своје мандате, док је сељаштво остајало преварено, дезоријентисано и разочарано. Капиталистичка експлоатација и буржоаско законодавство остављали су огромне масе сиромашног сељаштва без права гласа, које је владајући режим органично изборним цензом од 15 динара годишње.³³ Политички положај сељаштва није се нимало побољшао после убиства краља Александра Обреновића, укидањем његовог апсолутизма и завођењем уставног парламентаризма. Опште право гласа новим Уставом из 1903. године било је још више ограничено, јер је уз изборни ценз од 15 динара урачунат и стални државни прирез, који је непрестано растао. О томе се у извештају Главне партијске управе ССДП на Осмом конгресу партије 1910. године каже: „Држава и владајуће класе у овој земљи [...] са своје стране допринеле су све да он (народ — Ж. Ј.) буде бачен у најдубљи понор материјалне беде и које до данас нису ништа учиниле да бар оснаже општи привредни и културни развитак ове земље, немају ни најмање право да цензом одузимају масама најосновније политичко средство, којима бар колико-толико могу поправити свој очајни положај.“³⁴ Завођењем изборног ценза владајући режим је успео да из политичког живота Србије од страни велику масу сиромашног народа, у првом реду сељаштва. Тако је за време избора 1897. године изборним цензом било лишено права гласа 100.000 пореских глава на селу, а 1908. године права гласа су била лишена 109.002 сеоска становника.³⁵ Општа политичка обесправље-

³¹ РН 3. IV 1907, 22. VI, 30. XII 1911, 16. VII 1912; Т. Кацлеровић, *Раднички покрет у Пожаревцу и срезу пожаревачком*, Пожаревац 1956, 11; Слободан Босиљчић, *Раднички покрет у Бору и околини 1903—1914*, Београд 1959, 151.

³² Т. Кацлеровић, *Мартовске демонстрације и мајски преврат*, Београд 1950, 12.

³³ Јаша Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе*, Београд 1936, 328.

³⁴ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије* (у даљем тексту: ИАКПЈ) III, Београд 1950, 160.

³⁵ Обесправљеност сељачких маса огледала се у свим селима широм Србије. Тако је на пример у општини Драгобраћкој од 359 правних гласача могло да гласа само 176, док је у општини рашкој (срез пожешки) од 593 гласача могло да гласа само 387, (Државни архив Социјалистичке републике Србије — (у даљем тексту: АСРС — Министарство унутрашњих дела — у даљем тексту МУД, ПФ XXIV, п. — 1; ПФ 17, п. 39/1910; РН 11. II 1912).

ност била је карактеристична за све крајеве у Србији. Изборна корупција је цветала. За очигледан пример могу послужити општински избори 1903. године када су, према извештају Министарства унутрашњих дела, избори били поништени у свим општинама среза посавског, колубарског, ваљевског, подгорског, тамнавског, лепеничког и у већем броју општина срезова: крагујевачког, гружанског, јасеничког, азбуковачког, јадранског, моравског, рађевског итд.³⁶ У гажењу закона највише се истицала владајућа Радикална странка, која је своју антисељачку политику покушавала да прикрије доношењем неколико мање важних закона у корист сељака. Тако је 3. јула 1898. године издала Закон о државним економијама, Закон о пољопривредним станицама, Закон о унапређењу воћарства, Закон о земљорадњи и Закон о задругама, а 26. јануара 1900. године доноси Закон о потпомагању земљорадничких задруга³⁷, којим се предвиђа материјална помоћ од стране државе. Овим се хтело постићи да сељачке масе, радикалски расположене, упуте на решавање привредних питања у циљу њиховог одвајања од политичког живота и политичке борбе.

II. ПРОДОР СОЦИЈАЛИСТИЧКИХ ИДЕЈА НА СЕЛО

Социјалистичке идеје у Србији јављају се већ 70-их година XIX века захваљујући Светозару Марковићу и групи његових следбеника — Мити Ценићу, Васи Пелагићу и другима. Те идеје, које су преко њих постепено продирале и на село, иако не у великим сразмерама, овде онде постепено су наилазиле на пријем код осиромашених и презадужених сељака и код њих стварале наде у побољшање тешког положаја. Истина, њима као поседницима малог поседа није била блиска идеја о претварању личне својине у друштвену, али им је била блиска критика свега оног што је, по њиховом схватању, главни кривац и узрочник свих недаћа и беде. Група следбеника Светозара Марковића радила је у сасвим другим условима од оних у којима је радила нова генерација социјалиста у Србији почетком XX века. Србија Светозара Марковића била је изразито сељачка земља у којој је капитализам чинио тек прве кораке, разарајући постојеће патријархалне друштвене облике. Иако се село непрестано раслојавало, индустрија се слабо и споро развијала и поред тога што се страни капитал интересовао за природна богатства Србије.³⁸ Зато је природно, с обзиром на друштвену структуру Србије последње три деценије XIX века, да су њени поборници социјализма, поред малобројног радништва, били упућени и на рад међу сељачким масама. Продор социјалистичких идеја на село у овом периоду, истина спорији, кретао се у оним правцима где је раслојавање сељаштва, под налетима капитализма, било брже. Група занатских радника, ситних сопственика и пролетаризованих сељака из Бајине Баште и околине, на пример, упутила је 21. августа 1890. године писмо Васи Пелагићу у којем га извештава да су добили његове социјалистичке списе и да потпуно прихватају све оно што у њима износи и да ће и даље радити на ширењу социјалистичких идеја.³⁹ Само неколико година касније, 1895. године, Зем-

³⁶ АСРС, МУД ПФ 34, п. — 148/903; ПФ 10, п. — 180/1914; ПФ XXIV, п. — 1/903.

³⁷ *Зборник закона и уредаба у краљевини Србији*, књ. 53, Београд 1898, 120—123; Драгослав Јанковић, *Историја државе и права Србије XIX века*, Београд 1958, 148.

³⁸ В. Чубриловић, *Историја политичке мисли*, 373.

³⁹ Универзитетска библиотека, Збирка Васе Пелагића, бр. 680, 681; *Вести*, Титово Ужице, 16. VIII 1962.

љорадничко-занатлијска савезна дружина у селу Дубони, у срезу смедеревском, која је основана 1893. године, организовала је прославу 1. маја на селу, и, према писању радничког листа *Социјалдемократа*, „то је у исто време и прва сељачка прослава у Србији“⁴⁰ Почетком 90-те године XIX века група социјалиста на челу са Васом Пелагићем, Драгишом Лапчевићем и Миљком Савићем заступала је гледиште о неопходности оснивања мешовитих друштава у која би, поред занатских радника, улазили и сељаци.⁴¹ Група социјалиста, коју су сачињавали Васа Пелагић, Драгиша Лапчевић, економ из Пожеге, Миљко Савић, сељак из Свештице, Цветко Павловић из Великог Села код Пожаревца и други, састала се 25. марта 1892. године у Ариљу ради оснивања првог радничког друштва. Међу оснивачима били су и земљорадници Милутин Сарић из Гунцата, Средоје Крчединац из Латвице, Илија Константиновић из Винче и Јеврем Обренић из Котраже (код Гуче). Иако друштво у Ариљу никада није „оживотворено“, значајна су његова правила по којима су чланови друштва могли бити земљорадници, занатлије, радници „и други корисници које друштво као подесне и добре прими.“⁴² У времену од 1893. до 1904. године у Србији је основано неколико сличних друштава чији су чланови, поред радника, могли бити и земљорадници. Тако су 23. фебруара 1893. године била састављена правила Уружења радника и земљорадника за варош Ужице и околину за помоћ у случају болести и смрти. Друштво је дефинитивно основано априла исте године. На великом збору у Младеновцу 20. јула 1893. године, на којем су председавали Васа Пелагић и Димитрије Јанковић као делегати Српског занатлијског радничког савеза, одлучено је да се оснује Задруга космајских занатлија и земљорадника. На збору су усвојена и правила и изабрана привремена управа. Циљ задруге је био, поред осталог, и унапређење занатских и земљорадничких привредника. Потом је, 1. марта 1894. го-

⁴⁰ *Социјалдемократ* 30. IV 1895; *Ново време*, 10. I 1903.

⁴¹ *Занатлијски савез* 31. X 1893.

⁴² Драгиша Лапчевић је рођен 13. октобра 1864. године у Ужицу. Његова породица води порекло са речице Лаба на Косову. Бежећи испред Турака породица Лапчевића се склања у Новопазарски Санџак код Нове Вароши. После извесног времена долази у Ужицу а затим се пресељава у Пожегу. У Пожеги је Драгиша Лапчевић похађао основну школу и због лошег владања био истеран из III разреда. Касније Драгиша Лапчевић чита дела Светозара Марковића, Васа Пелагића, Мите Ценића и одушевљава се социјалистичким идејама. Једно време је био писар код напредњачког председника општине у Пожези Милана Жунића. Нешто касније је био и председник радикалске општине у Пожези. Њему припада заслуга за оснивање првог радничког друштва у Ариљу 13. марта 1892. године. Драгиша Лапчевић је 9. новембра 1892. године постао повереник и дописник *Занатлијског савеза* у Пожези. Од тада се почиње бавити и социјалистичким радом због којег се прочуо у Београду као социјалиста, где је 1893. године, на једном збору одржао и предавање. У време ивањданског атентата на краља Милана 1899. године као социјалиста је оптужен за учешће у атентату и због тога је затворен. Драгиша Лапчевић је у Пожези имао богату социјалистичку библиотеку у којој се поред осталих књига налазио *Комунистички манифест*. Драгиша Лапчевић је дефинитивно пришао социјалистичком покрету почетком XX века, где заједно сарађује са Радваном Драговићем и Димитријем Туцовићем. На Оснивачком конгресу Партије 1903. године изабран је за њеног првог председника. Поред политичке активности Д. Лапчевић се бавио и писањем књига и брошура из разних области друштвеног живота Србије. Био је познат и као добар економ и иницијатор отварања пољопривредног музеја и пољопривредних изложби у корист сељака. (*Занатлијски савез* 31. X, 1893, 4. VII 1893, 24. X 1893; *Политика* 14. VIII 1939, 8; 15. VIII 1939, 8; Д. Лапчевић, *Из моје постојбине*, 60, 66, 108; РН 25. III 1915; *Извештај Београдске радничке коморе*, књ. II, Београд 1932, 34; Милош Б. Јанковић, *Педагошки погледи првих српских социјалиста*, Београд 1952, 70).

дине, на збору у Соко-Бањи дошло до оснивања Савеза сокобањских занатлија и земљорадника, а у лето исте године у селу Дубони основан је Земљорадничко-занатлијски савез. Исте године, 13. фебруара, под председништвом делегата Савеза Павла Кара-Радовановића, одржан је збор занатлија и радника у Обреновцу на којем је одлучено да се оснује друштво под именом Савез земљорадника и занатлија.⁴³

Акције за стварање мешовитих занатлијско-радничких и земљорадничких друштава знатно су доприносиле приближавању и тешњем повезивању радника и земљорадника. Кроз ова друштва, која су најчешће имала хуманитарни карактер, земљорадници су се све више упознавали са радничким и социјалистичким покретом. Међутим, данас је још увек неизвесно, због недостатка докумената, какав је био социјални положај оних земљорадника који су ступали у та друштва.

На ширењу социјалистичких идеја у овом периоду међу сељаштвом нарочито су се истицали, поред Васе Пелагића и Мите Ценића, и сељаци Миљко Савић, Цветко Павловић, Милош Стојићевић, из Малог Црнића и други.

Миљко Савић, земљорадник из села Свештице код Ивањице, био је један од најкултурнијих и најобразованијих сељака свога времена. Он је врло рано уочио велики значај социјалистичких идеја за организовање борбе против пљачке и експлоатације, прихватио их без икакве резерве и осудио радникалски покрет који је од 80-тих година XIX века, под вођством Николе Пашића, све више напуштао позиције социјалистичких идеја Светозара Марковића.⁴⁴ Миљко Савић је прихватио социјалистичко учење Мите Ценића и Васе Пелагића, истовремено ступајући са њима у лични контакт. Склопивши са њима лично пријатељство, М. Савић је посећивао Миту Ценића у Београду, куда је одлазио да набави социјалистичку литературу, док је у свом селу Свештици скривао Васу Пелагића од полицијских потера. О социјалистичком раду М. Савића доста се знало и у Београду. У полемици са радикалским новинаром Окицом Глушчевићем Мита Ценић је на његово тврђење „да у Србији нема социјализма ни сацијалиста“ одговорио: „А зар ниси ништа чуо за социјалистичку славу Миљка Савића, сељака из Свештице.“⁴⁵ На политичко формирање Миљка Савића знатно је утицала, поред домаће, и страна социјалистичка литература. У његовој библиотеци су се могла наћи дела Тургењева, Николаја Чернишевског, Жан-Жак Русоа и других, као и комплетна дела Светозара Марковића. Поред тога, располагао је и свим издањима листа *Отаџбина*, а покушавао је и да се преплати на бугарски

⁴³ *Занатлијски савез* 20. III, 17. IV, 14. VIII, 20, XI 1894; *Социјалдемократ* 30. IV, 18. VI 1895.

⁴⁴ Универзитетска библиотека, Збирка Васе Пелагића, I, бр. 772.

⁴⁵ Драгиша Лапчевић истиче да је Мита Ценић, у полемици са др Драгишом Станојевићем, писао да је Миљко Савић, земљорадник из Свештице заједно са Цветком Павловићем из Великог села био дика и понос социјализма у Србији. Приликом хапшења Васе Пелагића грађани Ивањице на челу са Миљком Савићем су 1. јуна 1890. године уложили протест управы београдског затвора. „Чули смо, наводи се у протесту, да 8. овог месеца бити суђење Васи Пелагићу за три књиге [...] Власт их је запленила и запалила. Ти гласови озлоједише и огорчише све поштене људе у народу којима су те књиге долазиле до руке па су читали, одобравају тај као и сав остали Пелагићев рад.“ (Универзитетска библиотека, Збирка Васе Пелагића, I, бр. 770, 771, 772; Архив Института за историју радничког покрета Србије — у даљем тексту: А-ИРПС), Аутобиографија Драгише Лапчевића (рукопис), 17; Владаслав Савић, *Миљко Савић, Сељак социјалиста*, Београд 1953, 19, 20; Д. Лапчевић, *Из моје постојбине* 21).

социјалистички лист *Работ другаро*.⁴⁶ Миљко Савић је и сам писао брошуре о тешком положају народа. Радећи на ширењу социјалистичких идеја, уз помоћ своје жене Крстине, једне од првих жена социјалисткиња у Србији, Савић је убрзо постао познат не само у свом крају већ и у целој Србији. Око њега су се радо окупљали не само сељаци већ и средњошколци из ужичке гимназије, међу којима је васпитао и одгајио целу плејаду ђака-социјалиста ужичког краја. Његова кућа, са великом библиотеком, била је нека врста народног универзитета где су се окупљали сељаци и радо читали социјалистичку штампу и књиге. Енергичан борац и следбеник социјалистичких идеја Светозара Марковића, Миљко Савић им је остао веран све до своје смрти, иако је „био бела ворана у сељачком и радикалском свету“. Душан Поповић је о њему писао: „Доиста је то ретка, невероватна ствар: остати увек социјалист, усред једног бујног, недовољног радикалског покрета, какав је то био за време обреновићевског режима, и, нарочито, остати социјалист живећи целог века у селу, у сељачкој средини за коју је тако нов, а по неки пут и неприступачан наш свет идеја и осећања. А друг Миљко је ипак остао! Он је дуго година, у јату сељачкога и радикалскога света, био бела ворана, односно црвена ворана; и место да приђе тој струји и да се изгуби у њој, он је најзад доживео почетак тријумфа наше идеје и постепено кретање тих маса ка нама, као најдивнијем и најомиљенијем представнику нашег покрета у тим крајевима.“⁴⁷

До почетка XX века социјалистички покрет у Србији се постепено пробијао и на село, нарочито у оне крајеве где су капиталистички односи вршили убрзано раслојавање сељаштва и стварали повољне услове за његово прихватање. У прво време та места су изгледала као неке оазе у мору радикалског покрета, у којима су се постепено шириле социјалистичке идеје и захватале и друга места. У огромним сељачким масама увек се налазило трезвенијих сељака који су брзо уочавали и схватили суштину социјалистичких идеја и прихватили их. Уочавајући ширење социјалистичких идеја на селу Душан Поповић, одговарајући противницима социјалне демократије који су истицали да међу сељаштвом не постоји интересовање за социјализам, писао је: „Није социјализам у Србији нов, стран еспап и није он репа без корена, господе. Ви сте, може бити, већ заборавили за Миту Ценића, нарочито за Васу Пелагића и групицу његових присталица, који, додуше, нису имали бог-зна како правилне и јасне погледе на ствари, односе и проблеме [...] Ви сте их можда заборавили; али њих нису заборавиле масе како у вароши тако и на селу [...], јер су, [те] масе, својим дубоким инстинктом, који никада не грешу, осетиле да се та шачица презрених и исмејаних људи искреније бори за њихову садашњост и будућност, него ли сви демагози у буржоаским партијама; јер су масе назреле да су они авангарда једног покрета који хоће да ослободи човечанство!“⁴⁸ Ове чињенице задавале су снажан ударац укоренијем буржоаским теоријама да на селу нема опасности од социјализма и да тамо они држе чврсте позиције. Зато *Земљорадничка задруга* није била у праву када је поводом тога писала: „Од социјализма на селу опасности нема. Он је само једна пролазна појава, постала у нарочитим приликама.“⁴⁹

Почетком XX века у Србији се јавља нова генерација социјалиста, школованих на Западу, или под непосредним утицајем немачке со-

⁴⁶ У писму од 30. I 1896. године своје брату Љубомиру у Београду, Миљко Савић тражи да га претплати на лист *Работ Другаро*. (Универзитетска библиотека, наведена збирка, I, бр. 772. Д. Лапчевић, *Из моје постојбине*, 23).

⁴⁷ РН 25. III 1915.

⁴⁸ Душан Поповић, *Избрани списи*, Београд 1951, 253.

⁴⁹ *Земљорадничка задруга* 30. X 1911.

цијалне демократије, који се окрећу радничкој класи, и у њој гледају, иако се налазила тек у развоју, ону основну снагу која је била способна да на основу постојећих марксистичких принципа изврши друштвени преображај и оствари социјалистичко друштво. Овај нови правац социјалистичког развоја младе генерације социјалиста био је сасвим супротан правцу Светозара Марковића и његових следбеника, који је у првим годинама свога деловања, под утицајем руског народњаштва, видео у сељаштву ону друштвену снагу која је била способна да оствари ново друштвено уређење. Дакле, путеви у остварењу новог друштва српских социјалиста крајем XIX и почетком XX века били су потпуно супротни. Прво, Светозар Марковић и његови следбеници нису имали радничку класу какву је имала млађа генерација социјалиста. Друго, у Србији није постојала позната марксистичка теорија класне борбе у оној мери као на почетку XX века. Зато је разумљиво што се млађа генерација социјалиста окреће радништву, да кроз његово организовање створи базу за остварење социјалистичких циљева.⁵⁰ Сељаштво је у овим условима, на почетку XX века, било практично споредан елемент за социјалну демократију, али се у потпуности није одбацивало.

Иако упропашћеном и презадуженом сељаку није била блиска идеја у претварању приватне у друштвену својину, ипак му је била блиска критика социјалне демократије свега онога што је он сматрао узрочником своје беде. Зато је после оснивања ССДП 1903. године и развијања њене делатности расло и интересовање код једног дела сељаштва за њен рад. Преко флукуације сеоског становништва град-село, и обратно, до сељачких руку све је чешће долазила радничка штампа и социјалистичка литература. И једно и друго доносили су доста новог и интересантног за сељака, његов живот и његову борбу. Великом делу сељаштва је падала у очи разлика између социјалне демократије, с једне, и свих грађанских странака, с друге стране, како код старијих тако и код нових. Док је прва брига сваке буржоаске партије била да на селу обећањима, интригама и притиском изнуди од тих маса што више гласова и мандата, дотле је ССДП од самог почетка свога постојања развијала једну корисну агитацију, не само у корист варошког пролетаријата већ и у корист свих потлачених и експлоатисаних маса, указујући истовремено на изворе њихове беде. Своју акцију на селу ССДП није спроводила само због сеоских гласова у периоду предизборних агитација већ и због ширења социјалистичких идеја. За њу су избори у првом реду били средство да дође до сељачких маса и да их упозна са намерама буржоаских партија које су се бориле за њихове гласове и да изложи свој програм. Зато се код тог дела сеоских маса постепено све више развијало интересовање за ССДП, а и сами сељаци појединих села тражили су да код њих дођу социјалисти, да им се пошаље радничка штампа и да се отворе социјалистичке читаонице. Одмах по оснивању партије, јула 1903. године, сељаци у селима пожаревачког округа живо су се заинтересовали за њу, док је земљорадник Рајко Р. Ђукановић, из села Годочева (округ ужички), крајем јула преко писма упутио поздрав ССДП, истовремено извештавајући Главну партијску управу да је са својим друговима отпочео да ради у корист „радничких интереса“ и да ће се свим силама борити за „остварење“ праведних радничких захтева.⁵¹ Почетком септембра исте године крагујевачки Радник дондси белешку: „Наш социјалистички покрет обухватио је и масу сеоског света. Није мали број села у којима најбољи и најотреситији људи траже извешћа о нашој странци, и питају шта да раде сада приликом избора посла-

⁵⁰ Desanka Pešić, Dragiša Lapčević i „Seljačko pitanje“ (1903—1914). *Prilozi za istoriju socijalizma*, br. 3, Beograd 1966, 67.

⁵¹ РН I. VIII 1903; Т. Кацлеровић, н.д., 76.

ничких, за кога да гласају и да ли уопште да гласају за радикалне, либералне и напредњачке листе, пошто по окрузима нема наших листа (листа ССДП по свим окрузима приликом избора 1903. године није била истакнута — Ж. Ј.).⁵² Заинтересованост извесног дела сељака за партију порасла је нарочито уочи парламентарних избора септембра 1903. године. Истина, до изражаја су дошли разни интереси: једни су хтели да јој поклоне своје поверење, други да је испробају, јер циљеви борбе ССДП, истакнути у њеном програму, одговарали су расположењу овог дела сељаштва (мада се нису слагали са њеним крајњим циљем — претварањем приватне својине у друштвену) и код њега будили наде да ће се побољшати његов бедан положај. Из појединих села: Шљивара у области Бора, Прлите код Зајечара, Злота и других места у Србији стизали су захтеви Главној партијској управи да дозволи оснивање социјалистичких организација у тим местима. Већ 1904. године основана је прва социјалистичка организација у селу Шљивару у којој је поред радника и учитеља било и сељака, а затим је основана и у суседном селу Прлики.⁵³ Ове организације су јасан доказ о постојању социјалистичког покрета у овом крају, чији је центар била социјалистичка група у Зајечару, коју је основао још Васа Пелагић. Ова група је 1903. године створила јаку социјалистичку организацију у Зајечару. Јула месеца 1903. године на збору у Ивањици основана је читаоница, чији су чланови постали и сељаци из околине. Један од оснивача читаонице био је и Миљко Савић, који је на збору говори о солидарности радника и сељака. Том приликом је рекао: „Као важну околност треба прибележити и то што и сељаци солидарно са варошким радницима прилазе радничким организацијама, јер виде да их овакав назадан порески систем непрестано обескућава.“⁵⁴ Популаризацији социјалистичких идеја међу сељацима у селу Прлити много су допринели и рудари браћа Првуловићи, који су били и први социјалисти у тимочком крају. Сећајући се њих Јанко Петаковић, тадашњи члан Главне партијске управе, каже: „Поред Пере Радовановића, други ослонац у селима тимочког краја били су браћа Првуловићи из Прлите. Они су покренули Вршку Чуку и Српски Балкан [. . .] Три брата Првуловића били су највиђенији у селу, а међу њима Првул се истицао бистрином и одважношћу. Сви су радили у руднику као и њихов отац, и живели веома оскудно [. . .] у кући у којој се тако живело читале су се социјалистичке брошуре, сваки дан су стизале новине, водили се умни разговори.“⁵⁵ У селу Брестовцу, у близини Бора, деловао је социјалистички првак Станоје Миљковић, који није радио у руднику, али је поред Петра Радовановића био један од организатора штрајка 1907. године у Борском руднику. У овом штрајку дошла је до изражаја солидарност рудара и сељака захваљујући Станоју Миљковићу. Уз помоћ сељака из околних села рудари су успели да растерају жандарме који су покушали да штрајк угуше и рударе врате на рад. Штрајк је успео и радницима су повећане наднице.⁵⁶

Социјалистичке идеје продрале су на село и преко учешћа сељака у првомајским прославама, агитације за оснивање сеоских читаоница, одржавања зборов, преко рада учитеља социјалиста итд. Сељаци су у прво време само присуствовали радничким првомајским демонстрацијама на којима се говорило и тражило укидање посред-

⁵² Радник (Крагујевац) 6. IX 1903.

⁵³ Сељаци, чланови Партије у селу Шљиварици били су Јован Васиљевић и Милојко Стојковић. (С. Босиљчић, *Раднички покрет у Бору и околини 1903—1941*, Београд 1959, 12).

⁵⁴ РН 4. VII, 11. VII, 4. IX 1903.

⁵⁵ С. Босиљчић, н.д., 13.

⁵⁶ Исто, 19.

ног пореза и увођење прогресивног, укидање стајаће војске и увођење општег права гласа без икаквих ограничења. Тек касније, и сами сељаци организују сличне првомајске прославе. Учешће сељака у првомајским прославама запажа се још 1895. године, када су сељаци у селу Дубони, у срезу смедеревском, организовали самостално прву прославу 1. маја. Неколико година касније 1898. године, радници Београда, организујући прославу 1. маја упутили су 15. априла проглас, одштампан црвеним словима, у којем су на прославу позивали и сељаке. Према потврди старог радничког борца Светозара Ђукића, првомајске прославе одржане су и 1899. и 1900. године.⁵⁷ После оснивања ССДП опажа се и даље учешће сељака у првомајским прославама заједно са радницима: 1904, 1905. и 1906. године у Београду, Крагујевцу, Нишу, Пироту, Шапцу, Лозници, Пожаревцу, Пожеги, Апеловцу итд.⁵⁸ Већ 1907. године сељаци Великог Села код Пожаревца организовали су самосталну мајску прославу, у којој је учествовало преко 60 манифестаната. Учесници су, под црвеним заставама, прошли кроз своје место и „клицали социјализму и истицали тада актуелне социјалистичке пароле, за опште право гласа, против стајаће војске и посредних пореза.“⁵⁹ Те године је организована првомајска прослава и у Јагодини, и на њој су учествовали и сељаци из околних села.⁶⁰

Следеће, 1908. године још је боље била организована првомајска прослава у Великом Селу; на њој је учествовало преко 150 лица, међу којима и 20 жена. Носећи црвену заставу учесници су пролазили кроз село, певали и клицали: „Да живи опште право гласа!“, „Да живи социјализам!“ До сличних манифестација дошло је и у Лозници и на њему је, поред радника и занатлија, учествовао и велики број сељака. На прослави 1. маја у Лесковцу поред 259 радника учествовало је и 130 сељака из околних села.⁶¹ У Великом Селу је свечано прослављен 1. мај и 1909. године, о чему је Цветко Павловић, сењак-социјалиста, јавио следеће: „Ми смо и ове године, као и прошле две, прославили 1. мај, празник рада, али овога пута била је демонстрација много озбиљнија и много шири круг захватила. Из суседног села Калишта пришло нам је до 20 друга, који су са заставом дошли у наше село. После држања говора, који су били револуционарни, демонстранти су кренули за суседно село Калиште. Тамо су их сељаци дочекали са великим симпатијама, пажљиво саслушали говоре који су држани на три места идући кроз село. На расстанку су изјавили, да желе, да догодине заједнички прославе 1. мај, тај међународни празник рада. Овога пута било је до 60 друга, учесника из нашег села, али то је било оно најчвршће што је могло да остави плуг и недовршену њиву.“⁶² Из године у годину Велико Село је све више постајало центар социјалистичког покрета, који је вршио снажан утицај и на суседна села, на пример: на Врбницу, Бајлоново Село, Мали Црнић, Калиште, Батушу, Орљево и друга.⁶³

⁵⁷ Социјалдемократ 30. IV 1895; С. Димитријевић, Социјалистичке радничке организације у Србији на крају XIX века, Београд 1953, 53, 56, 57.

⁵⁸ РН 30. IV 1905, 29. IV, 9. V 1906, Т. Кацлеровић, н.д., 62.

⁵⁹ РН 1. V 1907.

⁶⁰ РН 3. V 1907.

⁶¹ РН 24. IV 1908; Т. Кацлеровић, н.д., 77.

⁶² На мајској прослави у Бајлоновом Селу учествовали су само сељаци, а ниједан радник (РН 2. V 1909).

⁶³ У једном допису у Радничким новинама стоји следеће: „И за нас жељно очекивани празник Рада освану и ми, сељаци прожети надом, да је овај сиротињски празник весник величанствене будућности, са осећањем другарске дужности хитали смо на зборно место ради доласка на заједничку манифестацију са алексиначким друговима. Полазак је био дирљив. Уредисмо се на 17 свесних организованих другова.“ (РН 29. IV 1910).

И следећих година, 1910, 1911. и 1912. прослављен је 1. мај у следећим местима: у Алексинцу, уз учешће 17 сељака из села Рутевца; у Злоту; у Обреновцу, уз учешће 60 сељака из Барича, Стублине, Грабовца и Трстенице; у Нишу, уз учешће сељака из Нишке Бање, Прве Кутине, Драшкове Кутине, Радикине Баре, Куритњака и Апеловца; у Лешници, уз учешће сељака из Петловаче, Рибара, Прњавора, Страже (75 сељака) из Бегове Лешнице (52 сељака), из Чокешине и Прњавора (85 сељака); у Чачку, уз учешће сељака из Зеока и Граба; у Пожаревцу, уз учешће 330 учесника, међу којима је било и 150 сељака из оближњих села, и многим другим местима.⁶⁴ Те године мајске демонстрације су изведене у далеко већем броју места него претходних година, и поред тога што су државне власти свим средствима настојале да их осујете. Тако је председник општине у селу Водици код С. Паланке покушао да путем хапшења спречи одлазак сељака на прославу 1. маја. Слично су чиниле општинске власти и у многим другим селима.⁶⁵

Због рата мајске демонстрације нису одржане 1913. године, већ тек следеће, 1914. године. У прослави на Убу 1914. године учествовао је велики број сељака, док су у прослави у Лешници учествовали сељаци из Чокешине, Прњавора и Рибара.⁶⁶

Учешће сељаштва у првомајским прославама био је један од израза солидарности сељачких маса са радништвом и социјалном демократијом у борби коју су водили за решење управо оних питања која су непосредно и тешко погађала и само сељаштво, на пример: милитаризам, стајаћа војска, посредне порезе, ограничено опште право гласа итд. Борба ССДП за остварење крајњег циља, тј. претварање приватне својине у друштвену, у великој мери је спречавала већи број сељака да приђу ССДП, јер су се плашили за свој посед. Појави тога страха умногоне су допринеле и грађанске странке које су уливале сељаштву у главу да ССДП хоће да им на силу одузме њихове поседе. Но и поред тога, у сељачкој средини бивало је све више оних који су кроз борбу ССДП сагледавали једини пут да се спасу од потпуне пропасти. Постепена преоријентација сељаштва на социјалну демократију огледала се управо у његовом учешћу у првомајским прославама, и поред тога што су општинске власти и буржоаске партије настојале свим силама да то осујете.

Један од путева ширења социјалистичких идеја на селу било је и оснивање социјалистичких читаоница. ССДП, придржавјући се одлука Трећег конгреса и свога програма, све до 1910. године није дозвољавала оснивање партијских организација по селима и поред тога што су Главној партијској управи у том смислу стизали захтеви са свих страна. Иако нису биле осниване социјалистичке организације, партија се ипак интересује за сељаштво и настоји да тамо оснује социјалистичке читаонице са књижницама, што је било од великог значаја за спровођење социјалистичке агитације међу сељаштвом. Још на Другом конгресу партије 1904. године донета је одлука да се по селима, где за то постоје услови, оснивају социјалистичке читаонице и да се растура социјалистичка литература и радничка штампа. Основни задатак социјалистичких читаоница, према замисли Главне партијске управе, био је да прикупљају социјалистички оријентисане елементе на селу, и да им помажу да лакше дођу до радничке штампе и литературе.

Прве социјалистичке читаонице са књижницама основане су још 1895. године (септембра месеца) у Дубони и Ариљу. Међу оснивачима читаонице у Ариљу помињу се Мих. Гудурић и Рад. Миловановић.

⁶⁴ РН 23. IV, 25. IV, 28. IV, 3. V 1911; Т. Кацлеровић, н.д., 64.

⁶⁵ РН 27. IV 1911.

⁶⁶ РН 16. IV, 3. V 1914.

Покушај оснивања социјалистичке читаонице био је и на збору у Жаркову 7. јуна 1903. године, када су прочитана и правила читаонице.⁶⁷ Од 1903. до 1906. године нема података о оснивању социјалистичких читаоница на селу. Тек крајем јуна 1906. године основане су социјалистичке читаонице у Сопоту и Рачи Крагујевачкој, а крајем 1907. читаоница са 70 чланова у селу Петловачи код Шапца, док је почетком 1908. основана иста са 80 чланова у селу Прњавору.⁶⁸ На седницама Главне партијске управе од 11. фебруара и 3. марта 1908. године разматрани су захтеви за оснивањем социјалистичких читаоница у Лешници и Рутевцу. Марта 1911. године основана је социјалистичка читаоница у селу Рибарима у Мачви, 21. августа у селу Мрчајевцима (округ руднички); а 4. марта 1912. године основана је читаоница и у Великој Дренови код Крушевца.⁶⁹ У овом периоду социјалистички покрет је био нарочито захватио села Мачве, која су по својој природи увек била опозициона према владајућим режимима. На развој социјалистичког покрета у Мачви утицали су у највећој мери државни порези и друге дажбине које су економски упропаћивале сељаштво, али и социјалистички покрет у Срему. Развој социјалистичког покрета у Мачви нису могле да угуше ни општинске власти. До средине 1910. године у Мачви су основане 4 социјалистичке читаонице и једна партијска организација, и то у Петловачи и Прњавору крајем 1907. и почетком 1908, а у Причиновићу и Шеварицама 1910. године. Половином 1910. основана је и партијска организација у Салашу Ноћајском.⁷⁰

Социјалистичке читаонице су радиле на основу правила које је израдила Главна партијска управа.⁷¹ Основни задатак социјалистичких читаоница, према овим правилима, био је политичко просвећи-

⁶⁷ *Социјалдемократ* 18. VI, 10. IX 1895; РН 2. VII 1903, 9. III 1904, 22. VIII 1906; С. Димитријевић, *Социјалистичке радничке организације*, 17.

⁶⁸ А-ИРПС, бр. 63а, 541; РН 22. III 1906, 7. V 1908.

⁶⁹ РН 11. IV, 5. VII 1909, 18. II 1910, 26. VIII 1910, 26. III 1911, 10. III 1912.

⁷⁰ РН 26. VIII 1910.

⁷¹ Правила читаонице. 1. Чл. Социјалистичке читаонице, које су ова правила усвојиле и од Главне Управе Српске Социјалдемократске Партије признате имају за циљ да раде на политичком просвећивању, социјалистичком обавештавању и културном уздизању потиштених радних маса на селу и да сеоски пролетаријат оспособљавају за организовање у политичке и синдикалне организације социјалне демократије. 2. Чл. Да би што успешније радиле на остварењу свога циља, читаонице су дужне: а) одржавати зборове, предавања, забаве итд. за социјалистичко просвећивање маса; б) радити на претплаћивању, распрострањању и читању органа, часописа и књига наше партије; в) спроводити одлуке Главне Партијске Управе и у смислу тих одлука и на основу програма и статута Партије учествовати у политичким борбама и потпомагати рад Партије на политичком и синдикалном пољу. 3. Чл. При упису у читаоницу чланови плаћају 0.50 дин. за ову Чланску Карту која уписнина иде у главну партијску касу. Осим тога чланови су дужни плаћати по 0.50 годишњега улога који припада читаоници и служи за спровођење њених циљева. Ако чланови читаонице реше, улог може бити и већи. 4. Чл. Читаоцима управља одбор од пет лица која чине: председник, секретар, благајник и два члана; њих бира скупштина чланова читаонице. 5. Чл. Читаоница ће стајати у вези са најближом варошком организацијом наше Партије и свој рад развијати у споразуму са њом и по упутствима њеним. Поред тога читаоница ће, као што је у 2. чл. речено, стајати у вези са Главном партијском управом, испуњавати њене одлуке, подносити извештаје итд. 6. Чл. Главна партијска управа и месне организације ће помагати читаоцима у њиховом раду свим средствима којима буду располагали. 7. Чл. При Главној партијској управи установиће се Секретаријат за сеоске читаонице који ће се

вање, социјалистичко обавештавање и културно уздизање сеоских маса и оспособљавање сеоског пролетаријата за организовање у политичке и синдикалне организације. Читаонице су исто тако биле дужне да одржавају зборове, предавања, забаве; да раде на претплаћивању и растурању *Радничких новина*, часописа и књига; да спроводе одлуке Главне партијске управе; да учествују у политичким борбама и потпомажу рад партије на политичком и синдикалном пољу итд. Читаоницама је управљао одбор од 5 лица, који су сачињавали председник, секретар, благајник и два члана. Њих је бирала скупштина чланова читаонице. Према петом члану правила, читаонице су стално биле у вези са најближом варошком организацијом и свој рад су развијале у споразуму са њом и њеним упуствима. Истовремено су стајале и у вези са Главном партијском управом, испуњавајући њене одлуке и подносећи јој извештај о своме раду. С друге стране, сви чланови Главне партијске управе и месних организација били су дужни да помажу читаонице у њиховом раду свим расположивим средствима. У циљу што боље координације рада при Главној партијској управи био је оформљен један секретаријат за сеоске читаонице, који је имао задатак да се стара да све читаонице доведе у међусобну везу, да им даје једнообразна упутства за рад и да од њих створи јединствену организацију сеоских социјалистичких читаоница, преко које ће оне бити заступљене на конгресима ССДП. Правила читаоница које је израдила Главна патријска управа и усвојио Осми конгрес Партије 1910. године била су прихваћена од свих сеоских читаоница, што је значило велики корак у правцу проширивања рада партије на селу.

Ширење социјалистичких идеја на селу много су доприносили и учитељи социјалисти, нарочито они који су цело, или највећи део свога службовања провели радећи на селу. И поред тога што су у своме раду наилазили на велике тешкоће код општинских и просветних власти, они су ипак настојали да социјалистичка реч допре и до најудаљенијих планинских села. Захваљујући њима у та села су допирале *Радничке новине* и вести из социјалистичког покрета. Због свога рада ти учитељи су били веома често премештани, чиме је режим несвесно доприносио да социјалистичке идеје продру у већи број села. Ово је имало за последицу да се све већи број сељака упознава са социјалистичким радом. Међу напредним учитељима социјалистима с краја XIX и почетка XX века који су много допринели распрострањању социјалистичких идеја по селима Србије истицали су се Сретен Лазаревић (који је службовао у селима: Смдрљиковцу, Јошаници, у срезу хомољском; Ариљу, Косјерићу, Пожези, Белосавцима, Жежевици, Мрчајевцима, Стремци у Карану), Перат Тасић (који је радио у Власеници, Лешници, Рибарима, Причиновићу, Салашу Ноћајском, Драгојевцу и Поцерини); Живојин Исаиловић (који је радио у Брежју и Лојаници, у срезу посаво-тамнавском, Горњем Грабовцу код Ваљева), Драгиша М. Михаиловић (који је радио у селу Батовцу код Пожаревца, Неменикућанима и Закути, у округу крагујевачком), Љубомир М. Павловић (који је радио у селу Добрињу, срез млавски; Кусадку, Селевцу, Рипњу и Малој Иванчи), Михаило М. Јовановић (који је радио у селу Манастирици, у срезу млавском и Влаову у

старати да их доведе у међусобну везу, да им даје једнообразна упутства за рад и да од њих створи једноставну организацију сеоских социјалистичких читаоница преко које ће бити заступљене на конгресима Српске Социјалдемократске Партије. 8. Чл. По овлашћењу Осмог конгреса утврђује ова правила за сеоске социјалистичке читаонице (А-ИРПС, фонд ССДП).

Хомољу), Милош М. Јанковић, Рад Тасић и многи други.⁷² Многи од њих су самопрегорно радили. Учитељ Петар Тасић је без икакве помоћи Партије о своме трошку обилазио села и говорио сељацима о социјализму. У неким селима Мачве је основао читаонице, организовао прославе 1. маја, као и зборове на којим је тумачио социјалистички програм. На те зборове је и сам водио повеће групе сељака. Тако је одлазећи на збор у село Салаш Ноћајски 7. августа 1910. године са групом сељака прошао под црвеном заставом кроз села Причиновић, Узвешће, Глушце, Ноћај и Салаш Ноћајски. Рад Петра Тасића по селима Мачве био је плодан и њему добрим делом припада заслуга за оснивање социјалистичких читаоница и партијских организација којих је до 1911. било 24 са 644 члана, као и добијање једног посланичког мандата за округ подрински на парламентарним изборима 1912. године.⁷³

III. ОДНОС ССДП ПРЕМА СЕЉАШТВУ У ПЕРИОДУ 1903—1910.

Питање рада Српске социјалдемократске партије на селу и њеног става према сељаштву било је једно од интересантних и веома значајних питања којим се партија бавила од самог оснивања 1903. па до избијања првог светског рата, јула месеца 1914. године. Ово питање је за њу било од велике важности јер је обухватало многобројно сељаштво које су капиталистички развитак и пљачка политика буржоаских партија све више упропастићивали и тако га гурали у наручје ССДП, и што је то сељаштво, и поред своје политике и културе заосталости, чинило значајан фактор у политичком и друштвеном животу земље. Сељачко питање се у својој првој фази развијало упоредо са развијањем и јачањем Партије и у том развоју је прошло кроз неколико фаза, зависно од тога како је Партија гледала на њега. У решавању питања односа партије према селу могу се издвојити три фазе: прва, од 1903. до 1910. (до Осмог конгреса партије); друга, од Осмог конгреса 1910. до ванредног конгреса 1912; и трећа, од ванредног конгреса па до избијања првог светског рата 1914. године.

У првој фази решавања овог питања карактеристично је то што га Партија не поставља као проблем у целини и што га тако не решава, већ се само бави решавањем његових појединих делова, на пример решавањем питања учешћа партије у општинским, окружним и парламентарним изборима, што је било доминантно у целој акцији партије око решавања овог питања све до 1910. године. Затим, питање агитације међу сеоским пролетаријатом и оснивање читаоница. На супрот овоме, питање решавања аграрног проблема, питање масовног укључивања сељаштва у акције партије као и питање оснивања сеоских партијских организација нису ни покретана нити се о њима дискутовало. У другој фази решавања питања однос Партије према сељаштву се комплексније поставља са захтевом да се проуче аграрни односи у Србији и да се реши аграрно питање, да се по селима Србије оснују социјалистичке партијске организације и да се у партију поред сеоског пролетаријата укључи и сиромашно сељаштво. У трећој фази решавања овог питања се још више развијају усвојене форме рада партије на селу. Ванредни конгрес Партије 1912. године донео је ко-

⁷² Д. Туцовић, *Изабрани списи* I, Београд 1949, 87; А-ИРПС, ССДП, Збирка Димитрија Туцовића, бр. 202; М. Јанковић, н.д., 99, 128, 130, 131, 132, 133, 138, 143, 147, 190; *Дечији рад*, Београд 1923, 4, 11; *Социјалистички педагошки часописи у Србији*, Београд 1952, 15.

⁷³ Извештај Главне партијске управе ССДП на Деветом конгресу Партије, ИАКПЈ III, Београд 1952, 184, 185.

начну одлуку о учешћу Партије у окружним, општинским и парламентарним изборима. Усвајањем ове одлуке и оснивањем партијских организација по селима Партија укључује сељаштво у своје редове и припрема га за организовану борбу против капиталистичке експлоатације.

1. Однос Партије према сељаштву у периоду од 1903—1904.

Проблем односа Партије према сељаштву, као најмногобројнијој маси становништва у Србији почетком XX века, поставио се пред младу Српску социјалдемократску партију од самог почетка њеног оснивања (1903). Решавање овог питања исфорсирани су предстојећи септембарски парламентарни избори 1903. године, у којима је партија видела веома повољну прилику за своју политичку афирмацију међу најширим масама у Србији, па је и Оснивачки конгрес донео одлуку да Партија уђе у изборе самостално и да истакне своје кандидатске листе свуда где постоје повољни услови, без обзира хоће ли њена листа победити или не.⁷⁴ Доношење овакве одлуке ставило је управу ССДП у дилему: да ли да искористи ову акцију, која јој је отварала најшире могућности за широку политичку агитацију и пропаганду и да спроведе своју агитацију на селу и да затим обезбеди себи већи број представника у Народној скупштини и тако створи веће могућности да се са њене трибине бори за остварење својих захтева; или, с друге стране, да апстинира, с обзиром на своје ограничене кадрове могућности, и с обзиром на политичко-економски квалитет елемента на селу, међу којим би требало да спроведе агитацију. На жалост, за решавање овог питања субјективне могућности партије биле су веома ограничене.

Српска социјалдемократска партија, створена у условима развоја капиталистичких односа и постојања снажних буржоаских партија, у условима када у Србији не постоји развијена снажна радничка класа, типа западноевропских земаља, и у условима где највећи део становништва Србије чини сеоско становништво (87,6⁰/₀), јако конзервативно, имала је велике проблеме (проблеми организационог карактера, затим борба за идеолошко утврђивање међу градским пролетаријатом, борба за јединство Партије, као и низ других неразјашњених питања чије се решавање одмах наметало). Зато је примарни задатак младе ССДП од самог почетка био, што је чинило и окосницу њеног програма, борба за окупљање, организовање и идеолошко васпитавање и уздизање варошког пролетаријата и стварање чисте класне партије радника, каквих је већ било у развијенијим западним капиталистичким земаљама. Зато су првим базама за рад Партије постале вароши и варошице у Србији, и то оне које су имале нешто развијенију индустрију, а са њом и радничку класу, на пример: Београд, Крагујевац, Ниш, Лесковац, Ужице и др.⁷⁵

Учвршћивање Партије у редовима варошког пролетаријата ишло је прилично тешко, јер је и он у условима капиталистичке експлоатације био у великој мери дезоријентисан и издиференциран у неколико слојева: индустријски, занатлијски и лумпен-пролетерски, који

⁷⁴ РН 25. VII 1903.

⁷⁵ О развоју индустрије у Србији, Радован Драговић пише Димитрију Туцовићу 23. октобра 1898. следеће: „Мада у Србији нема индустрије као која друга држава на Западу, али је она ипак има, истина неразвијену и слабу.“ (Р. Драговић, *Избор чланака*, Београд 1954, 167; Д. Туцовић, *Писмо једног столарског шегрта, Борба*, књ. VI, бр. 13, Београд 1912, 51; Вук Винавер, *Прогони социјалиста у Србији на крају XIX века, Историјски гласник*, бр. 1—4, Београд 1961, 199).

су се налазили на разним нивоима политичке и културне изграђености. Због таквог карактера средине у којој је требало да створи своје позиције, да би израсла у модерну политичку класну партију радничке класе у Србији, новооснована социјалистичка партија морала се у потпуности ангажовати на објашњавању њених циљева, ако је желела да постане партија пролетаријата. Насупрот субјективним могућностима партије и њеним основним циљевима, постојали су повољни објективни услови не само за изборну агитацију већ и за известан рад на селу. Те повољне услове створио је брзи и снажан развој капитализма у Србији крајем прошлог и почетком овог века, који је на селу извршио наглу и у веома грубим формама пролетаризацију сеоског становништва, где је, према попису државне статистике из 1897. године, живело 11,34⁰/₁₀₀ потпуних пролетера и 32,68⁰/₁₀₀ оних који нису могли живети од рада на својој земљи.⁷⁶

Још од самог почетка бављења овим питањем Партија је проблем свога односа према сељаштву поставила веома уско, везујући га само за изборну агитацију по окрузима и свдећи га само на њу. Зато се веома дуго није могла извући из тих чисто практицистичких оквира и поставити шира питања — може ли социјална демократија да оствари не само свој крајњи циљ (претварање приватне својине у колективну) већ и уже захтеве без сељаштва као савезника. У овим моментима Партија је актуелност целог овог питања видела једино у проблему учествовања, односно неучествовања у општинским, окружним и скупштинским изборима. Из тих разлога је на свом Оснивачком конгресу 1903. године унела као шесту тачку „Учешће у предстојећим општинским, окружним и скупштинским изборима“, чији је референт био Драгиша Лапчевић, тадашњи председник Главне партијске управе ССДП. Сматрајући преурањеним ангажовање младе Партије у средини ван „индустријског пролетаријата“, која социјалистички „не мисли и не осећа“, Лапчевић се залажио за „самостално и без компромиса“ учешће на изборима. Зато је и сугерисао конгресу следећу одлуку: „Социјалдемократска странка не може узети учешћа у окружним изборима, али се тога права не одричемо да га употребимо доцније.“⁷⁷ Полазећи од основних начела свога програма — да је ССДП класна партија, партија пролетаријата са основним циљем борбе против приватне својине и ослобођење радничке класе од сваке експлоатације, конгрес је прихватио Лапчевићеву сугестију без дискусије и донео је одлуку да ССДП узме учешћа само на општинским и скупштинским изборима по градовима, а на „изборима за окружне скупштине и окружне одборе узеше се учешћа доцније и уколико социјалдемократи као такви могу у окружним скупштинама и окружним одборима заступати програм Српске социјалдемократске странке“.⁷⁸

Поред овако прихваћене сугестије конгрес је усвојио и одлуку да се истакну кандидатске листе свуда где има услова за истицање, без обзира на успех. Како уз овакву одлуку, помало чудну, није дато никакво објашњење, то је касније, приликом истицања кандидатских листа, дошло до извесних неспоразума који су проистекли из тадашњег Изборног закона — да се кандидатске листе за парламентарне изборе нису могле истицати у свим местима по унутрашњости. Зато се у многим градовима у унутрашњости нису могле истаћи окружне листе. Ово питање је, међутим, одмах за собом повукло два проблема: проблем учешћа целокупног варошког пролетаријата и пролетаријата по рудницима и другим индустријским предузећима ван градова на изборима; и друго — увлачење сељачких маса у изборну борбу или

⁷⁶ *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. V за 1900, Београд 1904, 180—182.

⁷⁷ РН 7. XI 1903; *Desanka Pešić*, н.д., 68.

⁷⁸ РН 25. VII 1903.

њихово одбацивање. Зато је, када су се појавили захтеви да се истакну кандидатске листе и у окрузима, Главна партијска управа морала интервенисати преко свог органа *Радничких новина*, објашњавајући конгресну одлуку на овај начин: „Први услов да социјална демократија може узети учешћа у изборима јесте да у дотичном месту има радника, тј. који по природи тога положаја припада Социјалној демократији.“⁷⁹ Према оваквом тумачењу Главне партијске управе, конгресна одлука се искључиво односила на раднички елеменат разасут ван већих вароши по рудницима и мањим индустријским предузећима, који су били „најглавнија војска Социјалне демократије, јер је једина класа (у данашњем друштву) која може да прими на себе ту револуционарну улогу“.⁸⁰ После оваквог тумачења конгресне одлуке потпуно је очигледно да се уопште није мислило на увлачење сељаштва у изборну агитацију, која је имала да захвати само оквире радничке класе, јер је „према величини те снаге требала да се креће и њена политичка акција“.

Одговарајући на многобројне захтеве из унутрашњости, зашто се не увлачи и сељаштво у изборну агитацију, у датом објашњењу се каже: „Рано је због тога што је раднички покрет у нас уопште млад а нарочито у унутрашњости, и што, пре свега, треба поставити тај млади чисто раднички покрет на сигурне ноге па тек ићи даље. Кад не би радили тако, личили би оном војсковођи који продире само напред а не осигурава се ни с лева ни с десна.“⁸¹ Зато је „тежња да се мали сопственици увуку као активан елеменат у нашу партију била опасна — каже се даље у објашњењу — јер је могло да доведе социјалистичке агитаторе на буржоаски систем агитације, на демографију па је зато сваки политички акт социјалистичких агитатора морао имати ослонац у партијском програму, а агитација пред изборе међу сељацима и занатлијама морала се водити с партијским програмом у руци, не кријући ни један наш захтев, а нарочито оно што нас дели од осталих демократских политичара, захтев да се уведе друштвена својина“.⁸² И поред оваквог тумачења конгресних одлука, ипак су истакнуте кандидатске листе уз одобрење Главне партијске управе у ваљевском и ужичком округу (и једна без одобрења у смедеревском). Поред ових, било је захтева да се истакну кандидатске листе и у другим окрузима. Иако су неки покушаји били благовремено сузбијени, одмах после избора Драгиша Лапчевић је са великим негодовањем писао: „Самовоља и рад на своју руку — појава је која заслужује особиту пажњу, утолико више уколико је она већ избила на неколико места. Негде је она сузбијена, додуше са тешком муком, а негде се није ни доспело да се сузбије.“⁸³ Негодовање Драгише Лапчевића што се желело ступити у изборну агитацију без потребне припреме било је оправдано, јер се истицањем кандидатских листа по окрузима, без одобрења Главне партијске управе, кршила партијска дисциплина.

Међутим, спровођење изборне агитације у окрузима, односно међу сељаштвом, не би нимало штетило партији, само да се имало довољно времена, материјалних средстава и довољно способног агитационог кадра, јер би се преко ње спровела снажна агитација партијског програма. То би умногоме допринело да се сељачке масе шире упознају са захтевима и циљевима ССДП и њеној популаризацији у сељачкој средини.

ССДП је још од самог почетка свог оснивања имала у сељачким масама већи број присталица и симпатизера који су топло поздра-

⁷⁹ РН 19. VIII 1903.

⁸⁰ Исто.

⁸¹ Исто.

⁸² Исто.

⁸³ Исто.

вили стварање нове партије. Те симпатије према социјализму постоје у сељачким масама још од раније, тј. из периода Мите Ценића и Васе Пелагића. Поводом тога Душан Поповић је писао: „Те велике и одане борце за народне интересе никада нису могле заборавити масе како у вароши тако и на селу, јер су оне њих, те претече модерног социјализма у Србији (Миту Ценића и Васу Пелагића — Ж. Ј.), волеле, и поред свих њихових експеса у њиховим надзорима и тактици; јер су масе својим дубоким инстинктом који никада не грешу осетиле да се та шачица презрених и исмејаних људи искреније бори за њихову садашњост и будућност него ли сви демагози у буржоаским партијама; јер су масе назреле да су они авангарда једног покрета који хоће да ослободи човечанство.“⁸⁴ Те симпатије са „претеча социјализма у Србији“ пренеле су се и на социјалну демократију, што потврђују и многобројни захтеви из разних села Србије да се тамо оснују социјалистичке организације и пошаље радничка штампа и литература.

Иако агитација за скупштинске изборе, који су одржани 8. септембра 1903. године, тј. после непуних 50 дана од оснивања ССДП, није захватила и сељаштво, оно је ипак присуствовало њеним агитационим конференцијама и зборовима које је Партија одржавала у појединим местима ваљевског и ужичког округа. На великом социјалистичком агитационом збору у Ужицу, 10. августа 1903. године, присуствовало је, према писању *Радничких новина*, преко 1.500 радника и сељака.⁸⁵ На социјалистичким зборовима партијски агитатори објашњавали су присутнима програм и циљеве партије, отворено износећи: „[. . .] гласови који би пали ван програма не би били наши а заблуделе овчице нама не требају [. . .] нама требају гласови који усвајају програм Социјалне демократије; јер ради тога програма и тражимо улазак у Скупштину, а не ради личне амбиције и посланичке дневнице.“⁸⁶ Парламентарни избори 1903. године у којима први пут званично и самостално учествује ССДП, као и недовољно јасна одлука Оснивачког конгреса о учешћу у окружним изборима, још су више актуелизовали питање њеног односа према селу и сељаштву. Иако је партија од самог почетка заузела негативан став у овом питању, што је било условљено њеном младошћу, и неискуством, њеним слабостима, недостатком довољних кадровских снага, ниском класном свешћу варошког пролетаријата, недостатком већих свесних снага на селу на које би се могла ослонити и неизграђеношћу гледишта о раду на селу итд., о њему се развија дискусија и поставља се на дневни ред Другог конгреса, који је објављен већ у јануару 1904. године под тачком „Предлог резолуције окружне листе“, с намером да се све чланство благовремено упозна и припреми за доношење једне јасније и конкретније одлуке о овом питању.

Овога пута питање односа Партије према селу постављено је на највиши партијски форум, конгрес, и то у знатно прецизнијој и широј форми него што је било постављено на Оснивачком конгресу, а кроз њега и у нешто одређенијем облику и сам став Партије према сељаштву. Драгиша Лапчевић као председник Партије изразио је „Предлог резолуције окружне листе“, који је поднет на Другом конгресу (одржаном 29. и 30. марта 1904. у Београду). Пошто је конгрес био преаузан решавањем сукоба са опортунистичком групом око листа *Свест*, чији су идејни вођи били Милорад Поповић, Јован Скерлић и Коста

⁸⁴ Душан Поповић, *Изабрани списи*, 353.

⁸⁵ РН 19. VIII 1903; *Нишка социјалистичка борба* 6. IX 1903.

⁸⁶ А-ИРПС, Мемоарска грађа Луке Павићевића, бр. 13297, 22—23; *Српска социјалдемократска партија*, (грађа) том I књ. I, Београд 1966, 116; РН 20 IX 1903.

Јовановић, о предлогу резолуције није се ни дискутовало у недостатку времена, па је ово питање скинуто са дневног реда.⁸⁷ Скидањем „Предлога резолуције окружне листе“ са дневног реда конгреса није се одустало од његовог решавања, већ је само одложено за извесно време док се Партија не стабилизује и не стекне чвршће позиције међу варошким пролетаријатом.

Поред „Предлога резолуције окружне листе“, конгресу је поднет и предлог резолуције Књажевачког радничког друштва у којој се тражи: „Да се у радничке организације могу уписивати и ситни сопственици, мајстори и земљорадници, сељаци ко год је за идејом радничком, а с тим чим му се примети да с намером ради противу радничке идеје сместа га искључити из чланства.“⁸⁸

Поред тога што је питање учешћа Партије у окружним изборима било скинуто са дневног реда, Други конгрес је донео одлуку која је ушла у статут Партије: „да ни једна организација ССДП не може учествовати у општинским, среским, окружним и парламентарним изборима без одобрења Главне партијске управе и да кандидације које немају такво одобрење не важе као кандидације ССДП.“⁸⁹

„Предлог резолуције окружне листе“, која чини један озбиљнији корак ка проширивању агитационе трибине ССДП, за разлику од одлуке Оснивачког конгреса, препоручио је Другом конгресу потребу истицања окружне листе уз образложење да се „пасивност не може препоручити револуционарном пролетаријату.“ Но овај предлог резолуције својим оградама „где оцени да има чистог пролетаријата“, „да се ван чистог пролетаријата, и у редовима који социјалистички не осећају, за сада не врши никаква агитација“, „да се на гласове друге, изван гласова пролетерских ништа не рачуна“,⁹⁰ одредио је оквире њене практичне делатности. Овим предлогом је целокупно сељаштво било искључено из изборне активности, пошто се активност Партије ограничавала искључиво на „чист пролетаријат“, у овом случају на „индустријски пролетаријат [...] разасут ван вароши“ по унутрашњости (рудницима, цигланама, црепанама, млиновима и другим индустријским предузећима). Резолуција је недвосмислено истакла да на селу не треба вршити никакву агитацију, пошто се оно „не осећа

⁸⁷ Предлог резолуције Драгише Лапчевића на Другом конгресу Партије 1904. године гласи:

„Како у нас по изборном реду, прописаном уставом и изборним законом, многе вароши, сви рудници и многа места у којима се обављају извесне индустријске радње не бирају за себе посланике, већ их гласају по окружним листама, и како је пролетаријат на тај начин упућен или да се уздржи од гласања или да гласа за једну од истакнутих буржоаских кандидатских листа, — то Други конгрес Српске радничке социјал-демократске странке, налазећи да се пасивност не може препоручивати револуционарном пролетаријату, нити допустити да пролетаријат гласа за буржоаске странке, — одлучује:

1. да Управа Српске радничке социјалдемократске странке може истичати окружне посланичке листе онамо где оцени да има чистог пролетаријата, који, свестан свога класног интереса, осећа потребу да ступи и у изборну борбу;

2. да се ван чистог пролетаријата и у редовима који социјалистички не осећају засад не врши никаква агитација;

3. да се на гласове друге, изван гласова пролетерских ништа не рачуна;

4. да се у агитацији не прећути ни један захтев из партијског програма, увек истичући крајњи циљ социјалне демократије.“ (*Записник са Другог конгреса ССДП*, РН 14. IV 1904, 23. I 1904; ИАКПЈ III, 55; Т. Кацлеровић, н.д., 20).

⁸⁸ РН 17. III 1904.

⁸⁹ ИАКПЈ, III 49—52; D. Pešić, н.д., 71.

⁹⁰ РН 23. I 1904.

социјалистички“⁹¹, и да на сељачке гласове не треба рачунати.⁹¹ Иако је Драгиша Лапчевић овом резолуцијом прећутно изразио свој негативан став према раду Партије на селу, ипак је у њој истакнута једна резерва — „за сада“, што наводи на претпоставку да одлука није била коначна и да је и сам Лапчевић у перспективи рачунао на могућност рада Партије на селу.

Овим предлогом резолуције Драгиша Лапчевић је донекле кориговао свој ранији став, али не према сељаштву, већ према учешћу Партије у окружним изборима. Док је резолуцијом на Оснивачком конгресу била искључена могућност изборне активности по окрузима, дотле је ова резолуција проширује и на округе, али само на оне у којима по унутрашњости постоје „индустријске радње“ и „чист индустријски пролетаријат“, пошто би, због уставног ограничења — да мања места не могу бирати самосталне посланике, већ да их гласају по окружним листама — тај део пролетаријата био упућен на уздржавање од гласања, или да гласа за буржоаске листе.

После Другог конгреса Драгиша Лапчевић је посебно писао о овом питању уз понављање свога става да се истицање окружних листа не може односити на село и сеоски пролетаријат, већ само на индустријски и занатлијски пролетаријат „по пољу и малим варошима“.⁹² Драгиша Лапчевић се овога пута отворено изјаснио против агитације међу сеоским пролетаријатом, доказујући да је то за Партију рано и опасно. Лапчевићев чланак о овом питању, објављен у *Радничким новинама*, изазвао је полемику. После његовог објављивања убрзо се појавио са чланком о „Окружним изборима“ Момчило Ђ. Јанковић, социјалиста из Ниша, оштро критикујући поједине формулације Лапчевићеве резолуције о окружним изборима. Он се начелно сложио са ставом Д. Лапчевића о неучествовању Партије на изборима на селу, али само док партија не ојача у варошима. „Избори у окрузима — каже М. Јанковић — штетни су за нашу агитацију, и ми смо им због тога одлучно противни. Све док [...] наш рад у варошима не постигне видљиве резултате, док нас потреба покрета не гурне у округе.“⁹³ И поред тога што је М. Јанковић био за привремену апстиненцију у раду Партије на селу, уочавајући противречности које се, мада привидно, испољавају у Лапчевићевој резолуцији, настојао је да докаже да се агитација у окрузима не може спроводити ван сеоског пролетаријата, пошто Србија у то време није имала чисто индустријских округа. Индустријска предузећа у Србији (у које су убрајане циглане, црепане, камени мајдани и друго), растурене по свим окрузима, била су и сувише мала да би се агитација у њима могла назвати агитацијом у окрузима, и поред тога што је у њима био претежно концентрисан индустријски пролетаријат. Лапчевићев термин „чист пролетаријат“, који је био нејасан великом делу чланства, управо се односио на тај део пролетаријата по окрузима, којим је Лапчевић хтео да одреди оквире социјалистичке изборне агитације, а никако да унесе забуну. Не схватајући смисао Лапчевићевог термина „чист пролетаријат“ М. Јанковић, у жељи да побије Лапчевића, настојао је да докаже да ван индустријског пролетаријата може бити чистог пролетаријата и у сељачкој средини, где је, према државној статистици, било 11,37% сеоског пролетаријата, што је тачно и што Лапчевић уопште није негирао. М. Јанковић не прихвата формулацију да се не иде ван „чистог пролетаријата“, јер је сматрао да се могло и не избјигати из села, где је постојао велики број баш онаквог пролетаријата о којем говори Лапчевић. Такође не прихвата ни мишљење „да се на гласове друге изван гласова пролетерских ништа не рачуна“, јер се опет могло не

⁹¹ Исто; ИАКПЈ, III 55; Т. Кацлеровић, н.д., 19—20.

⁹² РН 17. IV, 20. IV 1904.

⁹³ РН 2. X 1904; Д. Пешић, н.д., 71.

избијати из села. Ове своје поставке Јанковић је покушао да докаже Лапчевићевим тврдњама да се у агитацији не прећути ни један захтев партијског програма, и да се увек истиче крајњи циљ социјалне демократије. Сматрао је, ако би се усвојила Лапчевићева теза о „чистом пролетаријату“, онда не би ни било потребно истицати крајњи циљ ССДП, јер се то само по себи подразумева када је реч о индустријском пролетаријату. Исправне су Јанковићеве поставке када наводи да би се ова последња Лапчевићева формулација могла применити једино на сеоски пролетаријат који је тешко пристајао уз крајњи циљ ССДП. Одбацивање сеоског пролетаријата значило би прећуткивање крајњег циља Партије великој маси пролетаријата који живи на селу, што је било у потпуној супротности са програмом Партије. Изборима по окрузима М. Јанковић није придавао велики значај. За њега је била далеко значајнија агитација у сељачким масама, пошто социјална демократија није била власничка партија којој су потребни сељачки гласови да би преко њих обезбедила министарске фотеље. Агитација у сељачким масама био је један од најбољих начина да се уђе у сеоске масе и да им се отворено изнесе програм и циљеви Партије. Да би се то извело, било је потребно, како је истицао и сам Кауцки, „да укупну масу пролетаријата а уз њу и све оне привидно самосталне земљораднике и индустријалце који су у самој ствари најамници капитала добије и политички и економски организује и интелектуално и морално уздигне, да их оспособи да буду у стању да приме наслеђе капиталистичког начина производње, тј. да буду наследници данашњег друштва“.⁹⁴

Драгиша Лапчевић, који је иначе добро познавао прилике на селу у ери његовог раслојавања и пропадања, потпуно је тачно уочио да је сељак незадовољан постојећим стањем и грађанским странкама које су га увек варале само да би добиле од њега гласове; то незадовољство међутим, није долазило од тога што је револуционаран и што осећа потребу за социјалистичким друштвом, већ је био незадовољан што је бездушно експлоатисан и масовно довођен до просјачког штапа. Мисао о конзервативности сељачке масе од самог почетка преовлађивала је код већине партијског чланства, из чега је проистацао и њихов негативан однос према раду на селу, а њен отворени поборник био је Драгиша Лапчевић. Исправност свога става Д. Лапчевић се трудио да потврди цитатима Маркса и Енгелса „да је сељаштво у целини безнадежно, конзервативно и реакционарно“. Међутим, Д. Лапчевић је потпуно грешно, као и остали поборници оваквог става, када су покушали да формулацију класика марксизма о сељаштву, насталу у сасвим другим околностима развијених европских капиталистичких земаља, где је сељаштво било сасвим секундарни елеменат, примене и на претежно сељачку Србију, где и поред тога није долазила до најлунијег изражаја сељакова реакционарност, тј. активан отпор модернизацији србијанског друштва и његових производних односа. Истина, сељак се борио за очување свога поседа, односно борио се да би се спасао од пропасти, о чему такође Маркс говори: „Средњи сталез, ситни трговац, занатлија, сељак, сви се они боре против буржоазије да би обезбедили од пропасти свој опстанак као средњи сталез.“⁹⁵ И поред такве оцене сељаштва Маркс не искључује могућност његове револуционарности, повезујући на са његовим предстојећим преласком у пролетаријат. На основу само првог дела ове мисли, која заједно са другом открива дубоку и истовремено јединствену дијалектичку Марксове мисли, каснији теоретичари су све остале класе у односу на радничку, па и сељаштво, сврстали у „једну реакционарну масу“. За оваквом интерпретацијом Марксове мисли, што је критиковао Енгелс (*Сеља-*

⁹⁴ РН 6. X 1904; D. Реџић, н.н., 71.

⁹⁵ Карло Маркс и Енгелс, *Изабрана дела* књ. I, Београд 1954, 25.

чко питање у Француској и Немачкој), повели су се и српски социјалисти на челу са Драгишом Лапчевићем, који су сељаштво у Србији прогласили конзервативним и реакционарним. Буквално преношење ставова класика марксизма из средине XIX на почетак XX века било је погрешно, јер су се друштвено-економски односи знатно изменили. Све јачи развој капитализма крајем XIX и почетком XX столећа све је више задавао смртни ударац малој пољопривреди.⁹⁶ Насупрот томе, расле су и јачале социјалистичке радничке партије, које су на свом путу освајања власти себи нужно постављале питање придобијања сељаштва као свог савезника. У таквим приликама сељачко питање је добијало све јасније контуре, а потреба за изграђивањем социјалистичке политике и тактике према сељаштву све је више расла. У томе изузетна заслуга припада Енгелсу. У склопу све сложенијих друштвених односа крајем XIX века Енгелс је уочио да је „сељак веома битан фактор становништва, производње и политичке снаге [...] од Ирске до Сицилије, од Андалузије до Русије и Бугарске“, и да се приближава тренутак освајања политичке власти од стране пролетаријата када ће социјалдемократска странка морати неопходно да пође из града на село, и да постане снага на селу.⁹⁷

Питање сељаштва Енгелс не посматра једноставно. Он у њему види различите слојеве: почев од сеоског пролетаријата, па преко ситног и средњег сељака до богатих сељачких кулака. Сеоски пролетаријат је, по Енгелсу, природни савезник индустријског пролетаријата и социјалне демократије, који се мора безусловно прихватити. У истом положају је и ситни сељак који је по својој перспективи будући пролетер, и он једино може очекивати заштиту од социјалистичке партије. Зато се социјална демократија морала ангажовати и у придобијању ситног сељака за свој програм и своје циљеве. У разматрању овог питања Енгелс не заобилази ни средњег сељака, међу којима се нијансира „читаво шаренило прелазних степена од парцелног до крупног сељака, и за њих оставља могућност, ако подлегну капиталистичкој конкуренцији, да могу прићи социјалној демократији, а дужност Партије би била да им „олакша прелаз на нови начин производње“⁹⁸. Крупне земљопоседнике Енгелс потпуно одбацује. Њима, када социјална демократија дође на власт, по оцени Енгелса, једино се може дати одштета за одузети посед.⁹⁹

На истим позицијама се налазио и Карл Кауцки, који је, мада сељаштву није придавао онај значај и место у социјалистичком покрету као Маркс и Енгелс, ипак био далеко од тога да сељаштво потпуно игнорише и да не увиди његов положај и кретање које се све више вршило у правцу приближавања сељаштва индустријском пролетаријату. Зато Кауцки, у решавању сељачког питања, у први план истиче аграрни проблем према коме остати „равнодушан значило би препустити масе пролетерских слојева на селу аграрним опсенарима и комедијашима“.¹⁰⁰

Насупрот класицима марксизма, Драгиша Лапчевић је питање односа Партије према сељаштву и сувише једнострано посматрао. Зато он упорно устаје против сељака као поседника приватне својине и са огорчењем узвикује: „Како се можемо измирити ми, противници сво-

⁹⁶ *Живот* (месечни часопис), Београд 1906, 220; D. Pešić, н.н., 72.

⁹⁷ Маркс—Енгелс, н.д., II, Београд 1949, D. Pešić, н.н., 74.

⁹⁸ Маркс—Енгелс, н.д. II, Београд 1949, 427—428; D. Pešić, н.н., 76.

⁹⁹ Исто.

¹⁰⁰ Karlo Kaucki, *Agrarno pitanje*, Београд 1953, 300; D. Pešić, н.н., 78, 79.

јине са сељацима, браниоцима приватне својине?¹⁰¹ Једино што је Лапчевић имао на уму било је то да је сељаштво конзервативан и реакционаран елемент, туђ социјалистичкој партији. Од те мисли он не иде даље нити увиђа потребу да сељаштво треба прихватити, васпитати и упознати са циљевима пролетерске борбе. На овакав његов став свакако је имао утицаја и однос Немачке, а нарочито Енглеске социјал-демократске партије према сељаштву, где је овај проблем био другог или пак трећег реда, пошто је у тим земљама сељаштво било у наглом опадању због развоја индустрије. Под утицајем таквог односа на Западу према сељаштву код Лапчевића се формирао став да сељаштво у Србији (не анализирајући његов положај и економско-друштвене односе у Србији) није битан фактор за једну пролетерску партију којој је основна база индустријски пролетаријат и да Партија сељаку не може обећати заштиту његовог положаја. „Једино што може ССДП — Ж. Ј.) сељаку обећати — каже Лапчевић — а то је: да ће онда када буду пролетаризовани — као пролетери наћи заштиту у Социјалдемократској партији“, а дотле им може само обећати оно што има у своме програму: 1) уништење заостатака феудалног доба; 2) култивирање земље за обраду; 3) ограничење права на приватну својину земље; 4) заштиту од зараза; 5) државне шуме и воде; 6) укидање уредбе за услуге итд.¹⁰²

Говорећи о сељаштву Драгиша Лапчевић потпуно генерализује ствари, јер полази од тога какав би став заузели средњи и крупни сељаци према програму Партије и сматра да би исти такав став заузели и они слојеви сеоске сиротиње који су тражили помоћ од ССДП. Међутим, пролетаризовано и ситно сељаштво не може се гурати у исти табор у којем су били сеоски кулаци и зеленаци. Истина, било је и међу сеоском сиротињом таквих који, под утицајем сеоских газда, нису прихватили програм ССДП, исто као што је и у редовима варошког пролетаријата било доста оних који су били ван утицаја партије.

Почетком 1905. године Драгиша Лапчевић донекле мења свој став према сеоском пролетаријату, јер у сфери интересовања Партије уводи и пољопривредне раднике, чији положај први пут разматра у своме чланку *Пољопривредни радници*.¹⁰³ Критикујући Закон о радњама који није узимао у заштиту пољопривредне раднике, Драгиша Лапчевић је указао на њихов тежак положај као и на појаву да они постају главна конкуренција варошком пролетаријату; ипак, Лапчевић не указује на обавезе које би социјална демократија морала да има према овој категорији радника. Иако Лапчевић не захтева никакве обавезе према пољопривредним радницима, овај његов став је значајан, јер напушта дотадашње оквире и интересује се за један слој радника, сељачког порекла, који није био запослен у индустријским предузећима, већ се налазио ван њих у пољопривреди.

2. Трећи конгрес о учешћу Партије у изборима по окрузима

На Трећем конгресу Партије, одржаном у Крагујевцу 5. и 6. јуна 1905. године, питање односа Партије према сељаштву се поново поставља, али и овога пута у његовом суженом облику, тј. као питање учешћа Партије у изборима по окрузима. Референт о овом питању је био Лука Павићевић, и он је поднео „Предлог резолуције о окружним

¹⁰¹ Карло Кауцки, *Начела социјалне демократије*, Београд 1898, 136.

¹⁰² РН 17. IV 1904; ИАКПЈ III, 29; D. Pešić, н.н., 80.

¹⁰³ РН 5. I 1905.

изборима“.¹⁰⁴ И ова резолуција, као и раније, садржавала је општепознату тезу да је крајњи циљ социјалне демократије укидање приватне и завођење друштвене својине над средствима за производњу, и да се „сигурни социјалистички бирачи“ и да се сигурна „социјалистичка борбена војска регрутује из пролетаријата, на првом месту варошког, индустријског и занатлијског“.¹⁰⁵ У основној тези резолуција чини један корак напред, иако незнатан, али ипак важан, што она поред градског пролетаријата, истина много мање и теже, почиње да рачуна и на сеоско пољопривредно радништво као на своју гласачку војску. Овде се не одбацује онако категорички сеоски пролетаријат, као што је то раније чињено, већ се на њега сасвим озбиљно рачуна, али тек после потпуног учвршћења Партије међу варошким, индустријским и занатлијским пролетаријатом, тј. после његовог потпуног организовања, класног освешћивања и оспособљавања у борби за остварење крајњег циља социјалне демократије. „Тек кад је ова војска довољно свесна и јака — наводи се у реферату — сме Социјална демократија обратити се и сеоском пролетаријату.“¹⁰⁶

¹⁰⁴ Резолуција, поднета на Трећем конгресу Партије гласи: „1. Српска радничка социјал-демократска странка нема још довољног разлога да улази у окружне скупштинске изборе, и 2. Конгрес ставља у дужност партијској управи да уколико се интензивније пролетаризација маса на селима врши, да партијска управа својом живом и писаном речи поред агитације у вароши припрема и сеоски пролетаријат.“ (РН 11. V 1905, ИАКПЈ III, 67, 68; D. Pešić, н.н., 82).

¹⁰⁵ *Записник са Трећег конгреса ССДП*, РН 14. IX 1905.

¹⁰⁶ Став ССДП према сељаштву (у првој фази развоја овог питања, тј. до 1910. године) се разликовао од ставова осталих социјалдемократских партија у југословенским земљама, што је зависило од различитости економског положаја сељаштва у појединим нашим покрајинама и од тога колико је која социјалистичка партија била дубоко зашла у студију аграрних односа, или се без довољног познавања проблема покушавало прилагодити постојеће прилике ставовима II интернационале. Док је ССДП до Осмог конгреса 1910. године заузимала пасиван став према свом раду на селу и поред тога што је ово питање било и предмет дискусија на конгресима Партије на којима се енергично борило за лик социјалисте и тражило се да ССДП буде чисто пролетерска партија, Социјалдемократска партија Хрватске и Славоније, иако није имала потпуно јасне представе о класној борби на селу, и улози сељаштва у склопу борбе за социјализам, била је много више расположена према сељаштву којем је широм отворила врата преко организација Земљорадничког савеза, које су у ствари биле саставни део Социјалдемократске партије Хрватске и Славоније, а чланови Савеза су истовремено били и чланови Партије. У центру њеног организовања било је организовање пољопривредног пролетаријата, иако се питањима, која су посебно тиштала сељаштво, као питање земље, поделе велепоседа без надокнаде, нису улазила у њен програм, нити улазила у практичну делатност Хрватских социјалиста.

У Босни и Херцеговини социјалдемократска партија је била отишла још један корак даље у решавању овог питања, утолико што се залагала за ослобођење сељаштва, укидање кметства и решење аграрног питања „облигаторним“ откупом државним средствима без накнаде од сељака. Међутим, социјална демократија Босне и Херцеговине није уочила нити схватила револуционарни покрет босанског сељаштва за земљу који је 1910. године прерастао у такозване „сеоске штрајкове“, није знала да оцени своје место, тако да је остала по страни сељаштва.

Македонски социјалисти су схватили да је масовни носилац ослободилачке борбе у Македонији било управо сељаштво и да су зато били више заинтересовани за положај сељака, за потпуно укидање феудалних односа и захтевали су експропријацију феудалних поседа и њихову поделу сељаштва без икакве накнаде.

Југослованска социјална демократична странка у Словенији је исто као и ССДП у својој првој фази, имала пасиван став према сељаштву, јер је и у њој преовладало схватање под утицајем Друге интернационале

Трећи конгрес партије је, у разматрању питања учешћа у окружним изборима, дао исцрпну анализу економских и друштвених односа у Србији као и анализу рада Партије на васпитавању и организовању градског пролетаријата (тзв. „прве категорије“). Конгрес је прихватио поднету резолуцију у којој се констатује: „1. да је Србија земља индустријски недовољно развијена; 2. да социјалистичка агитација још није захватила ни све слојеве варошког, индустријског пролетаријата, који је најспособнији да на основу класних интереса својих ради за крајњи циљ социјалне демократије, и 3. да проценат у социјалистичком духу просвећених и организованих варошких радника није толики да би се још сада смели увући у покрет сеоски елементи без штете по њихов правац“.¹⁰⁷ Имајући у виду све објективне и субјективне факторе, Трећи конгрес је донео одлуку да „Српска радничка социјалдемократска странка нема још довољно разлога да улази у окружне скупштинске изборе“.¹⁰⁸ Овако формулисана конгресна одлука да „нема још довољно разлога да улази у окружне скупштинске изборе“ помало збуњује, јер се стиче утисак да она може, али моменатано не жели, да уђе у сеоску масу, и да ће то учинити тек када за то буде имала разлога. Могло би се поставити питање — какав би то требало да буде разлог? Анализа јасно показује да партија није могла, а не није хтела, да се позабави пролетаризованим сеоским масама због тога што се још није била учврстила међу градским пролетаријатом који је био још слабо организован, недовољно просвећен и класно свестан, и што је постојао страх да се партија не расплине и не утопи „у конзервативној и непросвећеној сеоској маси“. Међутим, сеоске пролетаризоване масе се категорички не одбацују, јер се оставља могућност и за улазак у окружне скупштинске изборе, али само онда када Партија буде могла, а дотле је имала задатак да упоредо са својом агитацијом у варошима припрема и сеоски пролетаријат за класну борбу. То јасно изражава друга тачка усвојене резолуције, према којој „конгрес ставља у дужност Партијској управи да уколико се интензивније пролетаризација масе на селима врши, да Партијска управа својом живом и писаном речи поред агитације у вароши припрема сеоски пролетаријат за класну борбу социјалистичког револуционарног пролетаријата“.¹⁰⁹ Иако је оваква одлука била још далеко од одлуке Осмог конгреса — да се оснивају партијске организације по селима, она је значила један озбиљан корак ка тој одлуци, јер је стављала у задатак Партији да припрема за класну борбу један слој сеоског стновништва, сеоски пролетаријат, који се у економском положају налазио на позицијама варошког пролетаријата. За разлику од предлога резолуције Драгише Лапчевића, поднетог на Другом конгресу Партије, резолуција Луке Павићевића се одлучно изјашњава

да је социјалдемократска партија пролетерска организација и да њена оријентација на село не долази у обзир све дотле док код сељаштва не одумре осећај за приватну својину уопште, а посебно за земљу.

Општа карактеристика односа социјалдемократских партија у југословенским земљама према аграрном и сељачком питању је у томе што њихова схватања, односно ставови нису били плод неке дубље и темељније студије аграрних односа, већ су, или механички преношене од других социјалистичких партија, или се поводило за сељачком стихијом. (PH 19. VIII 1903, 11. V 1905, 14. IX 1905; *Glas slobode*, Сарајево, 5. I 1911; ИАКПЈ VI, Београд 1951, 47; *Jovan Marjanović, Nastavak i razvitak radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama do Prvog svetskog rata*, Београд 1958, 160, 161, 162, 163, 164; *Zorica Priklmajer-Tomanović, Razvitak radničkog pokreta u zemljama Jugoslavije do 1919. godine, Priručnik za istoriju SKJ*, Београд 1957, 34, 35).

¹⁰⁷ PH 11. V 1905.

¹⁰⁸ Исто.

¹⁰⁹ Исто.

против учешћа у окружним скупштинским изборима, уз објашњење да за то још нема довољно разлога¹¹⁰ У том погледу ова резолуција представља корак назад у односу на предлог резолуције Драгише Лапчевића, али зато одражава за неки степен реалнији начин мишљења.

Предложена резолуција Луке Павићевића изазвала је на Трећем конгресу велику дискусију, што јасно показује да није постојао јединствен став делегата у погледу рада партије на селу, односно на њено учешће у изборима по окрузима. За предложену резолуцију се изјаснило 69 делегата, док је 26 било против, истовремено изјашњавајући се за потребу социјалистичке агитације и међу сеоским пролетаријатом.¹¹¹ Поборник оваквог става је био Никола Величковић, дотадашњи члан Главне партијске управе, који се одлучно изјаснио за учешће Партије у изборима по окрузима, али под условом да ГПУ процени у којим се окрузима могу истицати кандидатске листе. Са његовим ставом су се солидарисали и делегати Пера Станковић, Јордан Крстић, В. Росић, па и Драгиша Лапчевић. Драгиша Лапчевић је и овога пута заступао свој раније изнети став о ступању партије у изборну активност по окрузима, али само тамо где има индустријског пролетаријата. Истичући своје мишљење Д. Лапчевић је рекао: „У многим рудницима, селима, индустријским предузећима, варошицама које не истичу засебне варошке листе има маса пролетера који би се лишили бирачког права, ако не бисмо истицали листе и по окрузима.“¹¹² Против оваквог става, а у духу резолуције, иступило је више делегата међу којима: Никола Николић, Аранђел Тошић, Душан Чекић, Танасије Миљковић, Виљем Пипал и Димитрије Туцовић.

Димитрије Туцовић, који се први пут појављује са својим мишљењем о овом питању, оценио је да је поднета резолуција о „Избору у окрузима“ потпуно умесна, истичући да социјална демократија не прави принципијелно питање од избора на селу. Имајући у виду економско стање земље, положај пролетаријата и организациону снагу и величину партије, Д. Туцовић је заузео став на конгресу да Партија не може истицати кандидатске листе на селу с обзиром на сеоски елеменат који није био потпуно на страни ССДП, јер би учествовање у изборној активности по окрузима ишло на штету Партије. „Крчењем трња и камења — истицао је Д. Туцовић — Партија би оставила плодно тло необрађено као што је био случај у Француској где је опстанак Партије био доведен у питање.“¹¹³ Овакав став Д. Туцовића, као и предложену резолуцију Л. Павићевића конгрес је у потпуности усвојио. Иако је захтев за учешћем партије на изборима по окрузима био одбачен, Трећи конгрес је ипак учинио први корак ка решавању овог питања. Сеоски пролетаријат је узет као предмет за дискусију на једном партијском конгресу, где је теоретски сврстан у ред оних снага из којих је социјална демократија регрутовала своју борбену војску. Конгрес је такође истакао могућност уласка Партије у окружне изборе када за то буде имала довољно разлога, боље рећи потребе. Зато је конгрес ставио у дужност Главној партијској упра-

¹¹⁰ Одлука Трећег конгреса формулисана кроз Резолуцију да „ССДП нема још довољно разлога да улази у окружне изборе“, а тиме да се не ангажује у раду на селу, била је у супротности са марксистичким ставом, који је већ детаљно разрадио Енгелс у своме делу *Селачко питање у Француској и Немачкој* категорички истичући да је задатак социјалне демократије ма које земље да прима у своје крило осим сеоских пролетера и ситне сељаке. (Marks—Engels—Lenjin, *Izabrana dela*, књ. V, Zagreb 1963, 346).

¹¹¹ РН 14. IX 1905; Д. Решић, н.н., 83.

¹¹² РН 17. IX 1905; *Српска социјалдемократска партија* (грађа), 1901—1905, том I, књ. I, Београд 1966, 443; Д. Решић, н.н., 83.

¹¹³ *Записник са Трећег конгреса*, РН 17. IX 1905; *Српска социјалдемократска партија*, 443; Д. Решић, н.н., 84.

ви „да уколико се интензивније пролетаризација маса на селу врши, да Партијска управа својом живом и писаном речи поред агитације у вароши припрема и сеоски пролетаријат за класну борбу социјалистичког револуционарног пролетаријата“.¹¹⁴ Међутим, питање стварања партијских организација на селу није посебно расправљано; пошто је конгрес одбацио предлог о истицању окружних листа, поново је истакнут примат варошког пролетаријата над сеоским.

Негативан став рТрећег конгреса према питању избора у окрузима неповољно се одражио на село, где је у сеоској маси било доста оних који су желели да приђу социјалној демократији искрено као и варошки пролетери. Ти људи су прихватили партијски програм, иако су били упознати са његовим захтевом о укидању приватне и увођењу колективне својине. О расположењу сељака према Партији и њеној борби говоре многобројни извештаји и захтеви које су месне партијске организације из унутрашњости слале ГПУ са молбом да се пријављени сељаци приме у Партију. Овакви и слични захтеви били су често предмет дискусија на седницама Главне партијске управе.¹¹⁵ Поред осталог, стизали су и захтеви да Главна партијска управа одобри оснивање месних партијских организација као и истицање кандидатских листа по окрузима.¹¹⁶ Како је уочи општинских избора, децембра 1905. године, Главна партијска управа примила велики број захтева из унутрашњости да се учествује на њима (ови избори били су заказани за 18. децембар 1905, али су одложени за јануар 1906), Главна партијска управа је одржала седницу 22. августа на којој је расправљано о овим захтевима. У своме излагању, држећи се одлуке Трећег конгреса, председник Главне партијске управе Радован Драговић изјаснио се против учешћа Партије на општинским изборима ма где у унутрашњости, пошто су тамо биле слабе месне партијске организације, а тиме и слаби изгледи на успех. У дискусији је учествовао и Димитрије Туцовић, који је био мишљења на Партија може иступати у предстојећим општинским изборима једино у Београду, пошто је ту имала највише изгледа на успех. Овом приликом Д. Туцовић је оштро иступио против сваког компромиса са грађанским странкама. Са ставом Д. Туцовића солидарисали су се: Таса Милојевић, Милан Стојановић, Лука Павићевић, Маринко Живковић, Добривоје Живковић и Радован Драговић¹¹⁷, док је Сава Ковачевић тражио да Партија учествује поред Београда, Крагујевца, Ниша и Лесковца и у другим местима по унутрашњости.¹¹⁸

Прихватањем резолуције Луке Павићевића „О окружним изборима“¹¹⁹ и доношењем овакве одлуке на поменутој седници Главне партијске управе је био потпуно затворен пут за догледно учешће Партије на изборима на селу. Одбацујући учешће на изборима по окрузима, Трећи конгрес се задржао само на препоруци да се врши агитација код сеоског пролетаријата у циљу његовог припремања за класну борбу. Међутим, поред сеоског пролетаријата, који на конгресу улази у домен интересовања Партије, постојале су и друге сељачке пролетаризоване масе, а и оне које су то ускоро морале постати. Ове масе малих сиромашних сељака су се грчевито држале свога малог поседа, који у условима капиталистичког развоја нису могле сачу-

¹¹⁴ РН 11. V 1905.

¹¹⁵ А-ИРПС, Записник са седница Главне партијске управе ССДП, 1904—1909, 73, 110; *Српска социјалдемократска партија*, 475, 488.

¹¹⁶ А-ИРПС, Записник са седница Главне партијске управе 1904—1909, 121; *Српска социјалдемократска партија*, 499, 500.

¹¹⁷ А-ИРПС, Записник, 152, *Српска социјалдемократска партија*, 516.

¹¹⁸ А-ИРПС, Записник, 157, 159, 160.

¹¹⁹ *Србија* 10. VI 1905.

вати. Овај слој сеоског становништва и даље је остао ван оквира инте- ресовања Партије.

Улазећи дубље у суштину односа на селу, тамо се могао уочити низ питања која су се наметала Партији, али она није била спремна да их још решава из објективних разлога, а добрим делом и због субјективних слабости које су се испољавале претежно у њеном ру- ководству. Ту је била и борба за јединство Партије и искључење „нововремаца“ из њених редова због цепачке делатности. Са првим већим заплетима у Партији и створило се обиље проблема који су се пред њу постављали. Партија је после Трећег конгреса све више запостављала питање свога односа према селу и сељаштву.

3. Питање односа Партије према селу у периоду од 1905. до 1910.

У периоду од 1905, тј. од Трећег па до Осмог конгреса 1910. Партија се повремено и делимично бавила разматрањем питања свога односа према селу и сељаштву, које се и даље постављало на њеним конгресима као питање учешћа на окружним изборима. Узроке постављању овог питања првенствено треба тражити у све већем при- тиску са села где су владале несносне прилике, нарочито у периоду царинског рата између Аустро-Угарске и Србије од 1906. до 1911. го- дине, када је привреда Србије дошла у врло тежак положај, нарочито пољопривреда, услед смањења извоза њених производа и нижих цена.¹²⁰ Ово је најтеже погодило осиромашено и презадужено сељаш- тво, код којег је потреба за новцем порасла баш у овом периоду због повећања државних намета изазваних ратом. То је условило од- лазак осиромашених сељака са села у градове, где су као јефтина радна снага обарали наднице радника, повећавали незапосленост, а као штрајкбрехери ометали борбу организованих радника. Ово је под- ставило послодавце, који су и сами царинском кризом били доведени у неповољан положај, да оптужују раднике, обарају наднице и про- дужују радно време. Све је то задавало велике тешкоће организова- њу радника и њиховој борби, квалитативном и квантитативном јача- њу радничке класе.¹²¹

Општа криза која је била захватила привредни и друштвени жи- вот у Србији у периоду царинског рата изазвала је и кризу у соција- листичком организованом радничком покрету. Малобројност, па и опадање броја организованих радника, изазвано незапосленošћу и тешким условима живота, приморавало је Партију, још увек недовољ- но организационо, кадровски и идеолошки изграђену, да се потпуно ангажује у организовању варошког пролетаријата и на очувању кла- сне борбе. Због тога није могла одговорити захтевима са села за ства- рањем организација, па су њени конгреси у овом периоду и даље пот- врђивали одлуку Трећег конгреса из 1905. године и давали препору- ке Главној партијској управи да на селу једино може спроводити агитацију и просвећивање маса преко радничке штампе и зборована, али не и дубље и шире залажење у рад на селу. Одлуке Трећег конгреса се стриктно придржавао и Четврти конгрес Партије, одржан у Бео- граду од 2 до 4. априла 1906. године. На дневном реду овог конгреса питање односа Партије према селу, па ни у његовом суженом облику, тј. питање учешћа на окружним изборима, није се уопште постав- љало. Када је кроз дискусију оно покренуто (тј. учешће на изборима по окрузима), конгрес је потврдио одлуку Трећег конгреса да се кан- дидатске листе не могу истицати у окрузима, па чак ни у свим ва- рошима, већ само тамо где то Главна партијска управа нађе за сходно.

¹²⁰ Д. Ђорђевић, н.д., 173—174, 625—655.

¹²¹ Исто, 662.

Десна опозиција у Социјалдемократској партији¹²², окупљена око часописа *Живот*, чији је власник и одговорни уредник био Веља Стојановић, да би покренула дискусију о односу Партије према селу, објавила је у свом априлском броју од 1906. Енгелсов рад *Аграрно питање и социјализам*¹²³ у преводу Угљеше Јовановића, док је анархистичка група, преко свог идејног вође Крсте Цицварића у листу *Радничка борба* чланком *Радници и држава* настојала да истакне значај сељаштва које је чинило већину становништва у Србији, без којег се није ни могао замислити никакав друштвени преображај — социјална револуција, како су га анархисти називали. Као метод агитације на селу предлагали су одбијање војне обавезе и плаћања пореза, који су најтеже погађали сељаштво.¹²⁴

После општинских избора, јануара 1906. године, на којима је Партија учествовала само у неколико вароши, интересовање сеоских маса за њу још више расте. Из многих села стизали су захтеви да Партија „дође и код њих да их поучи, организује и упугу у борбу против беде и експлоатације“. О томе су *Радничке новине* писале: „Из многих села нам се јављају појединци тражећи од нас програм и упутства за ступање у нашу странку“.¹²⁵ Овим захтевима Главна партијска управа није могла удовољити, јер се по одлуци Трећег конгреса партијски рад искључиво оријентисао на варошки и индустријски пролетаријат.

Симпатизери Партије на селу, осетивши такав њен став са пуно прекора јој се обраћају да их је заборавила. *Радничке новине* из 1906. донеле су између осталих и допис групе сељака из села Конатице — Косана Брђанског, Велимира Петровића, Драгомира Димитријевића, Радивоја Марковића и других, који пишу: „Ви сте се организовали и организујете се само у варошима, а села се не сећате, не сећате се нас бедних сељака, који с највећим физичким напором зарађујемо црну кору хлеба, па и њега немамо увек, а буржоазији, поповштини и госпоштини зидамо палате и пунимо њихова несита шкембета. Ово срамно стање друштвено нас је нагнало да ступимо у ваше редове да се заједнички боримо против овога срамног уређења друштвеног. Високо ценећи вашу борбу и правилно засновану Социјалдемократску странку молимо вас да нас примите у своје редове, да нас поучите и помогнете, да борба наша буде успешнија. Молимо да нам одговорите: Хоћете ли нас примити у странку и шта треба да се предузме око организовања исте.“¹²⁶ Главној партијској управи су стизале молбе и захтеви и из других места Србије, тако да је она преко *Радничких новина* дала следећи одговор: „Не стоји то да се ми не сећамо сељака. Напротив најбоља потврда је у нашем раду: Ми се боримо противу посредних пореза, противу милитаризма, против насиља — а све то ужасно притискује нашег сељака. А борба наша против приватне својине, средстава за производњу која је узрок свима недаћама, води ослобођењу и варошана и сељака. Што до сад нисмо развијали рад по селима разумљиво је за пролетерску партију: Она прво ради у вароши, да организује и за борбу оспособи варошки пролетаријат који је носилац социјализма и који ће бити вођа у ослободилачкој борби. Тек кад се с ви послови у вароши среде до те мере да со-

¹²² Десну опозицију, окупљену око часописа *Живот* сачињавали су Веља Стојановић, Драгиша Ђурић, Живота Ђурковић, Милутин Живковић, Момчило Иванић, Радивоје Караџић, Таса Петковић, Милан Митровић, Бора Младеновић и Милутин Аранђеловић. (Рафајло Јешић, *Идеолошко-политичке струје у радничком покрету Србије 1903—1914, Токви револуције IV*, Београд 1969, 88, 89).

¹²³ *Живот*, књ. I, св. 4, Београд, 1906, 222; књ. I, св. 5, 1906, 276.

¹²⁴ Крста Цицварић, *Радници и држава, Радничка борба* 21. I 1907.

¹²⁵ РН 21. I 1906.

¹²⁶ РН 20. V 1906.

цијализам може наћи с в о г а здравог елемента, ми приступамо раду по селима. За рад у селима ми имамо још довољно времена, још за дуго морамо радити у вароши, ту учвршћивати своје организације, ту будити пролетаријат за борбу.¹²⁷ Овакав одговор Главне партијске управе на бројне захтеве са села није био потпуно у духу друге тачке резолуције, усвојене на Трећем конгресу, која ставља у „дужност Партијској управи“, „да живом и писаном речи поред агитације у вароши припрема сеоски пролетаријат за класну борбу“, уколико буде интензивна пролетаризација сеоских маса, а она је у дотичном периоду и те како била интензивна и изразита, јер ју је форсирао царински рат између Србије и Аустро-Угарске, као и пад цена пољопривредних и пораст цена индустријских производа, што је нарочито погађало сеоске масе. Тежак економски, друштвени, па и политички положај сеоских маса створили су веома повољне услове за успешан рад Партије на селу.¹²⁸ Осиромашене, презадужене и упропашћене сељачке масе, не налазећи довољно разумевања за целокупни економски положај Србије, која се нашла потпуно неспремна на директном удару царинске блокаде Аустро-Угарске и која је била приморана силом прилика да тражи излаз из тешке ситуације на другој страни, биле су огорчене на буржоаске партије и на цео државни апарат, окретале се социјалној демократији и од ње тражиле спас. У овим приликама Партија се и даље држала својих старих позиција, препоручујући сељаштву чекање, јер се морала прво у варошима утврдити, будући варошки пролетаријат за борбу и тамо учвршћивати своје организације, док је за рад на селу сматрала да има још времена.¹²⁹ И поред оваквог става Партије социјалистички покрет је све више захтевао сеоске масе, у првом реду око градова, а отуда се концентрично ширио даље. Готово да није било села у Србији у којем већ у ово време нису биле познате социјалистичке идеје. О томе су *Радничке новине* писале: „Према извештајима које ми посведневно добијамо из унутрашњости осетио се врло жив и симпатичан покрет према нама, у свим селима, а нарочито близу вароши. Ми не прецењујемо значај овог фактора, али о њему морамо водити рачуна и искористити га. То је интерес наше Партије и нашег покрета.“¹³⁰

„Сељачко питање“, али само у свом суженом облику, тј. као питање учешћа на скупштинским изборима поново је стављено у привремени дневни ред Петог конгреса, који је одржан од 10. до 12. јуна 1907. године у Београду. Предлагач ове тачке је био Сретен Марковић из Књажевца. О овом питању Пети конгрес је расправљао и на њему су се чула различита мишљења. Делегат Душан Димитријевић је одлучно истуђио против ступања партије на изборе по окупацијама, истакавши: „Наш сељачки елемент није пролетер већ паупер (сиротиња)“¹³¹, што је значило да социјална демократија не може деловати нити радити чак ни за време избора у једној средини која није чисто пролетерска. Овај став су подржали Петар Тасић, Милисав Живуловић, Сава Ковачевић и Јефто Микачевић, уз образложење да је село потпуно конзервативно и да би сваки рад у њему одвео Партију страницом. И поред тога, по мишљењу ових делегата, Партија је имала широко поље рада у варошима међу индустријским и занатлијским пролетаријатом и тај рад захтевао велико ангажовање Партије због непрестаног прилива пролетаризованих маса са села.¹³²

¹²⁷ РН 21. I 1906.

¹²⁸ Д. Поповић, *Изабрани списи*, 354, Д. Решић, н.д., 85.

¹²⁹ РН 21. I, 20. V 1906.

¹³⁰ РН 22. VII 1906.

¹³¹ *Записник са Петог конгреса ССДП*, РН 23. VI 1907.

¹³² Исто, РН 5. VII 1907.

Међутим, на конгресу је било делегата који су устали против предлога Д. Димитријевића и категорички захтевали да Партија прошири своју делатност и на село, јер би то био најбољи начин да се сузбију штрајкбрехери, које су послодавци врбовали по селима у време штрајкова индустријских и занатлијских радника. Поборници оваквог мишљења били су делегати Недељко Дивац, Илија Милкић, Милан Продановић и Бора Младеновић. Они су, штавише, и критиковали пасивност Партије према раду на селу, јер је тамо било доста пролетаризованих сељака којима се она морала позабавити, привући их у своје редове и организовати.¹³³ На крају дискусије конгрес је заузео став да предлог о раду Партије на селу остави Главној партијској управи да га поднесе на следећем конгресу.¹³⁴ Тако је ово питање и даље остало нерешено.

Међутим, дискусија о раду партије на селу није престала ни после овакве одлуке конгреса; напротив, цео овај проблем постављен је на још ширу основу него на конгресу. Било је предлога да се оснивају сеоске организације, да се одреди њихов карактер и утврди које би слојеве сеоског становништва те организације требало да обухвате. Посебно важна дискусија вођена је на заједничкој седници Главне партијске управе и Главног радничког савеза, одржаној два и по месеца после одржавања Петог конгреса, тј. 26. септембра 1907. године, на којој је централно место заузимало питање оснивања организација на селу. Тиме је платформа у решавању овог проблема била знатно проширена.¹³⁵

Ова дискусија, једна од првих овакве врсте, где се акција Партије није ограничавала само на изборе у окрузима, дала је много интересантнога: на пример, да ли да те организације буду чисто синдикалне, политичке, или пак просветне. Међутим, било је и мишљења да би те организације требало да буду мешовите. Такође је било говора, поред осталог, ко је све могао постати чланом тих организација.

Међутим, представници десне опозиције заузели су став да би било потпуно погрешно стварати такве организације на селу, ако њиховим чланом не би могао постати сваки онај који поседује имање. Но да би се спречило навала имућнијег сељаштва у организације било је чак и предлога (Лука Павићевић) да чланом сеоске организације може постати сваки онај ко је плаћао порез испод 15 динара, пошто је до ове границе плаћала порез само сеоска сиротиња, коју су ове организације једино требало да обухвате. У погледу организовања сеоских организација Лука Павићевић је предложио следећа правила: 1) да организације буду политичко-просветног карактера; 2) да чланови организације не могу бити лица која на име чистог непосредног пореза плаћају преко 15 динара годишње; 3) да организације плаћају Главној партијској управи на име квоте 25% чланских улога; 4) да организације стоје под контролом Партије и Главне партијске управе; 5) да месечни улог буде 50 пара; 6) да Главна централна управа организација буде састављена од 11 лица, и то: пет лица бира Главна годишња скупштина, четири одређује партијска и два савезна управа; надзорни одбор од три лица бира Главна годишња скупштина; 7) да месне организације стоје према Главној централној управи у односу пододбора према централни; 8) да прву Главну централну управу састављају лица која споразумно изаберу управе партије и ГРС.¹³⁶ Предлог Луке Павићевића једино је подржао Аца Павловић, који је истакао да се на селу мора почети са радом у циљу стварања

¹³³ Исто.

¹³⁴ Исто.

¹³⁵ А-ИРПС, Записник са седница Главне партијске управе, 454, Д. Решић, н.н., 85.

¹³⁶ Исто.

расположења код сељаштва према социјалној демократији и синдикалном покрету, да се разбију заблуде и да социјалистичка агитација мора да има карактер политичког и просветног образовања. Међутим, предлог је наишао на велики отпор десне опозиције окупљене око листа *Живот*, због ограничења само на пријем сиромашних сељака који су годишње плаћали испод 15 динара пореза. За десну опозицију парламентарна акција била је најважнија; пошто је утицај радничке класе на прилике у земљи, по њој, зависио од могућности учешћа на избору посланика и од броја социјалистичких посланика у парламенту, имала је став да сеоске организације треба да примају све оне „који имају имање“, без обзира на границу од 15 динара годишњег пореза, како би се избегло половично стварање партијских организација на селу.

Предлог је у потпуности одбацио и Сава Ковачевић, који је био мишљења да у србијанским селима не постоје никакви услови за стварање таквих организација, а такође да не постоје ни потребни способни партијски кадрови. Пошто се није могла постићи сагласност о овом предлогу на седници је одлучено да се ово питање скине са дневног реда и на следећој седници поново уврсти у дневни ред. Међутим, оно се више ње појавило на заједничким седницама Главне партијске управе и Главног радничког савеза, али је и даље остало врло актуелно, јер су снаге које су га покретале биле јаке. Захваљујући томе оно се појављује и на дневном реду Шестог партијског конгреса, одржаног у Београду од 13. до 15. априла 1908. године. На месец дана пре одржавања конгреса Главна партијска управа је саопштила да ће бити одржана једна конференција са делегатима конгреса на којој ће бити посебно говорено о раду на селу. У датом саопштењу се поред осталог истиче: „Покрет на селу шири се и јавља се на свим крајевима наше земље.“¹³⁷

Шести конгрес је задржао и даље на снази резолуцију крагујевачког конгреса из 1905, којом се одбацује учешће Партије на окружним изборима, а такође и рад Партије на селу.¹³⁸ Иако није био одобрен рад на селу, конгрес није спречавао примање сељака у Партију. Штавише, Главна партијска управа је давала одобрење појединим месним партијским организацијама да могу примати и сељаке за чланове Партије. Тако је, по одобрењу Главне партијске управе, шабачка партијска организација примила у чланство четири земљорадника из села Петловаче.¹³⁹

Оваква одлука Шестог конгреса била је неочекивана с обзиром на дискусију која је пре тога вођена о оснивању сеоских партијских организација на седницама Главне партијске управе. Отворено незадовољство одмах је испољила десна опозиција у Партији, која је од марта 1908. године била окупљена око листа *Социјалист*. Преко свога листа она је довела отворену дискусију о овом питању, нападајући конгресну одлуку као неосновану.

Дискусија је отворена чланком *Аграрно питање* Саве Музикравића, студента, објављеним у трећем јунском броју *Социјалиста*, који полазећи од констатације да развитак капиталистичких односа на селу неминовно води пропадању ситних сопственика, изводи закључак да социјалдемократска партија мора међу сељацима „развијати најпунију пропаганду социјалистичких идеја“.¹⁴⁰ Да би се то могло

¹³⁷ Исто, 559. (Није познато да је одржана ова конференција).

¹³⁸ ИАКПЈ III, 83, D. Pešić, н.н., 85.

¹³⁹ РН 8. IV 1908.

¹⁴⁰ Сава Музикравић је посебно наглашавао значај агитације међу сеоском сиротињом такозваним „малим сељаком“ који ће у пркос свих напора да очува свој мали посед, неминовно пропасти. Њега је неопходно потребно придобити за ССДП. (Сава Музикравић, *Аграрно питање*, *Социјалист*, 1. VI 1908).

остварити, Сава Музикравић је израдио и програм рада Партије на селу који је требало да се одвија у две фазе. У првој фази требало је радити на оснивању сеоских читаоница и књижница, које би постале центри пропаганде и окупљања сељака. Увиђајући да би неписменост била велика сметња за продор социјалистичких идеја на село, Музикравић је препоручивао да у почетку треба више агитовати живом речју и путем предавања популарним излагањем научног социјализма. У тој агитацији не би се смела затајити истина сељаштву о нужности друштвеног преображаја и развитка за које се бори социјална демократија.¹⁴¹ По завршетку оваквог рада, који би потрајао дуже, требало је прећи на другу фазу — на оснивање синдикалних и партијских организација на селу. Док би синдикалне организације на селу окупљале само сеоске беземљаше (пролетере), партијске организације би сачињавали: 1) сви чланови сеоских синдиката и 2) ситни сопственици који „својим средствима за производњу не експлоатишу друге, а усвајају социјалистички програм.“¹⁴²

Према овоме, Сава Музикравић је предлагао за село комбиновану организациону схему партије и синдиката у коју су укључене и кооперативе, установе за заједничку куповину и производњу добара по угледу на социјалистичке кооперативе у другим земљама, а које до тада нису показале већег успеха.¹⁴³

Разматрања Саве Музикравића у вези са радом Партије на селу, стављају ово питање на далеко шире основе, с тим што је његово коначно решење условљено једним дужим процесом који почиње агитацијом преко социјалистичких читаоница и библиотеке, тј. придобијањем сељаштва за социјалистичке идеје и програм Партије, а завршава се организационим оформљењем сељака као присталица социјализма. Тек када сељаци буду довољно просвећени и социјалистички васпитани може се иступати на окружним изборима.

Остали сарадници *Социјалиста* — Милутин Р. Живковић, Андра Гвоз. Живковић, Драган Пејић, Бора Младеновић, Ђ. М. Величковић, Воја Пековић и други сматрали су питање односа Партије према сељаштву искључиво питањем учешћа или неучешћа ССДП на окружним изборима. Милутин Живковић у своме напису *О нашем раду на селу*, објављеном у првом јулском броју *Социјалиста* 1908. године, оптужио је „конгресну већину“ да се према том питању односила „несимпатично“ и „површно, тако рећи успут“, јер је већина делегата из Београда, и да не би било ни покренуто да није постојао „велики притисак маса“ и да се за њега нису заузели делегати из унутрашњости. Милутин Живковић је замерио делегатима што међу њима није постојало довољно разумевања за овај проблем и што се слабо познавало опште друштвено и економско стање сељаштва, те стога многи делегати нису ни били у стању да у потпуности схвате значај овог проблема. Поједини делегати, истицао је он даље, заносили су се илузијом да у Србији постоји јак раднички елеменат (квалитативан и квантитативан) и да је било потпуно довољно да се партија у својој борби само на њ ослони. Радништво у Србији није било ни многобројно нити је било на одговарајућем степену политичког и културног образовања; међу њима је доминирала „некултурна и ситнобуржоаска непросвећеност“. Радника у правом смислу речи било

¹⁴¹ С. Музикравић, *Аграрно питање, Социјалист* 1. IX 1908.

¹⁴² Исто.

¹⁴³ Сличну шему је дао и Лука Павићевић, о којој је већ било говора. Разлика између њих је у томе што је Павићевић предвиђао организације на селу политичко-просветног и борбеног карактера, док њиховим члановима нису могли бити лица која на име чистог непосредног пореза плаћају више од 15 динара годишње. Ове организације биле би под непосредном контролом ГПУ. (С. Музикравић, н.у., А-ИРПС, ССДП, 65а, Записник са седнице Главне партијске управе од 26. IX 1907, 559).

је једино у Београду, Нишу, Крагујевцу, Лесковцу и Шапцу. Све остало је било полураднички, полусељачки елемент, везан за мало парче земље, које су царински рат и други намети натерали да тражи зараду у вароши, индустрији, рудницама итд., и чија се идеологија није разликовала од сељачке. Та маса је била неподесна за ширење социјалистичких идеја, али је Партија унутар ње морала деловати.¹⁴⁴ О томе он каже: „И кад при таквом стању ствари, ми ипак идемо у те полусељачке вароши и ширимо социјализам међу те полусељачке, онда је на сваки начин логично, да се не треба отказати ни од села, но да треба ићи и тамо тражити људе, који би усвојили наше идеје“¹⁴⁵, тј. приступити организовању сељака и учествовању на окружним изборима. Такав рад је могао почети у оним селима у којима је постојало извесно интересовање за социјалну демократију, или која су делимично била социјалистичка, као на пример Велико Село, Губеревац (где је 63 сељака изразило жељу да буду чланови Партије), Прњавор, Причиновић и друга.¹⁴⁶ Уздржавање партије од рада на селу, на придобијању и организовању сеоских маса наносило је велике штете и раду месних партијских и синдикалних организација по унутрашњости, а тиме и самој Партији. Поједини чланови Партије, уочавајући опасност која је претила варошком пролетаријату са села, предлагали су, уз напомену да је крајње време, да Партија отпочне са практичним радом на селу.

Са ставовима Милутина Живковића у потпуности се сложио и Коста Стевановић, столарски радник из Лесковца, чији је напис редакција листа *Социјалист* „радо пустила“, мада се од ставова Живковића оградиле. Подржавајући Живковића, Стевановић је наглашавао да рад на организовању варошког пролетаријата неће имати успеха док се и сеоски пролетаријат не организује.¹⁴⁷ Међутим, у групи око листа *Социјалист* појавила су се и супротна мишљења. Андра Гвоз. Живковић делимично се сложио са ставовима Милутина Живковића, дозвољавајући условно агитацију на селу — „само ако то може бити без штете по варошке организације“. Он је међутим био одлучно против истицања кандидатских листа по окрузима где нема „трунке социјалистичке свести“, јер би то нанело огромне штете Партији.¹⁴⁸

Много категоричнији био је Драг. Пејић, столарски радник из Пирота, који је цео проблем посматрао са чисто практичне стране и дошао до закључка да не постоје услови за рад на селу, пошто је оно „углавном неписмено“, и да ће сељаци, када не нађу моменталну корист у социјалној демократији, њу одбацити као и грађанске странке и да после тога никада неће гласати.¹⁴⁹ Међутим, Воја Пековић, опсправајући оптужбе Милутина Живковића о ставу Шестог конгреса према акцији Партије на селу, отворено се изјаснио против учешћа Партије на окружним изборима, јер би неприпремљеност довела Партију до расула. Њему се у потпуности придружио Жика П. Јоковић, келнер, који је настојао да Живковића у потпуности побије служећи се његовим аргументима.¹⁵⁰

Ни десна опозиција у Партији није имала јединствен став у овом тако важном питању. Иако написи у *Социјалисту* нису давали нај-

¹⁴⁴ Милутин Живковић, *О нашем раду на селу*, *Социјалист* 1. VII 1908.

¹⁴⁵ Исто.

¹⁴⁶ А-ИРПС, Записник Главне партијске управе, 581; РН 8. IV 1908.

¹⁴⁷ *Социјалист* 1. VIII 1908.

¹⁴⁸ Андра Живковић, *О избору народних посланика по окрузима*, *Социјалист* 1. IX 1908.

¹⁴⁹ Драган Пејић, *О нашем раду на селу*, *Социјалист* 1. IX 1908.

¹⁵⁰ *Социјалист* 1. IX 1908.

комплетнија решења овог проблема, дискусија која се повела била је од великог значаја за кристализацију мишљења у вези с њим и његово приближавање правом решењу.

И поред све дискусије, Главна партијска управа је одбацујући све предлоге о свом раду на селу и даље инсистирала на препоруци да се оснују социјалистичке читаонице и књижнице, да се чита радничка штампа и литература.

И поред такве одлуке, интересовање сељаштва за ССДП и даље расте. Према извештају Главне партијске управе о раду за период од 15. априла 1908. до 17. маја 1909. у Партији и читаоницама, које су већ биле основане у селу Петловачи крајем 1907. и селу Прњавору почетком 1908. године, био је 171 земљорадничк.¹⁵¹ Интересовање сељаштва за Партију се нарочито испољило приликом њене агитације за парламентарне изборе 1908. године. У периоду пред изборе ГПУ стизали су бројни захтеви са свих страна за учешћем на њима. Из села Петловаче сељаци су молили Главну партијску управу да им одобри учешће, али су били одбијени.¹⁵² И поред тога што је Главна партијска управа одбацивала захтеве сељака, они су се на сам дан избора уздржавали од гласања.

Седми конгрес Партије, одржан 17. маја 1909. у Београду, није се бавио решавањем тзв. „сељачког питања“, па чак ни оних делова о којима је било говора на претходним конгресима. Једино је делегат из Злота Петар Радовановић, у току дискусије, поставио захтев да се одобри оснивање партијске организације у Злоту од рудара и сељака из његове околине.¹⁵³ Тако је Седми конгрес пропустио да расправља о овом значајном питању и поред тога што су за то постојали јаки разлози, јер је и притисак са села бивао све јачи.

У целом овом периоду, тј. од оснивања Партије 1903. па до Осмог конгреса 1910. питање односа Партије према сељаштву у целини није се постављало, па зато практично и није могло бити решено. Од самог почетка оно се постављало као питање учешћа Партије на окружним изборима, и претежно се расправљало да ли је то за Партију корисно и шта се тиме добија. У руководству Партије од самог почетка преовлађивало је мишљење да Партија из објективних разлога не може водити неку ширу акцију на селу, првенствено зато што се требало учврстити у градовима; затим, што је организационо, кадровски и материјално била слаба и што би „непросвећене, некултурне и бедне сеоске масе“ преплавиле Партију и угушиле њену револуционарну чистоту. С друге стране, Партија се у целом овоме периоду сукобљавала са разним опозиционим струјама у покрету, које су покушавале да избришу њену марксистичку боју и одвуку је у воде опортунизма. Ти сукоби, који су се појављивали са идеолошким сазревањем Партије и њеним напорима да се развије у снажну радничку марксистичку партију, били су толико оштри да су доводили до честих криза у покрету, које су је толико окупирале својим решавањем да просто није налазила времена да посети довољно потребну пажњу питању какво је било — однос према сељаштву.

Први снажан ударац дошао је од стране синдикалистичке групе окупљене око *Новог времена* од октобра 1904. године са главним идеолозима Милорадом Поповићем, Јованом Скерлићем и другим, који су се борили за разбијање јединства социјалистичког и синдикалног покрета, за потпуно одвајање Партије од синдиката. После победе марксистичке групе на челу са Радованом Драговићем и Димитријем Туцовићем, и искључењем „нововремаца“ на Трећем конгресу партије

¹⁵¹ А-ИРПС, Записник Главне партијске управе, 690, 691; *Социјалист* 1. X 1908; РН 5. V 1909; ИАКПЈ III, 100, 147.

¹⁵² А-ИРПС, Записник Главне партијске управе, 601.

¹⁵³ РН 23. V 1909.

1905, извесне непријатности Партији донеле су неслагања између њених лидера Драгише Лапчевића и Димитрија Туцовића, која су довела до подношења оставке 1906. године од стране руководства. Истовремено је у покрету деловала и јака струја десне опозиције окупљене око часописа *Живот* и *Пролетер*, а касније 1908. и 1909. године око листа *Социјалист*, чији су идејни вођи били Веља Стојановић, Живота Ђурковић, Милутин Живковић и други; исто тако, утицаја је имала и синдикалистичка струја (лева опозиција), која се на челу са Недељком Дивцем, Симом Марковићем, Миланом Гројићем и другима борила за увођење револуционарног синдикализма као метода борбе — директног обрачуна са буржоаским партијама.

У непрестаном сукобу са разним опортунистичким струјама у покрету, млада социјалистичка партија у Србији, која се идеолошки и организационо непрестано изграђивала, сазревајући у снажну марксистичку партију, и поред тога што је била захваћена општом кризом, као последицом царинског рата између Србије и Аустро-Угарске од 1906. до 1911. године, није се могла упустити у решавање једног тако важног и тешког проблема као што је био одређивање њеног односа према сељаштву. То питање, иако је делимично разматрано, али само као питање учешћа или неучешћа на окружним изборима, и које је захтевало опсежнију студију односа на селу, одлагано је с времена на време, за повољније прилике за Партију, које ће настати тек њеним потпуним идеолошким и организационим консолидовањем, после разрачунавања са десном опозицијом у покрету, захваљујући способности и енергичности њеног секретара и идејног вође Димитрија Туцовића.

IV. ОДНОС ПАРТИЈЕ ПРЕМА СЕЉАШТВУ ОД ОСМОГ ДО ДЕВЕТОГ КОНГРЕСА

1. Осми конгрес о раду Партије на селу

Нова етапа, а и преломна у решавању питања односа ССДП према сељаштву настаје с Осмим конгресом Партије 1910. године, у време њене снажне идеолошке и организационе консолидације под руководством енергичног и ортодоксног марксисте Димитрија Туцовића.

Сређивање стања у Партији, њено јачање, отварање сеоских читаоница, све јаче ширење радничке штампе и социјалистичке литературе по селима, пролетаризација сељаштва крајем прве деценије XX века, створили су доста повољне услове за рад Партије на селу. Томе је много допринео и све већи пораст интересовања доброг дела сељаштва за социјалистичку партију, као и захтеви са села да се отпоне са радом међу сељаштвом. *Радничке новине* су већ 1909. године писале: „Мора се шта више, признати да смо се ми устезали да дођемо у додир са сељацима, и да је за стварање једне везе између села и наше Партије бивало много више покушаја отуда но одовуда, да су више сељаци трчали за Партијом но Партија за њима. Ми смо одбили готово цело Миријево да се не упише у нашу врачарску партијску организацију; ми смо то урадили и са понудама једног огромног броја сељака из свију крајева Србије... Зар они нису наша браћа по беди, и зар наши интереси нису углавном истоветни и солидарни са њиховим.“¹⁵⁴

Ипак је требало да прође више од седам година па да се схвати да је сељаштво, које је све више пропадало, „по беди“ брат варошком

¹⁵⁴ А-ИРПС, Мемоарска грађа Трише Кацлеровића, бр. 122; РН 17. IX 1909.

пролетаријату и да се отпочне са акцијом на његовом организовању, укључивању у борбу радничке класе.

Социјалистички покрет на селу, који се почео стварати у Србији још крајем XIX века, под утицајем социјалистичке агитације, сада је постао толико изразит да га Партија није могла више само да уочава и региструје, већ је морала и да га прихвати. Прихватањем социјалистичког покрета на селу, а с тим и питање решавања свога односа према сељаштву, Партија је учинила потпунизаокрет од свог ранијег става према „сељачком питању“. Узимање новог курса према раду Партије на селу било је последица снажног притиска сељачких маса, њиховог социјалистичког покрета, уочавање sazрелости економских и друштвених услова на селу за рад Партије, као и чвршће сређивање и консолидовање редова Партије од 1908. године, када на њено чело долази Димитрије Туцовић. Поред наведених чињеница на заокрет Партије делимично је утицао и превод Енгелсове брошуре *Сељачко питање у Француској и Немачкој*, објављен у часопису *Борба*, и дискусија вођена у вези с овим у Немачкој социјалној демократији. Ова брошура је тако рећи извршила извесну теоретску припрему за потпуну измену активног односа ССДП према селу. Дајући кратак приказ ове брошуре, Димитрије Туцовић је препоручује као добар прилог проучавању и правилном разумевању аграрних односа у Србији, истовремено дајући иницијативу за његово теоретско проучавање и практично спровођење рада Партије на селу.¹⁵⁵ Овом сугестијом секретара Партије Д. Туцовића „сељачко питање“ добија врло широку актуелност и поставља се на дневни ред Осмог конгреса Партије. Припремајући га за конгрес Главна партијска управа је, објављивањем дневног реда Осмог конгреса 13. априла 1910. године, посебно препоручила ово питање јавности за ширу дискусију, очекујући конкретне примере и предлоге. Пошто се ово питање до тада никада није у целини постављало, то ни сама Партија није имала потпуно изграђен теоретски став као ни свој акциони програм према њему.

Уочи Осмог конгреса Димитрије Туцовић је у часопису *Борба* објавио чланак *Партијски конгрес* у којем, поред осталих проблема, расправља и о „сељачком питању“ и своди га на аграрно не правећи никакву разлику међу њима, што је било потпуно погрешно. Овим чланком Д. Туцовић даје пуну афирмацију „сељачком питању“ са посебним акцентом да „нема ни једног другог питања, које има тако векили теоретски и практичан интерес за социјализам као што га има аграрно питање“.¹⁵⁶ Оваква оцена Д. Туцовића је најбоља потврда о важности решавања аграрног питања, односно сељачког за ССДП, и то не само теоретски већ и практично. Ово је истовремено и потврда одлучности да се „сељачко питање“ постави на највиши

¹⁵⁵ Може се такође претпоставити да је у овом заокрету социјалне демократије према решавању сељачког питања допринела дискусија у Немачкој социјалдемократској партији која је вођена преко њеног органа *Die neue Zeit*. Кроз ту дискусију се поставило питање успеха рада Партије међу сељацима, односно колико се у томе постигло. Затим су тражени нови методи рада који ће побољшати социјалистичку агитацију. Дискусија је захватила и питање на које се све слојеве сељаштва може ослонити социјална демократија. Из делокруга социјалдемократске делатности, Август Рех (Paech), један од лидера Немачке социјалне демократије изводио је само крупне сељаке који су потпуно конзервативни и као такви они су непријатељи социјалне демократије и заштитници сваке реакције. Међутим, они се остављају времену да увиде користи од социјалне демократије, после њене потпуне победе. (August Paech, *Der Bauer und die Sozialdemokratie. Die Neue Zeit*, RS, 44, 30. VII 1909. 27 Jahr, Bd. 2, 602; Д. Туцовић, *Поводом превода Енгелсовог Сељачког питања, Борба*, књ. I, бр. 6, Београд 1910, 235; Д. Решић, н.д., 86.

¹⁵⁶ Д. Туцовић, *Партијски конгрес, Борба*, књ. I, бр. 6, Београд 1910, 406; 411; ИАКПЈ III, 136; Д. Решић, н.д., 86.

партијски форум, али не само да се постави већ и да се решава трезвено и одлучно. Зато је о томе требало добро размислити и продискутовати, тим пре што се заузимао став према овом питању који је требало потпуно ускладити са програмом и статутом Партије.

У разматрању овог питања Д. Туцовић се изузетно трудио да остане доследан марксистички и строго принципијелан. Зато он ово питање посматра кроз призму „шта она (ССДП — Ж. Ј.) може да пружи ситном земљораднику а да не изда саму себе“.¹⁵⁷ Зато је Туцовић препоручивао да конгрес овог питању посвети најозбиљнију пажњу. Упуштајући се дубље у разматрање овог питања Туцовић се критички осврће и на одлуку Трећег конгреса Партије из 1905. године са напоменом да је од самог почетка ово „питање рђаво постављено“ и да је „тражена одлука конгреса о учешћу у окружном је „тражена одлука конгреса о учешћу у окружним изборима пре него што је Партија обавештена о аграрном питању и односима на селу и пре него што је одлучила о форми организације социјалистичког покрета међу сељацима“, те је због тога донета одлука на конгресу „остала скоро без икаквог практичног значаја и после пет година претресања питања мора да се почне из почетка“.¹⁵⁸

На ранијим конгресима, и не само на конгресима, већ и кад год се постављало ово питање Д. Туцовић је заузимао став против рада Партије на селу из разлога који су углавном проистикали из слабости саме Партије, и поред тога што је прихватао и одобравао социјалистичко и културно просвећивање маса на селу преко радничке штампе, социјалистичке литературе и агитације на зборовима. Међутим, 1910. године, у сасвим новим условима повољним за Партију, настале су повољне прилике за рад Партије на селу. Д. Туцовић је увидео и потребу студирања аграрних односа у Србији, који су имали велики теоретски и практични интерес за социјалну демократију, што је требало разрадити па тек онда поћи на селу у социјалистичку агитацију и изборну активност. Ово је морало бити основни темељ на којем ће почивати социјалистички рад на селу. У разматрању овог проблема Д. Туцовић се и даље чврсто држао основне линије да Партија пре свега мора сачувати принципијелни карактер, „па макар успеси и агитација на селу не били тако брзи“. Код Туцовића је био увек присутан принцип друштвене својине над средствима за производњу, у чему су пропали и ситни сељаци морали сагледати свој спас. Победа овог принципа морала је бити основни циљ рада ССДП, како на селу тако и у вароши, и он се није смео заобилазити ни крити, већ увек истичати и објашњавати.

Даљи позитиван став до којег је Туцовић дошао под утицајем марксистичке литературе јесте да се дотадашње интересовање партије за сеоски пролетаријат као категорију сеоског становништва на коју социјална демократија може рачунати проширило и на ситног сељака, који је поред сеоског пролетаријата био „прави материјал за социјалдемократску обраду“.¹⁵⁹ Заузимајући овакав став Д. Туцовић је дошао до сазнања да су на III конгресу погрешили када су цело питање на „главу поставили“ и из основног проблема проучавања аграрних односа на селу — организовање социјалистичког покрета међу сељацима и изналажење форми тога организовања — издвојили само један вид рада партије на селу, једну форму, тј. социјалистичку агитацију и освајање сељачких гласова на парламентарним изборима (односно учешће на окружним изборима) и цело питање свели на

¹⁵⁷ Д. Туцовић, *Поводом превода Енгелсовог Сељачког питања*, 235.

¹⁵⁸ Д. Туцовић, *Партијски конгрес, Борба*, 411; Д. Решић, н.у., 87.

¹⁵⁹ Исто, 402.

учешће Партије на изборима као основно.¹⁶⁰ Истина, ССДП је усвојила као форму свога рада на селу оснивање социјалистичких читаоница, али је то било, мада веома погодна, споредна форма рада Партије на селу.

Полемишући са противницима социјалне демократије Д. Туцовић је правилно уочио да је село у целокупном привредном, социјалном и културном стању само по себи конзервативно и отворено је признао да је политичка и социјална реакција могла са правом да рачуна на село као на свој последњи „политички стуб“, али је одлучно порицао буржоаску теорију о „антиколективистичкој сељачкој лобањи“, истичући да противници социјалне демократије нису били у стању да признају, и поред тога што је село било јако конзервативно, да између њега и града постоји велика разлика, „да је друштво (које чини град и село — Ж. Ј.) један организам у коме велике, револуционарне промене, које капитализам изазива у индустрији, једној великој привредној грани не могу да остану без утицаја на пољопривреду, другу велику привредну област“.¹⁶¹ Утицај развоја индустрије на пољопривреду био је у складу са марксистичком теоријом законитости капиталистичког развоја према којој, у условима развоја капиталистичких односа, индустрија преовлађује над пољопривредом и потчињава је законима који владају у индустрији, као што градско становништво преовлађује над сеоским.¹⁶² Ове појаве су биле карактеристичне за развијене западноевропске капиталистичке земље и Туцовић, мада је теоретски у праву, греша када покушава да схему капиталистичког развоја Запада примени на тадашње аграрне односе у Србији у сасвим друкчијим условима, где је процес преовлађивања био толико спор да се у крајњој линији могао занемарити. И поред те погрешке Д. Туцовић је био први који се успео највише ослободити догматске верности западно-европској теорији и обратити пажњу на домаћу економску стварност заостале Србије у којој су капиталистички односи разарали и упропашћивали село, а страни капитал и економска царинска блокада Аустро-Угарске од 1906. до 1911. нису дозвољавали развој индустрије ни приближно какав је био на Западу. Д. Туцовић је настојао да уочи процес капиталистичког развоја у Србији који је све више упропашћивао село, разарао кућни рад, уништавао натуралну привреду, обезбеђивао победу новчане привреде, условљавао зависност села од градске пијаце, продирање индустријске робе на село, потискивање и пропадање ситног газдинства хипотеком, зеленаштвом и порезом. У тим условима Туцовић је уочио појаву да ти процеси стварају веома погодно тле за рад ССДП на селу, које је постајало све пространије и плодносније, јер „капитализам не може да учини ни један корак а да не покрене у истом правцу и услове за рад и победу социјалне демократије“.¹⁶³

Овим чланком, уз апел конгресу да да пуну подршку разматрању аграрних односа у Србији, Д. Туцовић је утицао на Партију да се питање сељаштва постави како треба. Захваљујући њему, на цео овај проблем почиње се гледати сасвим другим очима и напуштају се ранији оквири и преовлађује мишљење у редовима Партије да се уз градски пролетаријат, који чини стуб Партије, могу борити сви они који заступају њено класно гледиште. Велики део партијског чланства које је раније било против учешћа Партије на оружним изборима и њеног рада на селу уопште, постепено је напуштао страх да ће сељачке масе преплавити Партију ако крене на село и у њој у-

¹⁶⁰ Desanka Pešić, Dragiša Lapčević i „seljačko pitanje“, Prilozi za istoriju socijalizma, бр. 3, Beograd 1966, 88.

¹⁶¹ Д. Туцовић, Партијски конгрес, 412; Д. Pešić, н.д., 87, 88.

¹⁶² Desanka Pešić, н.н., 88.

¹⁶³ Д. Туцовић, Партијски конгрес, 413.

пити пролетерски карактер ССДП, и све је више постајала доминант-ном марксистичка мисао: „Ако социјална демократија хоће да буде партија маса она неминовно мора ући и у масе на селу.“¹⁶⁴ Ова мисао је била поента дискусије Осмог конгреса, као и његове одлуке.

Осми конгрес Партије одржан је 6, 7. и 8. јуна 1910. године. Главну реч на њему о аграрном питању имао је Живко Топаловић, подносилац реферата и предлога резолуције о раду Партије на селу. У реферату „Аграрно питање и социјална демократија“, који је радио на основу студије Карла Кауцког *Аграрно питање*, Ж. Топаловић је дао основне принципе за израду аграрне политике ССДП и њену акцију на селу.¹⁶⁵ У овај реферат уткане су и Туцовићеве мисли о законитости капиталистичког развитака и супротностима које владају у њему, као и мисли о економском положају сељаштва и улози Партије у остварењу социјалистичког друштва. У циљу сагледавања односа који је условио капиталистички развитак на селу и уочавања слојевитости сеоског становништва и због оног што је својим радом морала обухватити Партија, Топаловић, као и Туцовић, препоручујући разматрање аграрних односа у Србији, полази од утврђивања основних принципа: испитивања животних односа и утврђивања „шта је то што регулише развитак пољопривреде и какве тенденције у томе развиту постоје“, како би се програм и политичка пракса усагласили са тим тенденцијама, да никада не дођу у сукоб са њима. Полазећи од појаве „социјалног груписања на селу“ Ж. Топаловић настоји да одреди однос варошког пролетаријата према сваком поједином слоју сеоског становништва које је разврстао у шест група: сеоске слуге, слободни пољопривредни радници, ситни сопственици, сопственици без довољно земље, сопственици са довољно земље и сељаци експлоататори.¹⁶⁶ Посматрано кроз призму класних супротности сви ови слојеви сељаштва по марксистичким критеријумима углавном се свде на две класе: класу експлоататора и класу експлоатисаних. У класу експлоатисаних спадали су и ситни сопственици, који, према дотадашњим критеријумима програма ССДП, нису улазили у домен њеног интересовања. Зато је Ж. Топаловић предлагао разбијање класе експлоатисаних на слојеве уз добро проучавање њиховог социјалног положаја и одређивање става Партије према њима. Пољопривредни и индустријски радници на селу су безусловно долазили у опсег социјалдемократске и синдикалне политичке акције, јер су по свом политичком и социјалном положају били на нивоу варошког пролетаријата. Они су чинили 20% целокупног пољопривредног становништва у Србији.¹⁶⁷ За Топаловића су велики проблем биле сеоске слуге, лично зависне од сеоских газда, те се на њих нису могла примењивати иста средства као и на пролетаријат. За слој сеоских газда било је потпуно јасно да су класни противник социјалне демократије и да су у односу према сеоском пролетаријату као капиталисте према надничарима. Они нису долазили у опсег социјалистичке делатности.

Питање става према ситном сељаштву био је, по Топаловићу, највећи проблем за ССДП јер се оно налазило у врло деликатном положају због своје две душе: ситносопственичке и пролетерске, али му није затварала врата уласка у Партију под условом да се определи

¹⁶⁴ Живко Топаловић, *Аграрно питање и социјална демократија*, Борба, књ. III, бр. 7, Београд 1911, 254.

¹⁶⁵ Реферат Ж. Топаловића представља у неку руку скраћену верзију студије Кауцког, прилагођене и илустроване фактима из заостале србијанске стварности са свим манама и врлинама (Desanka Pešić, и.н., 89).

¹⁶⁶ Живко Топаловић, *Аграрно питање и социјална демократија*, Борба, књ. III, бр. 11, 429.

¹⁶⁷ Исто.

за своју „пролетерску душу“.¹⁶⁸ „У редовима Српске социјалдемократске партије — истиче Топаловић — може се борити сваки онај који усвоји њен циљ и средство за остварење тога циља, тј. програм и тактику Партије, па ма из које друштвене средине тај борац потицао“, у њој „нема места ни за кога ко није сагласан са нашим програмом и нашем тактиком, ко, дакле, у друштвеној борби није стао на класно гледиште пролетаријата, тај основни принцип и у односу на ситни посед на селу као и у односу на ситни посед у вароши“.¹⁶⁹ Уводећи ситно сељаштво у интересну сферу Партије Ж. Топаловић се приближава марксистичком становништву уз једну ограду — који усвајају програм и тактику Партије“ и могу да се уздигну“ изнад класних интереса своје класе“. И у погледу форми претварања приватних поседа у друштвену својину Ж. Топаловић је на истим позицијама. О томе каже: „Али маломе сељаку треба објаснити да није наш циљ отмица његове земље, да нисмо ми ти који му данас парче по парче откидамо и који у будућности револуцијом хоћемо да га лишимо од земље [...] Онај који данас отима својину малога сељака и који његов живот претвара у варварство јесте противник против кога се једино ми боримо: капитализам и капиталистичка држава.“¹⁷⁰

Веома значајан рад за Топаловића био је рад на политичком и просветном уздизању сељака, како би лакше уочили суштину политике владајућих партија и оценили њену штетност по себе. Најбитније у целом овом проблему јесте сагледавање токова капиталистичког развоја на селу који су водили сељаштво ка све тежем положају. Ово је било од велике важности, јер је социјална демократија дошла до сигурног сазнања не само да треба прићи сељаку и помоћи му већ наћи начина како да му помогне. Више дилеме није било — да ли је Партија требало да уђе у сељачке масе и да отпочне са систематским радом или не. Сељаку је требало помоћи, а зато је једино била способна социјална демократија. О томе Живко Топаловић каже: „Данас пак једини смо ми који смо у стању да чак и непосредно помогнемо ситном сељаку“.¹⁷¹ Та помоћ се првенствено огледала у подизању општег културног нивоа сеоског становништва, подизању пољопривреде, отварању пољопривредних школа, стварању угледних добара и изложби, множењу појединих врста стоке, узгајању жита, воћа, пропагирању бољег начина рада, бесплатном школовању омладине и снабдевању сиромашне деце потребним школским књигама, продужном школовању одраслих, пружању болничких услуга са бесплатном лекарском и бабичком негом, оснивању читаоница, библиотека итд.

Предвиђајући овакав програм рада и борбе Партије на селу, Ж. Топаловић је био против тога да Партија спасава сељаке од беде, јер она није „партија милосрђа, већ партија класне борбе. Овакав став Ж. Топаловића, помало нејасан, био је у супротности са основном линијом ССДП, јер је Партија, партија пролетаријата и бедника, и њен је основни задатак да се бори за уништење беде и стварање равноправног друштва. И поред тога вредност Топаловићевог реферата значајна је јер он поред теоретског образложења потребе да се партија спусти и у масе на селу омогућава да се сагледају обим и сложеност аграрног проблема и упознавају његови основни принципи, као и принципи аграрне политике ССДП.

После реферата на конгресу је поднета и резолуција о аграрном питању која је била објављена у *Радничким новинама* 15 дана пре

¹⁶⁸ Исто, 431, 432.

¹⁶⁹ Исто, 430.

¹⁷⁰ Исто, 435.

¹⁷¹ Исто, 436.

почетка конгреса.¹⁷² И у њој као и у реферату истакнута је важност разматрања аграрних односа да би се изградио став ССДП према аграрном питању и развијању социјалдемократске активности на селу. Друго важно питање у резолуцији, које је до тада често заобилажено, било је питање оснивања партијских организација по селима. Ове организације требало је да чине једну целину, засебну партијску секцију, и да као једна организација уђу у састав Партије, којом би руководила Главна партијска управа.

Предлог резолуције о аграрном питању означавао је такође велику прекретницу у држању ССДП према „сељачком питању“ као и предлог о оснивању партијских организација на селу и захтев за проучавањем аграрних односа у Србији. Усвајањем ових одлука од стране Осмог конгреса отпочиње нова фаза у решавању питања односа Партије према сељаштву.

Иако је Осми конгрес показао пуно разумевање за аграрно питање, као и за рад партије на селу, и једногласно прихватио предлоге резолуције и реферата, ипак је дискусија на њему показала да су постојала и супротна мишљења о овом питању. Спор се појавио не око питања да ли аграрно питање треба постављати и да ли је оно имало значаја за ССДП, већ око метода рада којим се желело прићи решавању овог тешког и веома сложеног проблема. Против паралелног рада Партије на проучавању аграрних односа и оснивању сеоских партијских организација на селу првенствено су устали људи из десне опозиције: Коста Стевановић и Сава Музикравић који су га оштро критикујући предлагали да се прво спроведе проучавање аграрних односа на селу а потом оснивање партијских организација. У том смислу су предложили и једну резолуцију.¹⁷³ Међутим, на конгресу је испољена и бојазан да оснивање партијских организација на селу не доведе до тога да сеоске масе преплаве Партију и да она у њој не изгуби свој револуционарни карактер. Делегат Лука Павићевић, у настојању да отклони сваки страх у такве могућности, истакао је: „Ако се са социјалдемократским програмом изађе пред њих (сеоске масе — Ж. Ј.) поћи ће за нама и бити само они који су по положају наши.“¹⁷⁴ Због тога је била потпуно неоправдана свака бојазан да социјалистичком покрету прети ма каква опасност од стране сељаштва. С друге стране, били су потпуно сазрели објективни услови за рад Партије на селу, те је било неопходно оснивање партијских организација, преко којих би Партија остварила непосредну везу са сељачким масама. О томе и сам Ж. Топаловић каже: „Те организације будућа оруђа и центри наше политичке акције на селу, данас, у свом

¹⁷² Резолуција о аграрном питању:

„1. Препоручује се Главној партијској управи да ради израде гледишта социјалне демократије на аграрном питању и ради развијања социјалдемократске акције на селу, предузме студију наших аграрних односа, чији ће се резултати објавити у партијској штампи. Партијска управа ће се исто тако постарати да се студијом и расправом у партијској штампи изложи материјал за израду принципијелног гледишта социјалдемократске партије на аграрном питању.

2. У циљу ширења социјалистичке пропаганде и спровођења евентуалне акције партијске, конгрес закључује да се по селима оснивају политичке партијске организације које ће скупа чинити једну целину, засебну партијску секцију и као једна организација улазити у састав Партије. Главној партијској управи налаже се да изради статут ове организације.

3. Спровођење целокупне агитације и акције партијске на селу конгрес ставља у дужност Главној партијској управи.“ (РН 22. V 1910).

¹⁷³ Сава Музикравић одступа од свог ранијег предлога о оснивању три врсте организација на селу: синдикалне, кооперативне и политичке. (Записник са Осмог конгреса ССДП; РН 24. VI 1910; *Социјалист* 1. IX 1908).

¹⁷⁴ РН 24. VI 1910.

почетку, треба да имају за циљ да нас упознају са селом и његовим положајем, а село да упозна са нама и нашим захтевима. Преко наших организација почиње струјање социјалистичке културе на село. Али су оне у исто време први културни додир вароши са селом, додир који не тежи уништавању и опустошавању села него његовом подизању.¹⁷⁵

Конгресна већина је потпуно исправно схватила да је паралелан рад Партије и на једном и на другом плану био објективно нужан, иако је за студирање аграрних односа било потребно дуже време, и да би се могло спровести, било је неопходно да се уђе у сеоске масе, а партијске организације су за то биле најпогоднија форма. С друге стране, организовање сеоским маса истовремено је утицало на упознавање аграрних односа на селу. Постигнутим резултатима у тој борби вршило би се непрестано допуњавање програма специјалним захтевима сеоског пролетаријата. Стога би оба ова процеса — студирање аграрних односа и стварање сеоских партијских организација — требало спроводити истовремено, тј. упоредо. О томе Ж. Топаловић каже: „Организујући и агитујући на селу ми ћемо вршити студију аграрних односа.“¹⁷⁶

На Осмом конгресу Партије вођена је дискусија и о улози и карактеру сеоских читаоница. Социјалистичке читаонице и просвећивање на селу нису били сасвим потпуни и довољни методи рада Партије на селу, јер је тај рад захтевао дужи временски период, а село је желело што брже да се непосредно веже за ССДП. Одлуком Осмог конгреса ти методи су превазиђени, али не и потпуно одбачени. И даље је задржан систем рада сеоских читаоница, које су оснивањем сеоских партијских организација добиле нову значајнију и квалитетнију садржину.

У дискусији на Осмом конгресу о овим питањима учествовало је 10 делегата, од којих су се само 4 изјаснила против реферата и резолуције.¹⁷⁷ Остали делегати на конгресу су се уздржали од дискусије, али је огромна већина гласала за предложену резолуцију. То уздржавање од дискусије о сељачком питању била је последица недовољне проучености овог питања, што је и нормално за сам почетак покретања овог тешког и деликатног проблема. Међутим, врло је интересантно да се у дискусији око овог питања није чула реч Д. Туцовића, који је сагледао величину, значај и дубину аграрног питања, као ни Д. Јапчевића, Душана Поповића и других истакнутих лидера ССДП.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Борба, књ. III, Београд 1911, 437.

¹⁷⁶ Записник са Осмог конгреса, РН 24. VI 1910.

¹⁷⁷ У дискусији су учествовали Воја Пековић, Петар Радовановић, Мил. Аранђеловић, Никола Николић, Коста Стевановић, Казимир Чапља, Ст. Милошевић, Сава Музикравић, Драг. Пејић, Лука Павићевић и Живко Топаловић (Записник са Осмог конгреса, РН 24. VI 1910).

¹⁷⁸ Драгиша Јапчевић, који је неколико дана после одржаног конгреса објавио свој чланак у часопису Борба под називом „Осми конгрес“, осврнуо се на резултате рада конгреса и истакао је важност аграрног питања за ССДП и неопходност његовог решавања. О томе каже: [...] да нам је неопходно потребно проучити наше аграрне прилике, наше прилике на селу и увести сеоске радне масе у пролетерску класу борбу против режима и капитализма“. Ни Душан Поповић није узимао учешћа у дискусији на Осмом конгресу Партије, када се на дневном реду нашло аграрно питање. Међутим, он се у своме реферату „Акција и тактика“ додирује и овог питања, истичући да тактичке консеквенце којима се ССДП мора служити у својој борби произилази из двају фактора од којих је један „да социјална демократија мора имати као своју базу најшире масе, она мора бити организација већине, демократска партија у најпунујем смислу речи и по обимности елемента који обухвата и по начелима свога унутрашњег живота“. (Д. Јапчевић, Осми конгрес, Борба, књ. I, бр. 12, Београд 1910, 442; Душан Поповић, Акција и тактика, ИАКПЈ III, 153, 154; D. Pešić, н.н., 90).

Ипак се већина њих солидарисала са предложеном резолуцијом о аграрном питању коју је конгрес позитивно оценио.

Доношење оваквих одлука, а нарочито одлуке о оснивању партијских организација по селима, било је потпуно оправдано и корисно. Оне су у неку руку биле и плод многобројних захтева који су непрестано стизали ССДП из многих села Србије, што је и сам Ж. Топаловић, на Осмом конгресу отворено признао: „Ми сваке седнице Партијске управе решавамо о молбама за оснивање организација на селу.“¹⁷⁹ Ж. Топаловић је уочио да се на селу ствара спонтан и неорганизован, „дивљи социјалистички покрет“, који ССДП није смела занемарити нити дозволити да се он преобрази у неку другу Партију. О томе каже: „Живот неће да зна за људски дремеж и ми ћемо добити другу социјалистичку партију не ако идемо, него ако не идемо на село [...] Спонтани, дивљи социјалистички покрет на селу се ствара. Хоћемо ли ми да будемо политички слепци и смомо ли допустити да се пред нама и мимо нас ствара тај покрет а ми да се затворимо у четири зида? Нас живот зове на село. Социјална демократија је партија најсвесније акције. Она мора слушати откуцаје срца друштвеног живота и свуда бити тамо где друштвени развитак ствара услове за њен рад. Ми идемо на село зато што тамо требамо и морамо да извршимо своју социјалдемократску дужност!“¹⁸⁰

Рад Осмог конгреса су одушевљено поздравиле, поред варошког пролетаријата, и сељачке масе. Поред многобројних поздрава конгресу веома је карактеристичан поздрав једне групе симпатизера Партије из Лознице у којем се каже: „Шаљемо вам црвени поздрав честитајући рад. Пустите зраке социјалистичке у село, нека продру тамо где их одавно очекују незадовољници данашњег друштва (подвукао — Ж. Ј.). Живела социјална демократија, ослободилац радног народа.“¹⁸¹

Доношењем оваквих одлука Осми конгрес је завршио рад. Донете одлуке значиле су велики преокрет у даљем решавању „сељачког питања“ јер је конгрес у том правцу учинио два крупна корака: прво, постављање пред партију задатка да се простудирају аграрни односи, и друго, да се оснивају партијске организације на селу које ће бити центри социјалистичког покрета, и да Главна партијска управа донесе правила у сеоским партијским организацијама.

2. Доношење Правила организација ССДП на селу

Једна од одредаба резолуције, усвојене на Осмом конгресу ССДП, била је да новоизабрана Главна партијска управа изради правила за сеоске партијске организације, чије ће одредбе представљати у ствари измене одредаба важећег Статута ССДП.¹⁸²

Главна партијска управа је крајем септембра исте године предала јавности Правила организација Српске социјалдемократске партије на селу, која су објављена преко *Радничких новина*, 30. септембра 1910. године, уз образложење да се одлуком Осмог конгреса ССДП почиње реализација великих жеља сеоског пролетаријата, тј. оснивање сео-

¹⁷⁹ Записник са Осмог конгреса, РН 24. VI 1910.

¹⁸⁰ Исто.

¹⁸¹ РН 15. VI 1910.

¹⁸² У члану 2. Правила организације ССДП на селу изричито се каже: „За све сеоске организације, читаонице и повереништва, као саставне делове Српске социјалдемократске партије, вреди заједнички програм и статут Партије. Уколико се наређења статута мењају показују ове одредбе.“ (Правила организација ССДП на селу, А-ИРПС, ССДП, 104, објављена у ИАКПЈ, III, 154).

ских партијских организација. У образложењу се каже: „Социјална демократија није никада губила из вида велике масе најамних радника, бескућника на селу, као и сиромашних вредних ситних сељака на које се данашњи капиталистички систем и данашња буржоаска држава свалила свом својом тежином. Она (ССДП — Ж. Ј.) је знала да је интерес тога света на селу у ствари што и интерес варошког пролетаријата. Али она се, ипак, није могла одмах у почетку упусти-ти у систематско агитовање и организовање по селима докле не учвр-сти своју моћ у варошима.“¹⁸³

Дугоочекивани моменат изласка Партије на рад међу сељачке масе дошао је у последњем часу када је неорганизовани социјалистички покрет на селу узео великог маха. Присталице ССДП на селу су готово осам година чекале да им се омогући да ступе у њене редове, иако је социјална демократија на селу тражила само убеђене социјалдемократе који ће са њом и под њеном заставом бити способни и спремни за све њене борбе. У правилима која је израдила Главна партијска управа, по одлуци Осмог конгреса, Партија је поставила ове услове сељацима.¹⁸⁴ Према правилима, месне сеоске партијске организације су биле саставни део ССДП и за њих је, као и за варошке организације, важио заједнички програм. Због специфичног положаја села и карактера сеоских организација, Главна партијска управа је правилима предвидела и посебне одредбе које не садржи Статут ССДП по којима се сеоске организације разликују од варошких. Разлика је истакнута већ у другом пасусу трећег члана правила којим се сеоске партијске организације, поред Главне пар-

¹⁸³ РН 30. IX 1910.

¹⁸⁴ По одлуци VIII конгреса ГПУ је израдила следећа „Правила организације Српске социјалдемократске партије на селу.“

„Чл. 1. На основу одлуке VIII партијског конгреса, које је одржан 6, 7. и 8. јуна 1910. у Београду, оснивају се по селима Србије месне организације Српске социјалдемократске партије са овим правилима.

Чл. 2. За све сеоске организације, читаонице и повереништва као саставне делове Српске социјалдемократске партије вреди заједнички програм и статут партије. Уколико се наређења статута мењају показују ове одредбе.

Чл. 3. И за сеоске организације, као и за варошке, Главна партијска управа, коју конгрес бира, јесте централно тело, које рукује свима пословима партије и са којом сви делови стоје у најтешњој вези. Али, да би рад сеоских организација, којима је стална помоћ потребна, текао што правилније, оне ће стајати у сталним везама и са најближом радничком организацијом.

Чл. 4. Чланске књижице и партијске маркице сеоске ће организације куповати за готов новац од дотичне варошке организације. При куповини једна четвртина чланских улога одмах ће се одбити за сеоску организацију. Крајем сваког тромесечја при свршавању обрачуна, управе варошких организација ће означити колико је од једне четвртине од целокупног материјала припало њој, колико сеоским организацијама. Али сеоске организације, када имају могућности да испошљу новац, пошто могу набављати свој материјал и од Главне партијске управе.

Члан 5. За избор представника за партијски конгрес вреди за сеоске организације ови прописи: а) оне организације које имају више од 50 редовних чланова који су улоге платили имају право на једног делегата; б) организације преко 100 чланова имају право на два делегата; в) организације испод 50 чланова које заједнички имају преко 50 или 100 чланова могу се споразумети и заједнички послати свега једног или два деле-

тијске управе као централне инстанце, везују са најближом варошком партијском организацијом, која ће им пружити сталну помоћ да би се њихов рад одвијао што правилније. Тако су најближе варошке организације постајале извор целокупне помоћи и информација за сеоске организације. Сеоске организације су од њих куповале чланске књижице и партијске маркице за готов новац. Међутим, оне су потребни материјал могле набављати и код Главне партијске управе. Уколико је једна сеоска организација одржавала пословне везе са неком партијском организацијом, та партијска организација је морала да при куповини једну четвртину чланских улога одмах одбије за сеоске организације.¹⁸⁵ Правила предвиђају и разлику између варошких и сеоских организација у избору делегата за партијски конгрес. Према петом члану правила, сеоске организације могле су послати на конгрес свога делегата ако броје више од 50 чланова који су платити партијски улог, а организације преко 100 чланова могле су послати два делегата, док су организације испод 50 чланова које имају заједнички преко 50 или више од 100 чланова могле по споразуму послати заједнички једног или два делегата. Делегати сеоских партијских организација добијали су оверена пуномоћја за конгрес од оне организације код које су набављале партијски материјал. Варошке партијске организације биле су у повољнијем положају у погледу слања делегата на партијски конгрес. Према 17. члану Статута ССДП, организације до 20 чланова имале право да шаљу једног делегата на конгрес, а од 20 до 30 чланова бирале су два; од 30 до 50 чланова три кандидата; а преко 50 на сваких 25 чланова бирале су још по једног кандидата.¹⁸⁶ Што се тиче осталих права и дужности, они су предвиђени правилима месних организација ССДП, која је издала Главне партијске управе саобразно Статуту усвојеном на Другом конгресу Партије 1904. године према којима су месне организације по селима, као и варошке организације, имале задатак да свим расположивим средствима, на зборовима, конференцијама, путем штампе и личним обавештењима врше пропаганду у корист социјализма у смислу програма и статута и да регрутују нове присталице ССДП, да изводе политичку борбу свих облика и спроводе одлуке Главне партијске управе, да припремају, организују и изводе изборну акцију свих врста и стварају систематски бирачки кадар.

3. Активност ССДП на селу после Осмог конгреса

Одмах после Осмог конгреса, на којем је усвојена одлука о оснивању партијских организација по селима и доношењу правила о сеоским организацијама, социјалистичка активност на селу је видно порасла. Промена става Партије према селу, односно њена одлука да почне да ради на селу, изазвала је велико одушевљење међу сеоским становништвом, првенствено међу симпатизерима ССДП¹⁸⁷, и то још

гата. Пуномоћја делегата сеоских организација оверава и она организација преко које се купује партијски материјал.

Чл. 6. За остали целокупни живот и рад сеоских организација вреди „Правила месних организација Српске социјалдемократске партије.

По овлашћењу VIII партијског конгреса утврђује ова правила за своје сеоске организације Главна партијска управа.“

¹⁸⁵ А-ИРПС, ССДП, бр. 104; РН 30. IX 1910; ИАКПЈ III, 159.

¹⁸⁶ РН 7. V 1910, 9. V 1910.

¹⁸⁷ Одлука Осмог конгреса да се одпочне са радом у селу изазвала је у сељачким масама велико одушевљење, које се манифестовало и кроз многобројне телеграме Главној партијској управи. Најпунији израз то одушевљење је добило у песми Рад. Д. Кнежевића објављеној у *Радничким новинама* у част акције на селу:

више утиче на ширење социјалистичког покрета међу сељацима, који се нарочито осетио у Мачви, познатој као опозиционарски настројеној, што је утицало на брже продирање социјалистичких идеја међу сеоско становништво ове области. Социјалистичке идеје у Мачви имале су дубоке корене још из прошлости и о томе Петар Тасић, учитељ, пише: „Није далеко време када ће Мачва бити образац за социјалистичко образовање и организовање по селима у Србији.“¹⁸⁸

До Осмог конгреса у Мачви су постојале већ 4 социјалистичке читаонице које су основане за последњих две године, и то прва у селу Петловачи крајем 1907, а почетком 1908. и у селу Прњавору. У току 1910. године основане су и у селима: Причиновићу и Шеварицама, чијем су оснивању допринеле партијске организације у селима Рутевцу, Ђићевцу, варошици Лешници и Шапцу.¹⁸⁹ Ове читаонице и партијске организације имале су велики значај за ширење социјалистичког покрета у Мачви. У читаоницама су се окупљали сељаци који су радо читали радничку штампу (*Радничке новине*, *Борбу* и др.) и разну социјалистичку литературу, и често водили дискусије о разним питањима која су била везана за акције ССДП.

Одлуке Осмог конгреса побудиле су велико интересовање код сељаштва за Партију и у многим другим местима у Србији. Велики број сељака, који се раније колебао под утицајем буржоаских партија и притиском општинских власти, почиње све више прилазити социјалној демократији, учествовати на њеним зборовима и изражавати жељу да се упишу у партијске организације. Та активност сељаштва се нарочито манифестовала преко социјалистичких зборова и поред тога што су општинске власти спречавале њихов долазак, позивањем на кулук, на војну вежбу, упућивањем судских позива и на разне друге начине.

У периоду од 8. августа 1910. до априла 1911. године одржано је преко 20 великих социјалистичких зборова по варошима и селима уз велико учешће сељака.¹⁹⁰ (Вид. табелу 3.)

„Нек се црвен барјак вије
и на селу, ко у граду,
Нек се љути бојак бије,
Где год људи беду знају.

За границе ми не знамо,
Цео свет је наша мета,
Ми од силе не презамо,
Победа је наша света.

Нек борбена труба наша,
Пусти јеку на све стране,
На глас трубе нек се скупе,
Силне чете одабране.

[...]

Нек противник види дива,
Ком не треба крст и вере,
Нек се згрози од те силе,
Пролетерске, пролетера.“

(РН 1. VII 1910).

¹⁸⁸ РН 26. VIII 1910.

¹⁸⁹ РН 20. III, 1. IV, 26. VIII 1910; ИАКПЈ III, 148.

¹⁹⁰ На збору у Белошевцу манифестација је изазвала велико одушељење код сеоског становништва. „С једне стране црвена социјалистичка застава, а с друге црвени социјалистички плакати који су читани као божија посланица с неба учинили су да је агитација била тако јака да је

Место	Датум	Број присутних
1. Салаш Ноћајски	8. VIII 1910.	велики број сељака
2. Лешница	почет. октобра	" " "
3. Трстеник	12. XII 1910.	" " "
4. Мионица	12. XII 1910.	100 учесника
5. Прњавор	12. XII 1910.	велики број сељака
6. Салаш Ноћајски	12. XII 1910.	523 сељака и радника
7. Лешница	12. XII 1910.	велики број сељака
8. Лешница	1. I 1911.	" " "
9. Прњавор	2. I 1911.	" " "
10. Варна (Поцерица)	6. I 1911.	" " "
11. Јадранска Лешница	6. II 1911.	" " "
12. Топола	25. III 1911.	800 сељака
13. Лозница	25. III 1911.	1.200 сељака
14. Рача	3. IV 1911.	преко 900 сељака
15. Велика Плана	8. IV 1911.	преко 300 радника и сељака
16. Пожаревац	11. IV 1911.	велики број сељака
17. Пожега	11. IV 1911.	" " "
18. Свилајнац	12. IV 1911.	1.000—2.000 сељака и радника

У наведеном периоду одржано је укупно 18 социјалистичких збора на којима се запажа велики број сељака. На социјалистичком збору у Салашу Ноћајском, поред сељака из тог места присуствовали су и сељаци из села Причиновића, Ноћаја, Глушца, Узвишћа, Шеварица и Раденковића, који су тражили да се и у њиховим местима оснују социјалистичке читаонице и да се претплате на *Радничке новине*. Такође и на збору у Тополи 25. марта присуствовали су сељаци из већег броја села: Жабара, Божурња, Загорице, Освишта, Винче, Копљара, Бање, Шуме, Јунковца, Боровића, Пласковца, Крчевца, Чумића, Блазнаве и Наталинаца, док су у Пожаревцу присуствовали сељаци из Великог Села, Малог Црнића, Брежана и Петрова; у Свилајнцу из 15 околних села. На зборове су сељаци долазили организовано, под црвеним заставама и „плек музиком“. Тако је на збору у Лозници 25. марта 1911. године дошло преко 1.200 сељака из околних

Мачва за то време и тога дана, а нарочито после збора била подељена на непријатељске таборе: с једне стране табор социјалистички, а с друге табор социјалистички.“ На овом збору је учествовало преко 300 посетилаца. На збору у Трстенику је осуђен изборни ценз и пројект Закона о штампима. Велики број сељака је уложио захтев да се ССДП одупре томе и потписали су петицију у којој су тражили опште право гласа. Сличну осуду пројекта и Закона о штампима дао је и протестни збор у Мионици. (РН 26. VIII, 28. VIII, 27. X, 18. XII, 25. XII 1910; 15. I, 15. II, 17. II, 29. III, 14. IV, 15. IV, 19. IV, 20. IV 1911).

села под шест црвених застава и поред тога што су тога дана општинске власти у Чокешини позвале преко 60 сељака у судницу за које се знало да ће отићи на збор.¹⁹¹ Не само у овим селима већ и у многим другим владало је велико расположење за социјалистичке зборове, које су општинске и полицијске власти настојале силом да сузбију.

На свим овим социјалистичким зборовима ССДП је иступала одлучно и смело, иако у многим селима по први пут. Њени представници су својим говорима упознавали сељаке са узроцима њиховог тешког положаја у којем су се нашли због безобзирне капиталистичке експлоатације, која је народ довела до просјачког штапа.¹⁹² На социјалистичким зборовима сељаци су се детаљније упознавали и са радом ССДП, њеним програмом, који је био пажљиво и детаљно тумачен и поређен са програмима буржоаских партија. Резултат ових зборована била је велика заинтересованост сељака за Партију и њену борбу; после сваког збора сељаци су се више интересовали за партију и сами су тражили да се и у њиховим местима оснују партијске организације, да им се шаље радничка штампа и социјалистичка литература.

4. Оснивање сеоских партијских организација

Одмах после Осмог конгреса Главна партијска управа је отпочела са оснивањем сеоских партијских организација где су за то постојали повољни услови. Статус сеоских организација био је регулисан правилима о сеоским организацијама.

У оснивању сеоских партијских организација велику активност су испојиле варошке партијске организације, а такође Главна партијска управа, која је настојала да, у оквиру својих ограничених материјалних и кадровских могућности, пружи што већу помоћ и да што више одговори захтевима маса са села за оснивање партијских организација. До краја маја 1911. године по селима у Србији је основано 87 партијских организација.¹⁹³ (Вид. табелу бр. 4.)

¹⁹¹ РН 7. X, 18. XII, 25. XII 1910; 15. I, 15. II, 17. II, 29. III, 14. IV, 15. IV, 19. 20. IV 1911.

¹⁹² У селима: Јадру, Азбуковици и Рађевини народ је био толико осиромашео да није могао обућу набавити па је у масама ишао бос. У сврљешком срезу под Тресибабом владале су разне заразне болести (сифилис и друге), а народ није имао новца да се од њих лечи. (РН 29. III, 27. IV 1911).

¹⁹³ Према извештају Главне партијске управе на Осмом конгресу у Србији су деловале три сеоске организације и то у Раљи, Ђићевцу и Рутевцу. Према подацима у *Радничким новинама* у то време је постојала и деловала прлитсковршкочушка партијска организација, која је 23. V 1910. одржала јавни збор у селу Прлити. Према извештају Главне партијске управе на Деветом конгресу 1911. године у Србији је било 73 сеоске партијске организације. Међутим, у извештај није ушло још девет партијских организација које су биле основане до 1. маја 1911, јер благовремено нису послале своје извештаје Главној партијској управи. (Архив радничког покрета Југославије фонд ССДП — поклони, К-2/3, карта социјал. Србије у 1910/11, РН 1. IV, 20. V, 2. VI, 3. VI, 1. VII, 11. XI, 21. XII, 30. XII Србије у 1910/11; РН 1. IV, 20. V, 2. VI, 3. VI, 1. VII, 11. XI, 21. XII, 30. XII 1910; 4. I, 15. I, 18. I, 25. I, 15. III, 27. III, 20. V, 26. V, 28. V, 29. III, 26. III, 29. III, 15. IV, 1. IV, 3. V, 1. VI, 28. V, 28. VI, 6. V 1911; Миленко Топаловић, *Хронологија, раднички покрета у Србији*, књ. I до 1919, Београд 1964, 161; Стеван М. Котуровић, *Речник места у Краљевини Србији*, Београд 1892, 407; *Статистички годишњак*, књ. XII за 1907—8, Београд 1913, 18; *Влада Маринковић, Речник места краљевине Југославије*, Београд, 1930, 73, 256, 386.

Сеоске партијске организације

Округ	Место	Датум оснивања
I. Београдски		
"	Баничина	
"	Дрен	15. мај 1911.
"	Жарково (варошица)	
II. Подрињски		
"	Десић	
"	Добрић	
"	Доњи Добрић	
"	Јаловик	
"	Јадранска Лешница (варошица)	
"	Маово	
"	Метлић	
"	Заблаће	
"	Засавица	
"	Равње	
"	Белотић	децембар 1910.
"	Бојић	
"	Фрушић	
"	Причиновић	10. октобар 1910.
"	Петловача	крај децембра 1910.
"	Прњавор	2. јануар 1911.
"	Петковица	8. април 1911.
"	Румска	
"	Клење	
"	Раденковић	
"	Рибарица	
"	Рибар	
"	Салаш Ноћајски	јун 1910.
"	Слатина	
"	Чокешина	16. јануар 1911.
III. Пожаревачки		
"	Жабари (варошица)	20. март 1911.
"	Кушиљево	
"	Велико Село	
"	Ливадица	
"	Породин	
"	Стари Адибеговац	половина маја 1911.
"	Марковац	
"	Велика Плана (варошица)	
IV. Ваљевски		
"	Мионица (варошица)	
"	Борич	
"	Стублине	
"	Трстеница	2. јануар 1911.
"	Грабовац	6. март 1911.
V. Крагујевачки		
"	Лапово (варошица)	
"	Наталинци	
"	Рача (варошица)	март 1911.
"	Сипић	
"	Црни Као	
"	Баре	
"	Топола (варошица)	

Округ	Место	Датум оснивања
VI. Крушевачки		
”	Доњи Ступањ	
”	Рутевац	
”	Стублина	
”	Бићевац	7. март 1910.
”	Пепељевац	19. децембар 1910.
”	Врећана	
”	Трстеник (варошица)	
”	Јовац	
”	Дубље	почетком маја 1911.
VII. Врањски		
”	Белановица	
”	Доњи Коњувац	3. април 1911.
”	Коњувац	
”	Турековац	
”	Трешњевица	
VIII. Пиротски		
”	Велики Избор	мај—јун 1911.
”	Крупац	
IX. Моравски		
”	Врлан	
”	Причина	
”	Доњи Врлан	
”	Крушар	20. март 1911.
”	Јовац	
”	Дубље	почетком маја 1911.
”	Ланиште	
X. Руднички		
”	Ратина	8. мај 1911.
XI. Ужички		
”	Буар	
”	Глумач	
XII. Тимочки		
”	Ст. Гомбеговац	
”	Радићевац	
”	Бор	
”	Бољевац (варошица)	
”	Прлита	
XIII. Нишки		
”	Бања	
XIV. Чачански		
”	Драгачево	
”	Ратина	
”	Врба	
”	Заклопача	
”	Зеоке	
”	Граб	
XV. Смедеревски		
”	Раља	

Оснивање сеоских партијских организација вршено је првенствено по оним селима која су била у близини већих вароши и варошица и у којима је био снажан социјалистички покрет, и где су постојале јаке партијске организације са којима су дотичне сеоске организације ступиле у везу и од њих примале сву стручну и техничку помоћ.

Са Главном партијском управом је било повезано осам партијских организација, и то организације у: Мионици, Ђићевцу, Рутевцу, Жабару, Раљи, Салашу Ноћајском, Белановици и Тополи.¹⁹⁴ Највећи број сеоских организација био је везан за шабачку организацију — укупно 17, и то у: Причиновићу, Белотићу, Петловачи, Равњу, Глумцу, Засавици, Метлићу, Румској, Добрићу, Маову, Бојићу, Заблаћу, Фрушићу, Десићу, Јаловику, Клењу и Раденковићу. Са лешничком организацијом било је повезано шест, и то у: Прњавору, Чокешини, Јадранској Лешници, Рибару, Петковици и Доњем Добрићу.¹⁹⁵ Најгушћа мрежа социјалистичких организација била је у Мачви, што говори да је социјалистички покрет у овом крају био веома развијен. Од укупно 2.280 чланова сеоских организација у Србији само је у Мачви било 950 чланова, распоређених у 23 партијске организације.¹⁹⁶

За чукарничку партијску организацију била је везана жарковачка, а за београдску у: Ацибеговцу, Реснику, Заклопачи и Великој Плани; за пиротску у Крупцу; за јагодинску у: Јовцу, Праћини и Крушану; за крушевачку у: Доњем Ступњу и Пепељевцу; за ваљевску у: Грабовцу, Трстеници, Стублини и Баричу; за крагујевачку у: Сипићу, Рачи, Стублинама, Бору и Црном Каоу; за лесковачку у: Доњем Коњувцу, Коњувцу, Трстеници и Турековцу; за чачанску у: Зеоку, Грабу и Слатини; за зајечарску у: Прлити, Ст. Гомбеговцу; за жабарску у Породину; за свилајничку у: Лапову, Ливадици, Дубљу, Марковцу, Врећани и Кушиљеву; за књажевачку у Радићевцу; за ужичку у Буару; за краљевачку у: Ратини, Заклопачи, Врби и за нишку у Бањи.¹⁹⁷

Распоред сеоских организација по појединим крајевима Србије није био равномеран. За поједине варошке организације било је везано и по три-четири сеоске организације, а за понеке и по шест, док је за поједине била везана само једна сеоска организација. Цифра од 87 сеоских партијских организација које су основане до краја маја 1911. била је импозантна за почетак рада ССДП на селу. Поред оснивања ових организација, у многим другим местима Србије јављали су се захтеви сељака за оснивањем партијских организација. У време одржавања Деветог конгреса, крајем маја 1911. године, многе организације по селима биле су још у процесу формирања, тако да нису могле да пошаљу податке о свом оснивању за извештај Главне партијске управе. Ако би се погледали статистички подаци и упоредио број села и заселака у Србији, којих је 1905. године било 4.267¹⁹⁸, са бројем села која су имала своје организације (79 пошто се одбије 8 варошких организација, које су имале и велики број сељака) може се извести закључак да је број села са социјалистичким организацијама у односу на друга био веома мали. Међутим, ако се има у виду да су те организације на селима основане само за једну годину рада Партије на селу, онда се може закључити да је Партија у своме раду на селу постигла велики успех.

¹⁹⁴ Према подацима из Статистичког годишњака Мионица, Жабари и Топола су 1903. убрајане у варошице. (Статистички годишњак, књ. XII за 1907—8, Београд 1913, 28, 29; ИАКПЈ III, 184, 185).

¹⁹⁵ Извештај Главне партијске управе на Деветом конгресу, ИАКПЈ III, 184, 185.

¹⁹⁶ Исто.

¹⁹⁷ Исто; РН 20. V 1911; М. Топаловић, *Хронологија*, 168.

¹⁹⁸ Статистички годишњак, књ. XII, 15.

Бројно стање чланства сеоских партијских организација не може се у потпуности утврдити пошто не постоје потпуни подаци, нити у извештају Главне партијске управе, поднетом на Деветом конгресу, нити у радничкој штампи. Бројно стање у 51 сеоској партијској организацији (за колико се могло утврдити) према извештају Главне партијске управе, поднетом на Деветом конгресу Партије, било је следеће.¹⁹⁹ (Вид. табелу бр. 5.)

Табела бр. 5

Сеоске организације	Чланови		Укуп.	Нај. рад.	Сељака	Осталих
	мушки	женски				
1	2	3	4	5	6	7
1. Адибеговац	13	—	13	—	—	—
2. Бања	39	—	39	—	—	—
3. Белановица	6	—	6	2	1	3
4. Белотић	17	—	17	—	17	—
5. Бојић	10	—	10	—	—	—
6. Бор	56	—	56	—	—	—
7. Буар	49	—	49	—	49	—
8. Чокешина	83	1	84	27	57	—
9. Ђићевац	36	—	36	—	34	2
10. Десић	15	—	15	—	—	—
11. Добрић	14	—	14	—	14	—
12. Д. Добрић	22	—	22	—	—	—
13. Доњи Коњувац	10	—	10	—	10	—
14. Доњи Ступањ	37	—	37	—	—	—
15. Фрушић	21	—	21	—	—	—
16. Глумци	14	—	14	—	—	—
17. Јадранска Лешница	74	—	74	—	—	—
18. Јаловик	12	—	12	—	—	—
19. Клење	20	—	20	—	—	—
20. Коњувац	48	—	48	—	—	—
21. Крупац	16	—	16	—	16	—
22. Круша	12	—	12	—	12	—
23. Маово	16	—	16	—	—	—
24. Марковац	554	—	554	—	—	—
25. Метлић	35	—	35	—	—	—
26. Мионица	56	—	56	16	36	4
27. Пепељевац	49	—	49	—	—	—
28. Петловача	23	—	23	—	—	—
29. Петковица	53	1	54	1	53	—
30. Причиновићи	26	—	26	—	26	—
31. Прлита	16	—	16	—	16	—
32. Прњавор	45	—	45	—	45	—
33. Равње	14	—	14	—	—	—
34. Раденковић	15	—	15	—	—	—
35. Радичевац	21	—	21	—	21	—
36. Ресник	9	—	9	—	—	—

¹⁹⁹ Подаци не постоје за организације у Раљи, Жаркову, Јовцу, Грабовцу, Стублини, Боричу, Рачи, Стублинама, Бору, Црном Каоу, Породину, Лапову, Ливадици, Дубљу, Врећани, Рагини, Заклопачи, Врби, Сипићу, Причини, Кушиљеву, Великој Плани, Дрену, Ст. Адибеговцу, Ланишту, Рибарици, Алејици, Драгачеву, Доњем Врлану и Баничини. (Извештај Главне партијске управе на Деветом конгресу, ИАКПЈ III, 184, 185).

1	2	3	4	5	6	7
37. Рибари	33	—	33	—	—	—
38. Румска	15	—	15	—	—	—
39. Рутевац	9	—	9	—	9	—
40. Салаш Ноћајски	56	—	56	20	36	—
41. Слатина	76	—	76	—	76	—
42. Ст. Гомбеговац	115	—	115	—	115	—
43. Топола	40	2	42	—	—	—
44. Трстеница	88	3	91	—	91	—
45. Трешњевица	16	—	16	—	—	—
46. Турековац	35	—	35	—	35	—
47. Заблаће	21	—	21	—	—	—
48. Заклопача	52	—	52	—	52	—
49. Засавица	10	—	10	—	—	—
50. Зеоке	31	—	31	—	31	—
51. Жабари	150	—	150	—	140	—

До Девог конгреса 1911. године у 51 сеоској организацији било је 2.289 чланова од којих 2.204 сељака, 76 најамних радника и 9 чланова другог занимања. У сеоским партијским организацијама, поред мушкараца, било је и 7 жена. Бројно стање сеоских партијских организација било је различито и зависило је од места где се дотична организација било је различито и зависило је од места где се дотична организација налазила. Поједине организације су имале и до 150 чланова, као, на пример, у Жабару где је било 140 сељака, а свега 10 најамних радника, партијска организација у Ст. Гомбеговцу је имала 115 чланова, од којих су сви били сељаци. Ово су биле бројно највеће сеоске партијске организације. Према расположивим подацима, чисто сеоске организације биле су у Белотићу, Буару, Ђићевцу, Добрићу, Доњем Коњицу, Крупцу, Крушару, Петковици, Причиновићу, Прлити, Прњавору, Радичевцу, Слатини, Трстеници, Турековцу, Заклопачи и Зеоку. Од свих крајева у Србији највећи број сеоских организација имала је Мачва — укупно 24 са 644 члана, што говори да ју је социјалистички покрет био широко захватио. Поред Мачве он је захватио и села у околини Крагујевца, Лесковца, Чачка, Свилајнца, Пожаревца, Краљева, Ваљева у којима су постојале такође сеоске партијске организације.

Успех рада Партије на селу у наведеном периоду био је велики. Ако би се направило извесно поређење са њеним радом у варошима, онда значај рада на селу долази до пунијег изражаја, што показује следећа табела.²⁰⁰ (Вид. табелу бр. 6)

²⁰⁰ Број чланова партијских организација у односу на раније периоде знатно је порастао. То показују следећи подаци: 1903. Партија је имала 150 чланова, а 1911. у 48 варошких организација било је 2.879 и у 51 сеоској организацији 2.289, што укупно износи 5.178. Број партијског чланства се нарочито увећао у периоду од Осмог до Девог конгреса за 31,7%. У овом периоду ССДП, а и њене организације су постигле велики успех не само у раду на селу, већ и на организовању мајских демонстрација у којима је учешће сељака бивало све веће. То показују и подаци да је 1910. године учешће сељаштва порасло у односу на 1909. за 35%, а учешће у 1911. у односу на 1910. је порасло за 75%. У наведеном периоду Партија и њене организације су одржале и 537 зборовна на којима је укупно присуствовало 78.651 посетилац; 294 предавања са 14.798 посетилаца; 906 конференција са 29.490 посетилаца. Партија је укупно извела 1.737 манифестација уз учешће 132.339 посетилаца. (Д. Лапчевих, *Година рада, Борба*, књ. III, бр. 11, Београд 1911, 418; РН 20. V, 24. V 1911).

Бројно стање варошких и сеоских партијских организација
половином 1911. године

Варошке	Сеоске
48 организација	2.889 чланова
	51 организација
	2.289 чланова

ССДП је у 48 варошких организација имала 2.889 чланова, док је на селу у 51 организацији имала 2.289 чланова. За 37 организацију нема података. Број сељака чланова Партије био је већи од изнете цифре, јер ту нису ушли они сељаци који су били чланови варошких партијских организација, а чији је број био знатан. Упоредијући стање варошких и сеоских организација (иако су подаци за сеоске организације непотпуни), тј. 2.889 чланова варошких организација према 2.289 сеоских организација, да се уочити да је разлика веома мала — свега за 600 чланова, и поред тога што је стварање варошких организација било плод деветогодишњег, а оснивање сеоских партијских организација плод само једногодишњег рада Партије на селу.

V. ДЕВЕТИ КОНГРЕС О РАДУ ПАРТИЈЕ НА СЕЛУ

Годину дана после доношења одлуке на Осмом конгресу 1910. о раду на селу и испитивања аграрних односа у Србији сазван је Девети конгрес Партије за 29. мај 1911. године (у новоотвореном Радничком дому на Славији), на чијем се дневном реду, поред осталих питања, нашло и питање даљег рада Партије на селу.²⁰¹

За одржавање Деветог конгреса владало је велико интересовање, о чему сведочи и богата претконгресна активност, фонд бројних социјалистичких зборована којима су покретана разна питања из живота и рада Партије и истицани захтеви за остварењем основних политичких права радника и сељака. У овој активности учествовале су и сеоске партијске организације, које су први пут, на основу одлуке Осмог конгреса, имале право да бирају и пошаљу своје делегате на партијски конгрес с тим што ће испуњавати одређене услове, и то: да имају преко 50 чланова који су платили чланске улоге, или су пак две или више организација могле бирати заједничке делегате. Од 87 сеоских партијских организација на конгрес су послале своје делегате следеће партијске организације: у Мионици — делегат Димитрије Гановић, ткачки радник; у Ђићевцу — делегат Милан Јанићијевић, колар; партијске организације у: Прићиновићу, Белотићу, Петловачи, Равњу, Глушцу, Засавици, Маову, Раденковићу, Јаловику и Клењу изабрале су заједничке делегате — Стошмира Ђ. Јосиповића и Радивоја Јовичића, оба земљорадника; социјалистичке организације у срезу поцерском: Румска, Метлић, Бојић, Заблаће, Глушић, Добрић и Десић изабрале су за делегате — Радисава Илића и Јовицу Сарића, оба земљорадника; у Заклопачи — делегата Радована Смиљковића, земљорадника; у Прњавору — делегата Воју Танасића, земљорадника; у Јадранској Лешници, Доњем Добрићу и Лучићу — делегата Александра Трифуновића, земљорадника; а социјалистичке организације у Грабовцу, Трстеници и Стублини — делегата Арсена Матића, коларског радника.²⁰² Сеоске партијске организације су укупно изабрале 10

²⁰¹ РН 24. V 1911.

²⁰² РН 9. V, 25. V 1911.

делегата, од којих је 7 из редова земљорадника. Непосредно пред одржавање конгреса партијска организација у Тићевцу затражила је да се средства за рад сеоских организација појачају набавком потребних књига и радничке штампе, а партијске организације у Прњавору, Чокешини, Доњем Добрићу и Јадранској Лешници предложиле су конгресу да се за Мачву и Јадар установи партијски секретаријат са седиштем у Лешници.²⁰³

Девети конгрес Партије, који је отпочео рад 29. маја 1911. године у Београду, на својој петој седници разматрао је питање, изложено у реферату Д. Лапчевића, о раду Партије на селу. У исцрпној анализи реферата, дискусије и резолуције о економским односима на селу, створеним развојем капитализма и економском кризом у царинском рату од 1906—1911. године, констатоване су чињенице да је село у непрестаном процесу пролетаризације, чему је посебно допринела царинска криза изазивајући опадање цена пољопривредним производима, повећање државних пореза и других намета. То је доводило до стварања све већег броја бескућника на селу који су бежали од куће и тражили спас по варошким пијацама, фабрикама, рудницама, или пак на страни. Појава све бројнијих најамних радника, упућеног пролетаризованог сеоског елемента у руднике, фабрике, предузећа и разне занате, угрожавала је позиције радника, који су због конкуренције јевтиније радне снаге са села често остајали без посла. Пролетаризовани елемент који је долазио са села био је веома погодан за штрајк-брехере, за шта је веома често коришћен и тако наносио велике штете организованој борби радничке класе. Уочавајући овај проблем Д. Лапчевић је у свом реферату на првом месту истакао примат синдикалне акције у раду на селу, тј. прихватање и синдикално организовање на најамни рад упућеног сеоског елемента и његово уклапање у борбу радничке класе у Србији. Потом се партији ставља у дужност да „сеоске пролетерске масе“ обавести и политички организује и усмери на вођење економске и политичке борбе.

У прихватању сеоских маса, њиховом социјалистичком васпитавању, оспособљавању за организацију и увођење у економске и политичке борбе Д. Лапчевић се ограничио искључиво на сеоски пролетаријат, изостављајући оне који хоће да воде политику и од којих се треба чувати.²⁰⁴

Имајући у виду економске и друштвене односе у Србији Д. Лапчевићу је постало јасно да је судбина ССДП била везана, поред варошког пролетаријата, и за сеоски, на најамни рад упућени елемент, и да је за њу од животног интереса да на селу развије што већу активност, како би што шире масе сеоског пролетаризованог елемента везала за себе и организовала кроз Партију и синдикате у борби против капиталистичке експлоатације. „Те масе (сељачке — Ж. Ј.) — каже Лапчевић — треба обавестити и упутити на вођење политичке и економске борбе, јер капитализам са рушењем старих форми производње мења и политичке односе, развија политички живот. Пролетаризоване масе на селу не смеју остати ван утицаја социјалне демократије, њих не треба оставити да пате, не само зато што су не обавештене, већ и зато што нису увучене у борбу за своје олакшање. Међутим, њима је неопходно потребно да се организују у синдикате и Партију и да се увуку у борбу.“²⁰⁵

Првенствен задатак Партије био је да на селу припреми прво терен за постизање крајњег циља и да оспособи сеоске масе за вођење класне борбе. Тренутни успеси Партије на селу и добијање мандата нису смели имати примаран значај. Препоручујући Партији рад

²⁰³ РН 18. V 1911.

²⁰⁴ РН, 11. V, 11. VI 1911; Desanka Pešić, н. н, 91.

²⁰⁵ Исто.

на селу, за сеоски пролетаријат који није представљао никакав проблем, Д. Лапчевић наводи: „Што се тиче оног дела сеоских маса, који спада у пролетаријат ми нећемо имати никаквих тешкоћа. Агитацијом и пропагандом њега можемо доста лако оспособити за борбу и довести под заставу социјалне демократије“, али је постојао проблем у раду са ситним сељацима, међу којима је могло бити и опасног елемента за Партију који жели да помоћу ње спасе свој ситан посед и да га ојача и увећа.²⁰⁶ Због постојања бројног ситносопственичког елемента на селу Партија није смела улазити у села само ради мандата и општина, већ првенствено ради социјалистичке делатности, која мора бити отворена и строго принципијелна и „ниједног момента не сме се одступити од начела социјалне демократије“²⁰⁷ — истицао је Д. Лапчевић. Он је такође инсистирао да се строго забрани самовољно ступање партијских организација у изборе и било какве партијске акције. Ово инсистирање је потенцирало партијску дисциплину, како код Главне партијске управе тако и код свих партијских организација и њиховог чланства. Успостављање дисциплине било је утолико значајније што је Партија својим изласком на село морала да трасира једну дугорочнију подлогу свога рада, где је требало да од сеоских пролетера створи социјалдемократке, истинске борце против сваке експлоатације. Стварање таквог социјалдемократског елемента на селу, израђеног и дисциплинованог, било је од велике важности за успешно учешће Партије у окружним и скупштинским изборима. Сентенцију теоретских разматрања Д. Лапчевића чини резолуција од три тачке, у којој је поред истакнутих повољних услова за социјалистички рад на селу предвиђено и увлачење пролетаризованих сеоских маса у политичке и економске борбе и „најмарљивије неговање организација на селу.“²⁰⁸ Пре усвајања ове резолуције на самом конгресу је затражена њена допуна — да се за округе који имају више од 500 чланова у сеоским партијским организацијама установе окружни партијски секретаријати (предлог делегата из Јагодине Косте Петровића). Овај предлог као допуна резолуције није прихваћен, већ је

²⁰⁶ Исто.

²⁰⁷ Исто.

²⁰⁸ У смислу изнетих ставова Драгиша Лапчевић је предложио следећу резолуцију:

„1. Наше село је у једном сталном процесу пролетаризације; тај је процес у последње време узео обимне размере и јури незадржаним темпом. Пролетаризоване масе једним делом, и као становници села, одакле се повремено крећу у најамни рад, и иностранство, ангажују се у домаћим рудницима, фабрикама и у земљорадњи. Те су масе најамнога света доста опширне и постају све веће. Услови, дакле, за социјалистички рад на селу има.

2. Пролетаризоване и на најамни рад упућене сеоске масе треба прихватити и социјалистички васпитавати, оспособити их за организацију и увести у економске и политичке борбе наше, учинити их борцима за остварење ближних и даљих циљева Социјалне демократије. Као и код варошког пролетаријата, и у селу у основи наше делатности је класна борба пролетерска, која нас има одвести укидању приватне својине средстава за производњу и остварењу друштва заснованог на заједничкој својини и друштвеној производњи. У томе циљу наше партијске и синдикалне организације у селима имају за дужност обавестити и организовати најамне сеоске масе.

3. Потребно је најмарљивије неговање организација у селима. Партијска Управа ће ради тога живо настојавати да се оне правилно развијају и да се у њима строго социјалистички ради. Оне су дужне водити самосталну класну борбу и у акције ступати по позиву Партијске управе у оквиру програма партијском и у смислу одлука организације на своју руку не предузимају изборне борбе. Партијска управа једина власна у те борбе Партију уводити по довољној оцени свих прилика и услова за један солидан и трајан социјалистички успех.“ (РН 11. VI 1911.)

препоручен као материјал Главне партијске управе, који ће послужити за даљу разраду статута сеоских партијских организација.²⁰⁹

Дајући само основне принципе за рад Партије на селу, ни реферат ни резолуција не улазе дубље у економске односе на селу и не врше њихову анализу нити пак наводе детаљније разрађене методе рада. Штавише, на ове пропусте није указала ни сама дискусија у којој је учествовало 25 од 185 делегата, који су више изражавали радост због већег ангажовања Партије у раду на селу него што су настојали да дају неке конкретније и сугестивније примедбе. Ово отуда што многи нису били у довољној мери упознати са наведеним проблемима, пошто још увек није била разрађена студија аграрних односа у Србији, те се стиче утисак да се преко овог важног питања олако и сувише брзо прешло, што је после конгреса, поред Саве Музикравића, отворено критиковао и Димитрије Туцовић истичући: „[. . .] симпатичније (би) било да је конгрес показао више резерве и поред све резерве што је и сам референт учинио“.²¹⁰ Полазећи од конкретног стања Партије и њеног положаја у градовима, који су морали бити база за рад партије на селу, Д. Туцовић је сматрао да се Партија не може више ангажовати на селу него што би јој дозвољавале њене могућности, које су опет зависиле од њених позиција у вароши. Зато је Туцовић одлучно истицао да Партија „радећи на селу мора гледати и на вароши,“ и да се и сувише не расипа на том послу, јер се морала прво осигурати у граду, пошто је од тог успеха зависило и њен рад на селу. Сеоске масе нису могле учествовати ни у каквој одређеној политичкој акцији без ослонаца на масе у градовима. Сличну резервисаност према раду на селу Д. Туцовић је испољио и у извештају Главне партијске управе на Деветом конгресу, у којем је, поред осталог, изразио и извесне сумње у могућност самосталног рада и опстанка сеоских партијских организација и у способност тих организација за једну чисту партијску социјалистичку активност.²¹¹ Овакве сумње Д. Туцовића биле су последица тога што се код већег броја чланова испољавала „замореност“, што је доводило до престанка рада и до бројног опадања појединих партијских организација, чији је број ипак био мали. Ова појава је била више симптоматична за веће варошке организације него за мање, јер су поједине веће варошке организације имале мањи број чланова од неких мањих партијских организација. Такве варошке организације нису могле пружити сву ону помоћ сеоским организацијама, а нарочито оним које су биле у процесу формирања, или где су се јављали већи или мањи проблеми које саме сеоске организације нису могле решити. У том циљу је Д. Туцовић на конгресу одлучно истицао да „без јаким организација у варошима нема успешног рада по селима“.²¹² Све ставове Туцовића у вези с овим питањима конгрес је једногласно прихватио.

Упоредо с питањем рада Партије на селу конгрес је покренуо и низ других проблема, такође важних за рад Партије на селу, на пример: питање вођења евиденције о имовинском стању организација на селу; питање оснивања курсева за социјалистичке агитаторе по унутрашњости; питање редовнијег писања о раду организација по унутрашњости; усклађивање правила сеоских организација са статутом; покретање једног популарног недељног листа за село; оснивање окру-

²⁰⁹ Поједини делегати су са неповерењем гледали на рад Партије на селу и предлагали да Партија тамо спроводи само просветну делатност (Мирко Обрадовић, делегат из Ваљева, Васа Кнежевић, делегат из Београда). (Записник са Деветог конгреса, РН 13. VI 1911.)

²¹⁰ Сава Музикравић, *Девети партијски конгрес, Борба*, књ. III, бр. 12, Београд 1911, 4, 5, 8; *Записник са Деветог конгреса*, РН 13. VI 1911.

²¹¹ РН 20. V 1911; ИАКПЈ III, 185.

²¹² РН 6. VI 1911.

жних партијских секретаријата који би били задужени за сталан просветни и административни рад; већи рад на просветном плану, описмењавање и оснивање читаоница и више написа против религије.²¹³ Покретањем ових питања Партија је учинила велики корак у даљем решавању проблема рада Партије на селу. Општа оцена конгреса била је да за рад Партије на селу постоје услови, али је само требало пронаћи нове форме и методе рада на селу у циљу бољег постизања крајњег успеха.

На Деветом конгресу расправљало се и о спровођењу изборне акције у окрузима. О овом питању реферат је поднео Лука Павићевић, који је посебно истакао да Партија улази у изборе не ради мандата и „авантура“, или пак вођења „државне политике“, већ ради агитације и обавештавања народних маса о циљевима њене борбе, што је конгрес у потпуности прихватио. Конгрес је одлучио да се стави у надлежност Главној партијској управи вођење изборне агитације. Позивајући се на 14. члан статута у којем се каже: „Организације не могу учествовати у општинским, среским, окружним и скупштинским изборима без одобрења Главне партијске управе“²¹⁴, конгрес је забранио вођење изборне агитације ван знања Главне партијске управе, којој је ставио у надлежност и истицање партијских кандидација. У том смислу је делегат Сава Музикравић предложио допуну резолуције: „да се ова резолуција односи само на изборе у варошима, а на изборе по селима односиће се тек онда када Главна партијска управа буде добила од конгреса начелан пристанак да иступи на изборима по окрузима“²¹⁵. Конгрес је одбацио овај предлог уз образложење да Партија може учествовати у окружним изборима тек онда када за то буде имала довољно услова, тј. кад се учврсти у градовима и када ојачају градске организације. Конгрес је прихватио резолуцију Луке Павићевића са огромном већином, али је потребно истаћи да је било и мишљења у прилог учешћа Партије на окружним изборима. У том смислу је дошао и предлог да се у окрузима образују партијска већа која ће истицати кандидације по окрузима.²¹⁶

Ни овај предлог није прихваћен, па је конгрес одлучио да Главна партијска управа одлучује о истицању кандидатских листа и да ни једна партијска организација, било варошка или сеоска, не може истицати кандидатске листе без одобрења Главне партијске управе.

О раду Партије на селу Девети конгрес је дао своју оцену и заузео став. По оцени Деветог конгреса, одлука Осмог конгреса о оснивању партијских организација по селима била је потпуно исправна и у складу са основном линијом Партије. Осми конгрес је био заузео став да постоје повољни услови за оснивање партијских организација на селу које ће моћи да примају у чланство сеоски пролетаријат, па чак и ситне сопственике, који за то покажу жељу и прихвате статут и програм Партије. По оцени Деветог конгреса, партијске организације на селу требало је да постану средишта окупљена најпрогресивнијег сеоског елемента, као и центри одакле ће Партија ширити свој утицај и на остале сеоске масе. Оваква одлука конгреса уродила је плодом и поткрепљена је чињеницом да су у протеклом једногодишњем периоду на селу биле основане 82 партијске организације и да је у многим селима Србије социјалистички покрет ухватио дубоке корене и захватио велики простор.

Девети конгрес је дао нови квалитет у решавању „сељачког питања“. Он је извукао закључке из једногодишњег искуства рада Партије на селу и кроз резолуцију одредио, мада скучено, смернице за

²¹³ Исто, РН 11. VI 1911.

²¹⁴ Исто, РН 13. VI 1911.

²¹⁵ Исто.

²¹⁶ Исто.

даљи рад. Основ даљег рада на селу чинила је констатација да тамо постоје повољни услови за рад као и могућности прихватања пролетаризованих и на најамни рад упућених сеоских маса, њихово социјалистичко васпитавање кроз разноврсне методе социјалистичке делатности, оспособљавање за организацију и њихово увођење у економске и политичке борбе под непосредним руководством Партије. Оно што је ново и што представља велики допринос прихватању и организовању сеоских пролетаризованих маса била је одлука да се у интересу класне борбе на селу, која води ка укидању својине средстава за производњу и остварењу друштва заснованог на заједничкој својини и друштвеној производњи, ангажују како партијске тако и синдикалне организације у циљу бољег обавештавања и организовања најамних сеоских маса. Постављањем оваквих задатака поље рада партије на селу се знатно проширује. У погледу учешћа на окружним изборима конгрес је ставио у дужност Главној партијској управи да сама оцењује услове рада и где треба Партија да иступи на изборима по окрузима.

VI. СОЦИЈАЛИСТИЧКА АКТИВНОСТ ПАРТИЈЕ НА СЕЛУ ПОСЛЕ ДЕВЕТОГ КОНГРЕСА

1. Спровођење конгресних одлука

Одлукама партијског конгреса постављени су основни принципи рада Партије на селу. Главној партијској управи стављено је у дужност да усмерава тај рад, да разради методе рада и да одреди његове границе у смислу конгресних одлука. У циљу стварања што ширег и чвршћег контакта са сеоским организацијама Главна партијска управа, која је имала увид у рад свих организација на селу, док су оне биле ограничене само на свој рад. Оваква строго централизована организација рада омогућавала је Главној партијској управи потпуни увид у рад сваке понаособ сеоске партијске организације, уочавање сваке погрешке и сваког погрешног спровођења конгресних одлука и њиховог отклањања. И поред постојања већ 82 партијске организације на селу, оваква централизовани систем био је неопходан, јер прилике на селу нису биле још довољно проучене, а и развој организација на селу налазио се у почетном стадијуму.

Због привременог карактера правила за сеоске партијске организације (чије су одредбе у ствари представљале измене статута ССДП) Главна партијска управа је израдила упутства за рад на селу, која је 9. јуна 1911. упутила свим партијским организацијама у земљи са захтевом да „у смислу конгресне одлуке извештавају о свему што у околини буду предузимале, да веће средске и окружне зборове не заказују без знања Главне партијске управе, а о учешћу и изборима општинским, окружним или скупштинским без одобрења Главне партијске управе, не може ни бити речи“.²¹⁷ Ова упутства имала су за циљ да усмере партијске организације на правилан рад на селу, јер је преко њих Главна партијска управа дала тумачење свих конгресних одлука које се односе на тај рад. По њима, без претходног рада на социјалистичком васпитању и оспособљавању за организацију нису се могле оснивати сеоске организације, без обзира на расположење које би се могло јавити у прилог ССДП. Посебно је истакнуто да се треба строго чувати „расположења сеоског становништва“, јер је оно представљало мач са две оштрице: прво, што је то расположење било

²¹⁷ А-ИРПС, ССДП, бр. 145.

велико и што је могло довести до огромног прилива сеоског становништва у Партију, које она није могла одмах да прихвати и организује; и друго, што је то расположење могло бити пролазног карактера. Стога је Главна партијска управа захтевала да се рад градских организација заснива искључиво на критичкој оцени прилика у дотичном месту. Значи, Партија је могла да развије своју организацију на селу, али не руководећи се расположењем сеоских маса, већ по својој оцени прилика и квалитета сеоског елемента.²¹⁸ Оваква предостројност Партије проистацала је из тога да услед неразвијености модерног саобраћаја у Србији и заосталости привредног развитка услови за њен рад на селу нису били свуда подједнако повољни. Зато се ни социјалистичка активност није могла свуда подједнако спроводити. Било је крајева у Србији, као што су у првом реду они у рудничким областима, као и у Мачви у којима је за социјалистички рад на селу било далеко више услова него у другим који су били одсечени од сваког саобраћаја и у којима се старо стање живота потпуно сачувало. О тој разлици услова за рад на селима у појединим крајевима Партија је морала строго водити рачуна, и поред тога што се расположење сељаштва за социјалну демократију јављало на свим странама. Према оцени Главне партијске управе, обзривост у оснивању сеоских партијских организација није се односила само на привредне и социјалне прилике већ и на социјалистичко васпитање средине, које је требало да претходи стварању сваке партијске организације. Организације ССДП су биле организације људи „једних истих уверења, одређених социјалистичких погледа и захтева једног јасног револуционарног циља“.²¹⁹ Ради стварања што бољег социјалистичког квалитета међу сељаштвом било је потребно да Партија сав свој напор усмери на ширење социјализма на селу, на социјалистичко уздизање и просвећивање пролетаризованих сељачких маса.

2. Улога градских организација у оснивању партијских организација на селу

Конгресним одлукама постављено је пред градске организације да својим пропагандним радом помажу сеоски пролетаријат, да га оспособе за организацију и самостално руковођење. Без довољно способних и у духу социјализма васпитаних људи на селу није се могло замислити било какав напредак сеоских организација. Све потребе тих организација нису могле задовољити само градске организације, које су имале и сувише својих проблема са којима су се бориле, нити су пак имале довољно кадровских ни материјалних могућности да би стално отправљале послове сеоских организација. Непрекидно пружање помоћи сеоским организацијама претило је да одведе Партију у сасвим другу крајност, што би опет нанело тежих последица, како раду градских тако и раду сеоских организација. Оне би се огледале у сувишном ангажовању чланова градских организација у раду на селу, што би значило њихово одвајање од рада у градским организацијама. То би довело до слабљења градских организација. С друге стране, перманентно ангажовање варошких активиста на селу довело би до стагнације у развоју способних сеоских активиста. Тиме се сеоске организације не би оспособиле за самосталан рад и као такве не би се могле развијати и одржати. Основни задатак градских организација био је првенствено да покрену сеоске масе, да им омогуће њихово васпитавање путем усмене агитације ширења социјалистичке штампе и литературе и да пруже помоћ оснивању организација по

²¹⁸ РН 8. VII 1911.

²¹⁹ Исто

селима и оспособе извештај број сеоских активиста за самосталан рад у организацијама. У току даљег рада организацијама на селу би се пружала упутства и повремена помоћ, уколико би била потребна.

Овакав начин рада Партије на селу није могао дати тако брзо видљиве резултате. Усвајајући овакав метод рада конгрес је имао у виду да је он спорији, али је давао трајније и боље резултате. Чланови сеоских организација на тај начин су улазили у Партију са прецишћеним појмовима о социјализму и они су постајали сигурни борци социјалне демократије. У циљу што правилнијег усмеравања рада на селу Главна партијска управа је издала упутства свим варошким партијским организацијама следеће садржине: „1. да је главна дужност наших варошких организација да шире социјалистичку мисао по селима, распростирући штампу и одржавајући везе са људима, а не да распростиру наше партијске књижице као какву агитациону брошуру; 2. да се оснивању партијске организације у неком месту може приступити тек тада када се покаже да постоје претходни услови за здрав и правилан рад у тој организацији.“²²⁰

Одлуком Деветог конгреса Главна партијска управа је добила овлашћење да новоосноване организације прима за организације ССДП. Исто тако, према тој одлуци није се могла основати ни једна сеоска организација без одобрења Главне партијске управе. Зато је ова ставила у дужност свим варошким организацијама да за она села у којима нађу да треба извршити оснивање партијске организације пошаљу податке: 1. Каквог су стања и занимања људи који траже оснивање организације у своме селу, да ли има најамних радника; 2. Колики број међу њима чита *Радничке новине*; 3. Да ли међу њима има људи који су као убеђени социјалдемократи способни да организацију одржавају и правилно воде.²²¹ На основу оваквих извештаја варошких организација о основним условима за оснивање једне социјалистичке организације на селу Главна партијска управа је требало да за свако село посебно одобри или не одобри стварање организације. Где год су постојали услови за организацију, Главна партијска управа је одобравала њено оснивање, а где таквих услова није било препоручивала је оснивање социјалистичких читаоница.

Према одлукама конгреса, о раду на селу Главној партијској управи су морале пружити сву потребну помоћ градске организације, нарочито приликом одржавања социјалистичких зборова, изборне агитације итд.

Своју активност Партија је нарочито спроводила преко социјалистичких зборова на којима је упознавала сеоске масе са својим програмом и циљевима. За свега осам месеци рада Главна партијска управа је организовала и одржала преко десет великих зборова у разним местима Србије, на којима је присуствовало преко 12.000 сељака, што показује и следећа табела. (Вид. табелу бр. 7.)²²²

На свим овим социјалистичким зборовима као говорници иступали су представници Партије и синдиката и тумачили програм и статут Партије, говорили о њеној борби против капиталистичке експлоатације, о укидању приватне својине над средствима за производњу и њеном претварању у колективну својину, што је био основни циљ борбе ССДП. Преко социјалистичких зборова сељачке масе су се могле упознати и с разним другим питањима која су за њих била од непосредног интереса и важности, на пример: финансијско-привредном политиком коалиционе радикалске владе, војним буџетом који је највећим делом падао на леђа народа, улогом и положајем цркве и њеном корумпираношћу, порезима и борбом Партије да се уведу про-

²²⁰ РН 9. VII 1911.

²²¹ Исто.

²²² РН 15. VI, 21. VI, 6. VII, 9. IX, 15. IX, 16. IX, 6. X, 18. X 1911.

Табела бр. 7

Социјалистички зборови одржани од 1. јуна 1911. до 1. фебруара 1912.
по селима

Место збора	Датум	Број присутних сељака
1. Село Гуча (Чачак)	5. VI 1911.	1.500 сељака
2. „ Падовница (Мачва)	12. VI 1911.	500
3. „ Лесковац (Умка)	29. VI 1911.	5.000
4. „ Кушиљево	4. IX 1911.	1.200
5. „ Породин	4. IX 1911.	250
6. „ Жабаре (варошица)	4. IX 1911.	300
7. „ Лесковац (Умка)	4. IX 1911.	(велики број сељ.)
8. „ Мокра (ср. белоалан.)	4. IX 1911.	(велики број сељ.)
9. „ Мали Пожаревац	10. IX 1911.	(велики број сељ.)
10. „ Богатић (Мачва)	20. X 1911.	1.500

гресивни порези, истицањем захтева о општем праву гласа без пореског изборног ценза, Законом за заштиту радника итд. Излагања социјалистичких представника наилазила су на велико одобравање присутних сељака, који су успевали да сагледају економски политички положај земље као и свој положај који је постајао све тежи. О томе земљорадник Михајло Гајић пише: „И зато сви ми потиштени и експлоатисани, сви ми упропашћени материјално и физички, ако хоћемо бољи живот боримо се за социјализам, јер борећи се за социјализам ми се боримо за себе.“²²³ Социјалистички зборови су чинили велики утисак на сиромашне сеоске масе које су све више сагледавале да се њихов положај нимало не разликује од положаја најамних радника и почињали схватати да је њихово место у редовима варошког пролетаријата који се бори против капиталистичке експлоатације, а за политичка права и боље услове живота и рада. Међутим, у тим масама био је велики број и оних који су, упркос свом тешком положају, и даље слепо ишли за буржоаским партијама и сеоским поповима и који су на дан избора за „чашицу ракије“ или лепа обећања продавали своје гласове онима који су их лагали и обмањивали.

Одазивајући се захтевима сеоских маса Партија их је упућивала на читање радничке штампе и социјалистичке литературе. преко које су се могли упознати са свим оним питањима која су их занимала. Од штампе су препоручиване „Радничке новине“, часопис „Борба“, као и разна социјалистичка литература.

Као форму свога рада ССДП је настојала да у селима, где је постојало интересовање за социјалну демократију, оснује социјалистичке читаонице и да колико-толико помогне набавку књига, и поред тога што је то захтевало више материјалних средстава а и више времена.

3. Оснивање сеоских организација после Деветог конгреса

После Деветог конгреса Партија је наставила са оснивањем партијских организација на селу. Рад на овом пољу ишао је спорије јер је претходно требало припремити терен за њихово оснивање. После Деветог конгреса за веома кратко време Партија је основала 13 нових организација.²²⁴ (Вид. табелу бр. 8.)

²²³ РН 30. XI 1911.

²²⁴ РН 25. VI, 29. VI, 11. VII, 15. VII, 25. VIII, 26. VIII, 16. IX, 24. XI 1911; А-ИРПС, ССДП, бр. 153; Записник са седница главне партијске управе, 690; Стеван Котуровић, н. д. 407, 457; *Статистички годишњак*, књ. XII, 18, 20.

Организација	Округ	Датум оснивања
1. Орашац	Ваљевски	19. јун 1911.
2. Дреновац	Подрињски	јун 1911.
3. Лесковац	Ваљевски	14. јун 1911.
4. Ђириловац	Пожаревачки	јул 1911.
5. Прилипац	Чачански	јул 1911.
6. Мрчајевци	Чачански	21. август 1911.
7. Вели Поток	Београдски	август 1911.
8. Власотинце (варошица)	Пиротски	септембар 1911. (обновљена)
9. Жежевица	Ужички	септембар 1911.
10. Раља	Смедеревски	новембар 1911. (обновљена)
11. Љубинић	Ваљевски	
12. Н. Адибеговац	Смедеревски	27. децембар 1911.
13. Дебрц	Подрињски	

Новоосноване сеоске организације, поред најамних радника са села, имале су и велики број ситних сељака који су чак бирани и у управе организација. Међутим, у појединим селима било је организација чији су чланови искључиво били сељаци. Таквих организација је било највише у Мачви.

VII. СУКОБ ДРАГИШЕ ЛАПЧЕВИЋА И ДИМИТРИЈА ТУЦОВИЋА И ОДРЖАВАЊЕ ВАНРЕДНОГ КОНГРЕСА ПАРТИЈЕ 1912. ГОДИНЕ

1. Избијање сукоба између Д. Лапчевића и Д. Туцовића

Одмах после Деветог конгреса, када је делатност Партије почела да шире захвата села у којима је социјалистички покрет почео пуштати дубље корене у вођству Партије избила су неслагања, поред осталог и око рада Партије на селу, и то углавном око питања изборне тактике и платформе на изборима²²⁵, по окрузима, који је требало да се одрже 1. априла 1912. године. Неслагања су почела између две водеће личности покрета — Драгише Лапчевића, тадашњег председника Главне партијске управе и секретара Главног радничког савеза, и Димитрија Туцовића, секретара Главне партијске управе и секретара Радничке коморе. Неслагања су узела веома широке размере и запретила да доведу Партију, а тиме и цео социјалистички покрет, у озбиљну кризу. Реконструкција овог сукоба је врло тешка, јер не постоје документи који би бацили и мало светла на узроке и суштину сукоба.²²⁶ На основу овеома оскудне грађе може се извести закључак да се борба водила ван јавности, кроз међусобне вербалне

²²⁵ А-ИРПС, ССДП, бр. 14336, стр. 3. (Мемоарска грађа Филипа Филиповића.)

²²⁶ Другу балканску конференцију као спорно питање између Лапчевића и Туцовића наводи Димитрије из Шарбановца у своме писму од 23. XI 1911, неком свом пријатељу у којем истиче: „Ја мислим, да је то могло наступити (ако је то тачно што си ми јавио, мисли на сукоб) — само услед несугласице у неким питањима, а нарочито у питању о одржавању II балканске конференције и о односу наше Партије према „тешњацима“ и „широким“ у Бугарској. У то сам мало више убеђен зато што сам од обојице чуо у Софији два различита мишљења о балканским конференцијама, као и о односима који треба да постоје из-

дуеле, јер ни једна ни друга страна о томе није оставила ни један писани документ. Зато је и немогуће открити праве узроке сукоба. У сећањима савременика, поред осталог помињу се као узроци сукоба „лична амбиција“, „сујета“, „борба за посланичке мандате“, „Балканска конференција“, а највише отпор Драгише Лапчевића учешћу Партије на окружним изборима. На то упућује и веома шкрто образложење Димитрија Туцовића у оставци, коју је поднео средином октобра 1911. године, где наводи: „Да му је у последње време онемогућено да са успехом врши дужност секретара Партије.“²²⁷

Готово да нема сумње да је учешће у предстојећим парламентарним изборима по окрузима било једно од разлога овог сукоба. Ангажовање Партије на изборима по окрузима неумитно је захтевало шири захват сељаштва. Усвојени реферат и резолуција на Деветом конгресу о раду Партије на селу, чији је подносилац управо био Драгиша Лапчевић, ограничавали су се само на „најамни рад упућене сеоске пролетаризоване масе“, док је изборна агитација захтевала укључивање, поред пролетаризованих сељачких маса, и ситних и средњих земљопоседника који би социјалној демократији хтели дати своје гласове. Пошто Девети конгрес није донео никакву одлуку у погледу учешћа на окружним изборима, већ је оставио да о томе одлучи Главна партијска управа, Драгиша Лапчевић је, доследан свом ранијем ставу — да Партија једино може рачунати на сеоски пролетаријат „расут по мањим индустријским местима и радњама“, а никако и на оне сеоске масе које желе да „воде политику“, — устао против учешћа на окружним изборима, које је неминовно морало захватити и онај део сељаштва на који Лапчевић није рачунао. На другој страни Димитрије Туцовић, који је био за окружну изборну акцију, није се плашио тог елемента на селу и поред тога што је он „желео да води политику“, јер је био убеђен да је Партија тада била потпуно консолидована и организационо и кадровски јака и да је могла прихватити и ситно сељаштво, које је још на Осмом конгресу 1910. године препоручио као „материјал за обраду“. Као секретар Главне партијске управе, и поред

међу наше Партије с једне стране и Партије тесних или широких с друге.“ Према писму овог Димитрија, који је и сам био на конференцији у Софији, Лапчевић је био само за сарадњу са „теснима“ јер су они прави социјалисти по програму и по тактици, док је „широке“ сматрао за једну ситнобуржоаску партију. Таквом ставу се противио Туцовић који је сматрао да ССДП треба да одржава везу и са теснима и са широкима, јер су и једни и други били саставни део интернационале. Ово питање Димитрија из Шарбановца истиче као једну од могућности за узрок сукоба између Лапчевића и Туцовића. (А-ИРПС, ССДП, бр. 150) Слично овом мишљењу казује и Павле Павловић, један од активних учесника покрета и секретар Главног комитета савеза после подношења Лапчевићеве оставке да је један од разлога сукоба између Туцовића и Лапчевића била друга балканска конференција на којој су учествовали Лапчевић и Туцовић, иступајући са ставом ССДП. После конференције, због сукоба тесних и широких Лапчевић је изражавао сумњу у успех балканских конференција, јер је тај сукоб за Лапчевића био скоро не решив (Казивање Павла Павловића).

Триша Кацлеровић, међутим, износи да се Лапчевић изјашњавао против рада Партије на селу и против учешћа у посланичким изборима по селима, уз то наводећи да је Лапчевић говорио да се код извесних људи у руководству покрета појавила жеља да преко сељачких гласова постану посланици. Ово алудирање се по мишљењу Трише Кацлеровића у првом реду односило на Туцовића који је те, 1911. године испуњавао све услове да може постати посланички кандидат. (Т. Кацлеровић, н. д, 34, 35.)

²²⁷ Тврђења Трише Кацлеровића о нетрпељивости између Туцовића и Лапчевића су нетачна. О њиховим пријатељским односима сведочи међусобна преписка пре и после сукоба која је сачувана из периода 1906, 1907, 1908, 1910, 1913. и 1914. године. Та писма су писана у пријатељском тону у којима пише човек своје пријатељу кога необично поштује и воли. (А-ИРПС, ССДП, бр. 127—147; 149; Т. Кацлеровић, н. д, 35.)

разних других partijskih problema, Dimitrije Tučoviћ se veoma živo interesovao i za rad seoskih partijskih organizacija, kojima je u ime Glavne partijske uprave slao česta uputstva kako da rade.²²⁸ Nastupaње novih parlamentarnih izbora D. Tučoviћ je ocenio kao veoma povoljnu priliku da se pruži mogućnost seoskim partijskim organizacijama da ispolje svoju aktivnost, kao i seoskom proletarijatu da izrazi svoje raspoloženje prema Partiji.

Пошто је Д. Туцовић наишао на отпор код Драгише Лапчевића у ширем спровођењу партијске политике према сељаштву, а и у другим питањима, поднео је оставку на положај секретара Главне партијске управе и Радничке коморе са захтевом да све настале проблеме реши конгрес.²²⁹ Овај захтев је подржала крагујевачка партијска организација, супротстављајући се Главној партијској управи, која је желела да сама реши овај сукоб. Ова организација је са своје седнице, одржане 5. децембра 1911. године, упутила писмо Главној партијској управи, у којем између осталог наводи: „Питање о оставци другова Туцовића и Лапчевића са свих послова у нашем покрету није такво питање о коме треба да решавају само та два друга и управа. Оно дубоко засеца у цео рад наше Партије и целог покрета, да о њему треба да да своју реч најмеродавнији фактор — конгрес.“²³⁰ Јавно расправљање овог сукоба на конгресу, по оцени ове организације, било је неопходно како би се онемогућила нагађања, разне интриге и клевете и неосновани приговори непријатеља социјалне демократије. Писмо крагујевачке партијске организације Главна партијска управа је упутила свим партијским организацијама у земљи са напоменом о праву сазива ванредног конгреса од стране појединих организација у случајевима када је у питању решавање веома хитних питања. Ванредни конгрес могла је сазвати Главна партијска управа или две трећине партијских организација у земљи. У одговору на захтев Главне партијске управе готово све партијске организације су се изјасниле за сазив конгреса, који је одржан 29. и 30. јануара 1912. године у Београду.

Иако је непосредан разлог за сазив ванредног конгреса био овај сукоб, он није изнесен на конгресу ни у каквом облику, што би се могло протумачити као жеља Главне партијске управе да се цела ствар не драматизује и да се све реши без великих потреса јер су постојали реални изгледи за то. Стога су се на дневном реду конгреса нашла друга питања, чије је решење било исто тако важно, на пример питање политичке ситуације у земљи, измена Закона о радњама, поскупљење животних намирница, нови војни закон, нови закон о штампи и, као последња тачка дневног реда, питање учешћа партије на парламентарним изборима који су имали да се одрже 1. априла 1912. године.²³¹

²²⁸ А-ИРПС, ССДП, бр. 134, 145.

²²⁹ Партијско чланство је било изненађено сукобом између Димитрија Туцовића и Драгише Лапчевића. У већ наведеном писму Димитрија из Шарбановца од 23. новембра 1911. стоји следеће: „Не само да нисам знао за узроке тог њиховог сукоба (како изгледа, већ шта више нисам ни знао за то; за сукоб). Чак и сада сам склон да верујем да се то није могло десити.“ (А-ИРПС, фонд ССДП, бр. 150). Сретен Јакшић из Сарајева пише Димитрију Туцовићу 28. XII 1911. да остане у покрету уколико односи нису на врхунцу неподношљивости, јер би његов одлазак знатно му штетио (А-ИРПС, ЗДТ — 94, Д. Пешић, н. д. 94).

²³⁰ А-ИРПС, фонд ССДП, бр. 152, 1.

²³¹ Иницијативу партијских организација за сазив ванредног конгреса Д. Туцовић је топло поздравио, јер је у њој видео здрав политички инстинкт радничке класе. Поводом тога је уочи конгреса, у своме чланку „Пред конгрес Партије“, писао: „Појединци могу грешити, али класе никада“ (А-ИРПС, фонд ССДП, бр. 149, 151а; ЗДТ — 94; РН 18. I 1912; 7. I, 10. I, 26. I, 27. I 28. I 1912; Борба, књ. V, бр. 2, Београд 1912, 89).

2. Ванредни конгрес Партије 1912. године

Одржавање ванредног конгреса имало је веома велики значај не само због тога што су на дневни ред била постављена тако важна питања већ и зато што је он сазван у време карактеристичне и симптоматичне министарске кризе на крају једног парламентарног периода који је по својим изгледима и резултатима био врло важан за пролетаријат у Србији.

Овај конгрес је изазвао велико интересовање у редовима социјалистичког покрета у земљи. Он је почео рад 29. јануара 1912. године у Београду, у сали Социјалистичког народног дома на Славији, и трајао три дана, тј. до 31. јануара. На конгресу је било присутно 165 делегата из свих места у Србији, међу којима и 10 делегата из 7 сеоских партијских организација.²³²

Конгрес је у име Главне партијске управе отворио Недељко Кошанин који је, поздрављајући делегате, истовремено указао на озбиљност питања која треба конгрес да решава. Он је укратко упознао присутне са сукобом који је настао у вођству Партије, али је одмах нагласио да тај субок није такве природе и да од њега не прети опасност по јединство покрета. „Са дубоким жаљењем морам истаћи — истакао је том приликом др Кошанин — да су се наши први убојни редови у последње време мало повили. Али, другови, делегати, одмах ћу вам рећи, да нашој снази одатле не прети ни најмања опасност. Ја сам уверен, да ћемо ми те редове на овоме конгресу не само исправити, него их још више оснажити. Тај мали поремећај не даје никаквог повода за малодушност, јер он није знак слабости наше, нити партијске изнемоглости, он је последица развијања и растења наше снаге и наше Партије.“²³³ Истичући снагу и солидарност организација као гаранџију за даље правилно развијање Партије без већих потреса, др Кошанин је позвао присутне делегате да не дозволе да се у редове фронта социјалне демократије уноси пометња и да се настали спор реши без великих потреса. Затим је Душан Поповић, привремени секретар Партије, после подношења реферата „О политичкој ситуацији у земљи“, дотакавши се оставки Туцовића и Лапчевића, предложио у име Главне партијске управе да се то питање, у интересу што бржег решавања, реши у једној комисији од 30 чланова.²³⁴ Новоизабрана конгресна комисија добила је задатак да између седница конгреса раз-

²³² Записник рада ванредног конгреса Партије, РН 7. II 1912.

²³³ Исто.

²³⁴ У комисију су били изабрани: Триша Кацлеровић, Душан Поповић, Павле Павловић, др Недељко Кошанин, Алекса Мајданац, Светозар Ђорђевић, Алберт Фирт, Аца Павловић, Таса Милојевић, Срећко Петровић, Лаза Јовин, Илија С. Илић, Раде Илић (Стојан Милошевић — изабран на место Рада Илића), Драгомир Дражовић, Драг. Вилотијевић, Радов. Милетић, Милан Рувидић, Илија Милкић, Влада Добриловић, Марко Лазић, Мих. Летић, Милош Илић, Лазар Стефановић, Јуба Павићевић, Коста Апостоновић, Коста Стевановић, Мића Радовановић, Ђорђе Тошић и Милан Пешић.

О раду конгресне комисије нема сачуваних докумената. Нешто светла на њен рад баца казивање Павла Павловића, члана комисије, који истиче да се о сукобу у покрету намерно није обавештавало да се не би уносио немир у партијско чланство. После подношења оставке, каже Павловић, Туцовић је све више изражавао жељу да оде у Америку уз образложење да би спасао покрет од расправа са Лапчевићем. Из Америке је добијао честе позиве од стране покрета југословенских исељеника да дође и да среди њихов покрет и покрене листове. Да би спречили одлазак Туцовића у Америку, група његових другова: Душан Поповић, Павле Павловић и други у данима пред конгрес држали су неколико тајних састанака у стану Тасе Милојевића, архитекте са станом у Проте Матеје Ненадовића у Београду. Циљ ових састанака је био да се изгради једно гледиште које

мотри све аспекте сукоба. И о раду те комисије нема писаних података на основу којих би се могла извести реконструкција дискусије која се водила на седницама комисије и ко је све учествовао у њој. Међутим, ипак се зна да је комисија успела да реши сукоб на тај начин што се Лапчевић одрекао свог става о неучествовању Партије на изборима по окрузима. О томе један од учесника ванредног конгреса Триша Кацлеровић пише: „Али када се дошло на ванредни конгрес све се свршило у добром реду, Лапчевић даје изјаве да ништа није тачно од свега онога што му се тобож пришива [...] — да он доследно остаје при одлукама које су конгреси донели и да ће он на извођењу тих одлука лојално партијски, социјалистички радити.“²³⁵ Пошто је комисија завршила свој рад, поднела је извештај на IV седници конгреса да је после испитивања целог случаја успела да ликвидира сукоб и врати Лапчевића и Туцовића у чланство.²³⁶ Повратак Туцовића и Лапчевића, двеју најеминентнијих личности у Главној партијској управи, конгрес је најтоплије поздравио. У име Главне партијске управе Душан Поповић је захвалио Туцовићу и Лапчевићу што су показали велико разумевање, љубав и оданост према Партији.²³⁷ Потом је Душан Поповић, као привремени секретар Партије, поднео оставку у име целе Главне партијске управе и предложио конгресу да изабере нову управу.

Повратак Димитрија Туцовића и Драгише Лапчевића у чланство Главне партијске управе од великог је значаја за даљи рад Партије. Конгрес је поново поклониво пуно поверење Туцовићу и Лапчевићу, који су при избору нове управе добили и највише гласова, први 136, а други 135.²³⁸ Тако је ванредни конгрес са успехом окончао овај спор, и још више учврстио јединство у Партији. Драгиша Лапчевић је поново прихватио конгресне одлуке о раду Партије на селу и њеном учешћу на окружним изборима.

VIII. ССДП НА ПАРЛАМЕНТАРНИМ ИЗБОРИМА 1912. ГОДИНЕ

1. Ванредни конгрес о изборној активности Партије

На ванредном конгресу решавано је и питање учешћа Партије на предстојећим парламентарним изборима по окрузима, јер су то омо-

ће се заступати у конгресној комисији, да се спор изглади и Лапчевић и Туцовић поново врате у партијску управу. Комисија је радила под председништвом Трише Кацлеровића између конгресних седница, тајно ноћу, далеко од свих непожељних ушију, у циљу да би се цео случај прикрио и од покрета, а нарочито од буржоаских доушника и њихове штампе. Још на незваничним састанцима у стану Тасе Милојевића за првог референта на комисији био је одређен Павле Павловић, тада млади активиста.

Расправљајући о сукобу, Комисија је заузела став, да ако се још једном понови сличан случај (па ма ко то био) да се одмах избаци из Партије. На овој комисији неки чланови су говорили декларативно, а други опет врло критички. Оваква критика је деловала на Лапчевића, по причању Павла Павловића, да напусти своје ставове који су се косили са одлукама претходних конгреса и да се повинује партијској дисциплини. Тако је овај сукоб решен још на конгресној комисији и о њему се уопште није говорило на конгресу. (Лично казивање аутора Павла Павловића 1. јуна 1966. године).

²³⁵ Триша Кацлеровић, н. д., 36.

²³⁶ РН 13. II 1912.

²³⁷ Поводом срећног решења сукоба између Д. Туцовића и Д. Лапчевића, Сретен Јакшић из Сарајева пише у свом писму Д. Туцовићу од 17. II 1912. са радошћу због решења сукоба (А-ИРПС ЗДТ, 87, D. Pešić, н. н., 95).

²³⁸ РН 14. II 1912.

гућавале друштвене и политичке прилике у земљи, а и пораст притиска на Партију из унутрашњости.

Реферат о изборној борби на конгресу поднео је Д. Туцовић, који је у двочасовном снажном и аргументованом излагању прво окарактерисао политичку ситуацију, створену радикалском владавином у последњем скупштинском периоду, и несумњиво тачним доказима утврдио последице капиталистичке политике радикалног режима, који је створио врло повољан терен, широку основу социјалдемократске делатности у пролетерским и полупролетерским слојевима становништва. Д. Туцовић је указао да су пролетерске масе, на које је партија имала да изврши утицај и придобије их за себе, биле огромно веће од партијских организација и да партија мора да буде спремна и способна да их прихвати без тежих последица по себе. Зато је Партија на наступајућим изборима морала да испољи велику активност, способност и одлучност и да уложи све снаге у циљу одвајања пролетерских маса од буржоаских партија, да их привуче на своју страну, да своју агитацију води оштро, отворено и принципијелно обухватајући сва питања која су стајала на плану њене борбе.

Питање учешћа Партије у изборима на ванредном конгресу изазвало је велико интересовање, утолико веће што је конгрес требало да донесе дефинитивну одлуку и да да јачи импулс за најпуније ангажовање свих партијских снага у изборној борби. Дискусија на конгресу о овом питању, у којој је узело учешћа 46 делегата од укупно 165, показала је да се схватио значај уласка Партије у изборе по окрузима, и поред тога што су поједини делегати испољили резервисан став, или били против тога, уз образложење да је још рано за учешће Партије на изборима на селу које треба прво социјалистички преваспитати.²³⁹ И поред отпора појединих делегата, на конгресу је превладало мишљење да је Партија довољно јака и довољно зрела да може да уђе у изборе по окрузима са најинтензивнијом агитацијом и пропагандом у циљу свог сопственог јачања, јер су постојали и повољни услови да Партија својом агитацијом пољуља утицај буржоаских партија у народним масама и да истовремено ојача партијске и синдикалне организације на селу.²⁴⁰ Овакву одлуку прихватио је и Драгиша Лапчевић истичући значај изборне борбе уопште, уз посебно акцентирање — „да социјална демократија није ни варошка ни селачка партија, већ партија пролетаријата, радничке класе“.²⁴¹

Пошто су избори по окрузима захтевали и велика материјална средства, делегат Лука Павићевић поднео је предлог да сваки члан помогне борбени фонд партије и да синдикати одреде извесну суму за изборну борбу.²⁴² Овај предлог је једногласно прихваћен. Ванредни

²³⁹ Против иступања Партије у изборима на селу делегати Владимир Мирић, Милан Крстић, Живота Ђурковић, Душан Пешић, Милоје Радичевић, Влајко Мартиновић, Ђорђе Тошић и Алекса Ребрић били су мишљења да је за Партију још рано да узме учешћа у изборима на селу где треба прво преваспитати сеоске масе (РН 17. II, 20. II 1912).

²⁴⁰ Делегат Стојан Милошевић је на конгресу истакао да социјалистички агитатори у унутрашњости не смеју ићи трагом буржоаских агитатора и заложити се за мишљење да Партија треба да агитује и ради у оним окрузима у којима нема партијских секретаријата и сеоских организација и то путем обавештавања и личног посећивања. И остали делегати су се залагали за учешће Партије у изборима на селу, јер су за то постојали повољни услови (РН 16. II, 17. II 1912).

²⁴¹ РН 18. II 1912.

²⁴² У том смислу је Лука Павићевић поднео следећи предлог: „Да би се обезбедила Партији могућност за развијање најпуније изборне агитације и акције апелује се: 1. да сви социјалдемократи материјалне прилоге за агитацију дају и прикупљају; 2. да се прилози скупљају помоћу агитационих маркица партијских и од истих половина прихода да се предаје

конгрес је поред осталог расправљао и о избору кандидата, као и о најпунијој активности целокупног чланства и партијских организација у предстојећој изборној активности.

После веома плодне дискусије усвојена је резолуција о изборној борби у којој је подвучен њен велики значај за социјалну демократију. Усвајајући ову резолуцију са задатком придобијања нових присталица, посебно на селу, и формирања јаке класне Партије пролетаријата, прихваћена је одлука да Партија ступи у изборну борбу потпуно самостално пропагирајући свој програм. Такође је подвучено да изборну агитацију треба што потпуније искористити за оштру критику владајуће радикалске Партије, критику ограничавања политичких слобода, угрожавања штампе, критику милитаризма, нових пореза, гажења Закона о радњама, као и оштру борбу за увођење општег права гласа.²⁴³

Главној партијској управи, а друга половина месним партијским организацијама; 3. да сви организовани радници у Партији и синдикатима који нису у беспослици и борбеном фонду нису предали по једну надницу да то што пре учине; 4. да се синдикалне организације следејући примеру Савеза молеро-фарбарских радника помогну изборну борбу Партије из својих каса“ (Записник, РН 18. II 1912.)

²⁴³ На Ванредном конгресу је усвојена резолуција о изборној активности у којој се истиче:

„Избори пред којима стојимо имају за социјалну демократију утолико већи значај уколико владајућа буржоазија води све изразитију класну политику и гази све безобзирније у реакцију. Таква политика води заоштравању класних супротности између пролетаријата и буржоазије и подрива поверење широких народних маса према буржоаским партијама. Да би то заоштравање класних супротности и политичко расположење маса било што потпуније искоришћено, како за одбрану непосредних интереса тако и за придобијање нових присталица. Формирање јаке класне партије пролетаријата и њено оспособљавање и припремање за даље и све оштрије борбе, дужност је социјалне демократије да ступи у изборну борбу потпуно самостално, начелно и одлучно, пуним програмом и најпотпунијом снагом. Ради тога препоручује се друговима да одмах приступе припремама за што успешнију изборну агитацију и изборну борбу Партије. Конгрес налаже друговима да изборну агитацију најпотпуније искористе за придобијање нових чланова за партијске организације и нових читалаца за партијску штампу. Конгрес нарочито полаже на то: да се у изборној агитацији изврши довољно оштра критика владајуће радикалне буржоазије која по свом господарењем полагају у држави, интересима које представља и политици коју води, чини данас нашег најопаснијег и најозбиљнијег класног противника; да се довољно јасно изложе бруталне пљачкашке и реакционарне тенденције њеног режима као израза буржоаске класе која их спроводи; да се нерасположења и револт пролетаризованих и полупролетаризованих маса према томе режиму појачају и принципијелним и социјалистичким обавештењем упуте ка формирању једне свесне, правилне, организоване и револуционарне акције под заставом социјалне демократије. Да би се изборна борба развила, што снажнији протест наша Партија поред осталих питања мора нарочито искористити у агитацији систематско ограничавање политичких слобода и спремљени акт на слободу штампе, снажење милитаризма и ново задуживање народа, ударање нових посредних пореза и стално поскупљивање живота; у први ред мора се истаћи протест против гажења Закона о радњама и захтев за увођење општег права гласа, као два најважнија и тесно међусобно скопчана садашња захтева радничке класе у Србији. На основу статута Партије и конгресних одлука Главна партијска управа ће одмах доћи у везу са месним организацијама и приступити одређивању изборних места и утврђивању кандидација наше Партије.“ (РН 18. I 1912.)

2. Акција Главне партијске управе против злоупотребе конгресних одлука

Одмах после ванредног конгреса Главна партијска управа је упутила писмо свим градским и сеоским партијским организацијама у којем, позивајући се на одлуке конгреса и 14. и 15. члана статута, најстроже забрањује истицање било каквих кандидатских листа без њеног знања и одобрења.²⁴⁴ Свака организација или чланови Партије који би истакли такве кандидације самим тим би себе искључили из Партије. Овим се хтела да спречи самовоља појединих партијских организација, а и чланова Партије — да сами, на своју руку истичу кандидатске листе.

И поред овакве строге опомене, из многих крајева земље стизали су захтеви, било партијских организација било појединих чланова Партије, или присталица и симпатизера, да се истакну кандидатске листе и у њиховим местима. Сви ови захтеви били су унапред одбијени, јер је Главна партијска управа чврсто одлучила да учествује у изборној активности само у оним окрузима у којима су, према њеној оцени, постојали повољни услови за изборну акцију. Требало је да ти услови буду следећи: прво, да у дотичном месту постоје снажне партијске организације; друго, да постоји велико интересовање маса ССДП, и треће, да постоји велика маса пролетаризованог и полупролетаризованог елемента. Поред овога Главна партијска управа је морала водити рачуна и о својим материјалним могућностима.

3. Истицање кандидатских листа по окрузима

Најпуније ангажовање Партије у раду на селу дошло је у време изборне агитације за патрламентарне изборе априла 1912. године. Према одлуци ванредног конгреса, водећи рачуна о условима Главна партијска управа је поред вароши истакла своје кандидатске листе и у 6 од 17 изборних округа. Кандидатске листе су истакнуте у подрињском, пожаревачком, тимочком, моравском, крагујевачком и врањском округу²⁴⁵, јер су тамо били најповољнији услови. Међутим, кандидатске листе нису истакнуте у свим окрузима, наводно због непостојања повољних услова за вођење изборне агитације. У наведеним окрузима, поред општих услова, постојао и знатан број партијских организација и читаоница, као и маса пољопривредних радника (у подрињском округу), мноштво пролетаријата (у тимочком, моравском и пожаревачком округу), развијена индустријска и фабричка производња (у моравском и врањском округу).²⁴⁶

Истицање кандидатских листа у наведеним окрузима није значило да остали окрузи остану потпуно пасивни у изборној социјалистичкој агитацији. Социјалистичка агитација морала је обухватити све округе у циљу обавештавања маса, јер је то био најпогоднији начин да се у датом моменту, када су најшире масе заинтересоване за политичка и друштвена питања, што више заинтересују и за програм социјалне демократије. Зато у предстојећој изборној агитацији није био основни циљ освајање посланичких мандата, већ и спровођење снажне социјалистичке агитације. За ССДП је било важно да јој гласове, па и мандате, да свесна маса која зна ко су социјалисти и шта они хоће, шта је њихов програм у садашњости и крајњи циљ у будућности. „Ми нећемо да нам сеоске масе дају гласове и мандате зато што смо нови — писале су *Радничке новине* — ми хоћемо да нам

²⁴⁴ РН 7. V 1909, 13. II 1912.

²⁴⁵ РН 15. II 1912.

²⁴⁶ Исто.

сеоске масе дају гласове и мандате зато што смо социјалдемократи, што смо једна револуционарна партија која води борбу против свију буржоаских установа и партија, која хоће да из основа измени данашње друштво укидајући приватну својину и уводећи на њено место заједничку друштвену својну.²⁴⁷

Ступајући у изборну борбу Партија је поставила себи следеће задатке: прво, да кроз изборну агитацију упозна сеоске масе колико-толико са својим програмом и својим крајњим циљевима, па тек онда, на тој основи, када постане партија маса, да од њих тражи гласове, уверена да јој те масе никад више неће окренути леђа; друго, да кроз изборну агитацију партија добије своје гласаче, а преко њих и мандате у Народној скупштини.

4. Изборна агитација ССДП у окрузима

Изборну агитацију у окрузима који су представљали посебне изборне јединице ССДП је спроводила преко гласачких места, тако да су сељаци изборних округа били захваћени социјалистичком агитацијом. Партија је изборну агитацију водила преко штампе, летака, социјалистичких брошура, зборова и личног агитовања сваког члана. У периоду предизборне агитације социјалистичка штампа била је препуна агитационих чланака преко којих се скретала пажња на све закулисне радње буржоаских партија, као и на најважнија питања политичке и економске борбе Партије.²⁴⁸ Најуспешнија агитација спроведена је преко социјалистичких зборова који су у овом периоду одржавани у целој земљи како у градовима тако и по селима. Организатор тих зборова била је Главна партијска управа и месне партијске организације. У овом периоду, у наведених 6 округа одржано је око 96 социјалистичких зборова на којима је учествовало неколико десетина хиљада сељака.²⁴⁹ (Вид. табелу бр. 9.)

Наведени подаци, иако непотпуни и недовољно тачни, јасно илуструју бројно учешће сељака на социјалистичким зборовима, и то не само по селима већ и у варошима и варошицама. Грађанске странке које су сељаке држале за своје сигурне гласаче биле су изненађене њиховим учешћем на социјалистичким зборовима. Оне су настојале свим силама да преко општинских власти спрече одлазак сељака на социјалистичке зборове. На збору у Црној Бари (подрињски округ) почетком фебруара 1912. године сеоски поп је настојао да одврати сељаке од Партије називајући социјалисте безбожницима, на што је један сељак одговорио. „Ја, попо, више верујем Марксу него Светом писму. Социјалдемократи ми кажу од куда долази беда и како да се борим против ње, а Христос ми препоручује да ћутим и трпим. То се не може више издржати. Кад се ви не владате по њему, како ћу ја коме се то одузима.“²⁵⁰

Сеоски зеленаши и трговци, који су цела села држали у дуговима, претили су наплатом истих сваком оном који би покушао да оде на социјалистички збор. Но и поред свих претњи и уцена попова, општинских власти и сеоских зеленаша, сељаци су масовно одлазили

²⁴⁷ Исто.

²⁴⁸ РН 7. II, 25. III 1911; 10. II, 11. II, 14. II, 18. II, 23. II, 29. II, 9. III и 5. III 1912.

²⁴⁹ РН 10. II, 16. II, 25. II; 23. II, 28. II, 2. III, 10. III, 9. III, 5. III, 15. III, 17. III, 20. III, 21. III, 19. III, 25. III, 28 III; С: Димитријевић, *Историја радничког покрета Лесковца*, 132, 133.

²⁵⁰ РН 10. II 1912.

Округ	Место	Датум	Број присутних
1	2	3	4
I. Подрињски			
"	Црна Бара	почет. фебр	неколико стот. сељ.
"	Шабац	12. II 1912.	" "
"	Шабац	26. III 1912.	" "
"	Бојић (срески)	4. III 1912.	500 сељака
"	Лозница	4. III 1912.	вел. број сељака
"	Крупань	9. III 1912	2.000 рад. и сељака
"	Ратковић	9. III 1912	вел. број сељака.
"	Љубовија	11. III 1912.	" "
II. Моравски			
"	Јагодина	15. I 1912.	3.000 рад. и сељака
"	Јагодина	17. II 1912.	
"	Јагодина	26. II 1912.	
"	Јагодина	9. III 1912.	
"	Јагодина	18. III 1912.	
"	Параћин	23. II 1912.	
"	Багрдан	26. II 1912.	250—300 сељ.
"	Рибари	26. II 1912.	100—150 сељ.
"	Белушић	4. III 1912.	преко 500 сељ.
"	Бунар	4. III 1912.	вел. број сељака
"	Свилајнац	4. III 1912.	" "
"	В. Дренова	4. III 1912.	преко 500 сељ.
"	Алексинач	9. III 1912.	
"	Варварин	9. III 1912.	преко 2.000 сељ.
"	Параћин	18. III 1912.	
"	Деспотовач	26. III 1912.	
III. Крагујевачки			
"	Крагујевац	12. II 1912.	
"	Крагујевац	21. II 1912.	
"	Крагујевац	28. II 1912.	
"	Топола	11. III 1912.	
"	Грабовац	11. III 1912.	
"	Сопот	18. III 1912.	
"	Рача	18. III 1912.	
"	Наталинци	18. III 1912.	2.000 сељака и радн.
"	Кнић	26. III 1912.	
"	Лужница	26. III 1912.	
"	Грошница	27. III 1912.	
"	Кутлово	27. III 1912.	
"	Аранђеловац	27. III 1912.	
"	Лапово	27. III 1912.	
IV. Пожаревачки			
"	Пожаревац	24. II 1912.	
"	Жабаре	26. II 1912.	преко 2.000 сељака
"	Ракинач	26. II 1912.	500 сељака
"	Ливадица	26. II 1912.	преко 300 сељака
"	Ореовица	27. II 1912.	
"	Орљево	28. II 1912.	
"	Петровац	29. II 1912.	
"	Голубац	4. III 1912.	
"	В. Градиште	5. III 1912.	
"	Ђириковац	18. III 1912.	
"	Батовац	18. III 1912.	300 сељака
"	Брежане	26. III 1912.	
"	Дубравица	26. III 1912.	велики број сељака

1	2	3	4
V. Тимочки			
„	Зајечар (окр.)	16. II 1912.	
„	Жуковац	19. II 1912.	
„	Црвење	19. II 1912.	
„	Велики Извор	4. III 1912.	500 радника и сел.
„	Мало Село	26. II 1912.	
„	Мало Село	10. III 1912.	
„	Зајечар	11. III 1912.	
„	Књажевац	13. III 1912.	
„	Вољевац	15. III 1912.	
„	Књажевац	18. III 1912.	2.100 радника и сел.
„	Брестовачка Бања	почет. март	
„	Злот	25. III 1912.	
„	Звездан	26. III 1912.	
„	Слатина	27. III 1912.	
„	Љубница	27. III 1912.	
„	Врагарница	Цвети	100 селџака
„	Грљан	Цвети	400 радника и сел.
„	Краљево Село	18. III 1912.	400 радника и сел.
„	Бор	26. III 1912.	
„	Неготин	4. III 1912.	
VI. Врањски			
„	Лесковац	13. II 1912.	
„	Лесковац	26. II 1912.	1.000 радника и сел.
„	Лесковац	18. III 1912.	3.000 радника и сел.
„	Власотинци	4. III 1912.	
„	Власотинци	27. III 1912.	4.000 радника и сел.
„	Лебане	4. III 1912.	
„	Грделица	4. III 1912.	100 селџака
„	Црна Трава	23. III 1912.	
„	Црна Трава	26. III 1912.	500 селџака
„	Бошњаци		150—200 рад. и сел.
„	Посанчић		200—250 сел.
„	Богојевац		150 селџака
„	Манојловац		
„	Мрштане		250—300 рад. и сел.
„	Врања	17. III 1912.	
„	Вучје		300 селџака
„	Стројковац		
„	Брестовац		
„	Печењевац		200—300 селџака
„	Крушевица		
„	Сурдулица	23. III 1912.	
„	Велико Трњане		
„	Грбовница	Ускрс	
„	Горњи Буниброд	Ускрс	
„	Јашуња	Ускрс	
„	Винарац	Ускрс	
„	Бојник	Ускрс	

на социјалистичке зборове, понегде под црвеном заставом и са „плек музиком“, док су истовремено зборови грађанских странака пропадали.²⁵¹

²⁵¹ У изборној агитацији су се у потпуности ангажовале све партијске организације моравског округа. У једном допису из Јагодине се каже: „Од тада наше варошке организације у том округу (од почетка изборне агитације) а нарочито јагодинске претвориле су се у праве логоре у којима по цео дан ври. Ту се дају упутства сеоским организацијама; држе се конференције; држе се саветовања; обавештења и договори о раду, једном речју ради се све, да се ови избори што јаче искористе за наш социјалистички покрет (РН 20. III, 9. III 1912).

Поред наведених округа, изборна агитација била спроведена и у осталим окрузима, јер је један од основних циљева партије био да се кроз изборну кампању спроведе и социјалистичка агитација у свим селима Србије, и да до најудаљенијих и најзабаченијих планинских села, у све слојеве становништва продре социјалистичка реч. О томе су *Радничке новине* писале: „Ми хоћемо да сеоске масе колико-толико упознамо са нашом Партијом, њеним програмом и њеним крајњим циљевима, па да тек онда на тој подлози тражимо од њих своје гласове, уверени да нам више никад неће окренути леђа ко нам тада да свој глас.“²⁵²

Истицање кандидатских листа по окрузима није био једини услов за вођење социјалистичке агитације; напротив, она се могла водити и без кандидатских листа. У изборној агитацији за ССДП није било најизборним данима, када су оне највише заинтересоване за друштвена и политичка питања. Основни задатак Партије у изборној агитацији кроз сва села у Србији. У вези с истицањем кандидатских листа Главна партијска управа је дала препоруку да се сеоске масе, у оним местима где не буду истакнуте кандидатске листе и где не буде социјалистичких кутија, уздрже од гласања и да бојкотују кутије буржоаских партија. Држећи се ових захтева и упутстава социјалистички агитатори у свим окрузима растурали су радничку штампу, изборне листиће, социјалистичке брошуре и одржавали социјалистичке зборове. У томе су нарочито велику активност испољиле месне партијске организације, које су истовремено постојале центри одакле се ширила социјалистичка агитација. У предизборној агитацији, почев од фебруара па до априла месеца, одржани су добро посећени социјалистички зборови у ваљевском, чачанском, ужичком, рудничком, пиротском, нишком, крајинском и другим окрузима који нису били на листи за истицање кандидатских листа.²⁵³ (Вид. табелу бр. 10.)

Табела бр. 10

Зборови у осталим окрузима

Место	Датум	Број учесника
1. Чачак (окружни)	26. II 1912.	
2. Бела Паланка (пиротски)	10. III 1912.	2.000 радника и сел.
3. Пирот	4. III 1912.	500—600 сељака
4. Пирот	10. III 1912.	
5. Ваљево	11. III 1912.	1.000 радника и сел.
6. Брусник (крајински)	11. III 1912.	250 сељака
7. Ужице	11. III 1912.	Велики број сељака
8. Рогатица	11. III 1912.	
9. Вајна Башта		600—700 рад. и сел.
10. Прокупље	4. III 1912.	600—700 рад. и сел.

Социјалистичка агитација је у свим окрузима Србије дала добре резултате. ССДП је кроз њу успела да покрене и заталаса сељачке масе, да их упозна са основним циљевима буржоаске политике, а истовремено и са својим програмом. У овој агитацији Партија је покренула низ питања која су била од животног интереса како за раднике тако и за сељаке. У први план изборне борбе Партија је истакла борбу за добијање политичких права великог броја обесправљених, које им је одузето економским путем. (Наиме, упропашћене масе града и села

²⁵² РН 15. II 1912.

²⁵³ РН 2. III, 8. III, 14. III, 17. III 1912; Ст. Игњић, М. Ђоковић, В. Глишић, *Раднички покрет у ужичком крају*, Београд 1965, 166, 167.

које нису могле плаћати годишњи порез више од 15 динара нису имале право гласа.) У третирању политике владајућег буржоаског режима ССДП је пошла од основних питања њихове унутрашње политике, привредних, финансијских, просветних, културних и војничких, па до питања спољне политике. Основно у агитацији Партије било је да што више упозна народне масе са свим тим питањима уз упоредно изношење основних циљева и задатака свога програма. На тај начин она је давала могућност широким народним масама да слободно саме оцене програм буржоаских партија и социјалне демократије.

У посматрању покрета сеоских маса у изборној кампањи мора се имати у виду и чињеница да је у појединим окрузима било целих села и крајева, па чак и у оним окрузима у којима је Партија истакла своје кандидатске листе, који нису пошли за социјалном демократијом. То су претежно била села или крајеви у којима је преовлађивало сељаштво као припадник разних буржоаских партија, које није прихватало програм Партије и на које су вршиле велики утицај буржоаске партије, општинске власти и сеоски попови. Поред ових села било је доста и таквих, нарочито у забаченим планинским крајевима ужичког и рудничког округа, у које нису успели да продру социјалистички агитатори и да тамошње сељаштво упознају са циљевима буржоаских партија и програмом социјалдемократије.

У предизборној агитацији на кандидационим зборовима истицање су кандидатске листе. За њихове носиоце бирано је по неколико кандидата за сваки округ са општим условима, међу којима је било и земљорадника. Тако је у 6 изборних округа, међу 51 кандидатом Партије са општим условима било и 12 кандидата из редова земљорадника.²⁵⁴ (Вид. табелу бр. 11.)

Табела бр. 11

Број земљорадничких кандидата по окрузима

Округ	Укупан број кандидата	Број кандидата из редова земљорад.
1. Подрињски	9	3
2. Врањски	10	1
3. Моравски	7	3
4. Крагујевачки	7	2
5. Пожаревачки	12	3
6. Тимочки	6	—

Највећи број кандидата из редова земљорадника имао је моравски округ — 3 од укупно 7; затим подрињски — 3 од укупно 9; пожаревачки — 3 од укупно 12 итд. Тимочки округ није имао ни једног кандидата из редова земљорадника, док је врањски од укупно 10 имао ни једног кандидата из редова земљорадника, док је врањски од укупно 10 имао само једног. На кандидационој листи из редова земљорадника били су Станоје Јосиповић из Белошића, Владимир Враголић из Чокешине; Чедомир Милетић из Румске (за подрињски округ); Цветко Павловић из Великог Села; Миљко Савић из Свештице, Мирко Маринковић из Опарића (округ моравски); Никола Димић из Коњица (округ Врањски); Влајко Нешић из Брзана и Светомир Радивојевић из Лапова (округ крагујевачки); Цветко Павловић из Великог Села, Станојло Стојићевић из Малог Црнића и Миљко Савић из Свештице (округ пожаревачки).²⁵⁵

²⁵⁴ А-ИРПС, МТК — 83, 1—6; РН 25. III 1912.

²⁵⁵ Исто.

Овако састављену социјалистичку кандидатску листу, да од 51 кандидата буде само 12 кандидата са села, никако нису могле да схвате буржоаске партије, а нарочито сеоске газде и средње имућни сељаци. Тако су у пожаревачком округу, због таквог састава социјалистичке листе, поједини сељаци агитовали против ССДП. За већи број сељака било је несхватљиво да је од 12 посланичких кандидата у том округу било само 3 земљорадника, и то двојица из истог среза — пожаревачког, док је трећи кандидат био из удаљеног ужичког округа. Исти случај био је и у моравском округу, где је од три земљорадника — кандидата само један био из округа, док су остала двојица била из пожаревачког и ужичког округа. Уопште, може се рећи да су сеоске масе биле изненађене оваквим распоредом социјалистичких кандидата по окрузима. Оне су биле навикле на систем распореда кандидата буржоаских партија — да сваки срез има свог кандидата. Међутим, Партија се није држала тога система, па се зато десило да су, на пример, у пожаревачком округу 2 земљорадника, као кандидати ССДП, била из истог среза, док 4 среза од 7 нису имала кандидате из своје средине.²⁵⁶ Због тога се сматрало да је Партија учинила грешку што није водила рачуна о томе да сваки срез у округу има своје кандидате, па ма он не био из редова земљорадника, јер би се тиме сељаци више заинтересовали за социјалистичку листу. До оваквих и сличних приговора дошло је и на окружној конференцији у Пожаревцу од једног дела сељака који су сматрали да и сувише мали број из њихове средине био на кандидатској листи и да сваки срез није био заступљен са својим кандидатом.²⁵⁷

Међутим, Партија је у овој изборној борби водила сасвим другу политику од оне коју су водиле буржоаске партије и коју су очекивале сељачке масе. Док су буржоаске партије настојале да разним обећањима и поткупљивањем придобију сељаке, истицале кандидатске листе у свим срезovima и трудиле се да на њима буду као кандидати сељаци из сваког среза, дотле ССДП није бирала људе из дотичног среза, већ оне за које је сматрала да су способни да буду њени кандидати и који би могли са успехом да, као посланици, заступају њене интересе у Народној скупштини. Често су њени кандидати били потпуно непознати у средини у којој су бирани, чиме је ССДП хтела да сељаци не гласају за појединце, и да не добије гласове зато што сељаци гласају за човека из своје средине, већ је хтела да сељаци гласају за њу и њен програм. Партија је тражила праве, истинске социјалдемократске гласове на селу, а не гласове који заузврат траже неку корист. Социјалдемократска кандидатска листа је била листа социјалистичке партије кроз коју се манифестовало јединство радничке класе и сељаштва. У борби против капиталистичке експлоатације то јединство је морало бити остварено, јер су варошки радници свакако ближи сиромашном сељаштву него богаташи из вароши и села. ССДП је објашњавала сељачким масама да није битно за њих што се на кандидатској социјалистичкој листи не налазе људи из њихове средине, јер ће њени изабрани кандидати искрено и подједнако заступати у парламенту и сељачке и радничке интересе. Они то морају, јер од њих то тражи Партија и они су јој били непосредно одговорни за свој рад у Народној скупштини. То је уосталом потврђивао и дотадашњи рад социјалистичких посланика у парламенту, о којем су сељаци благовремено обавештаваћи. Дотадашњи социјалистички посланици нису били из редова сељака, али су далеко више радили за њихове интересе од сељачких посланика који су у Народној скупштини били привезак буржоаских партија, радили директно против интереса сиромашног сељаштва гласајући за законе који су утицали

²⁵⁶ Т. Кацлеровић, н. д., 61.

²⁵⁷ Исто.

на погоршање њиховог економског положаја. Сељачки буржоаски посланици су од својих мандата правили добру трговину у циљу личног богаћења. После оваквих и сличних тумачења која је Партија давала окупљеним сељацима на својим зборовима, они су прихватили социјалистичке кандидатске листе и за њих давали своје гласове.

При одређивању изборних округа и истицању кандидатских листа дошло је до превреде партијске дисциплине тиме што је у Смедеревском округу истакнута кандидатска листа без знања и одобрења Главне партијске управе. Иницијатор ове акције била је Смедеревска партијска организација, која је због кршења одлуке партијског конгреса, а тиме и партијске дисциплине, била кажњена распуштањем.²⁵⁸

Социјална демократија у својој агитацији имала је да издржи оштру борбу са свим буржоаским партијама, уколико више што су оне држале сељачке масе као своје сигурне гласаче. Стављајући у покрет своју снажну пропагандну машину: штампу, новац, претње и застрашивања, настојале су по сваку цену да онемогуће социјалистичку агитацију на селу.²⁵⁹ Једно од снажних оружја, којим су се буржоаске партије често служиле, била је теорија да ССДП хоће да укине приватну својину, да на силу одвоји сељака од његовог поседа и тако уништи основни извор његове животне егзистенције. У социјалистичкој агитацији буржоаске партије виделе су велику опасност да буду потпуно разголићене са својом лажљивом политиком и закулниским радњама пред сељачким масама и онемогућене да слободно „вршљају по селу“. Зато је било неопходно одупрети се социјалистичкој агитацији свим средствима и снагама. Иако су у изборну борбу ступале без одређених програма, дарезљиво су иступале са обећањима: спровођења аграрне реформе, укидање Закона о радњама, промену придвредне и финансијске политике итд.²⁶⁰ Из њихових новчаних завода, банака, обилно је потекао новац, док су се по кафанама бесплатно точила алкохолна пића и припремали ручкови за гласаче. Гесло свих буржоаских партија било је: „Некоме опанке, некоме динар у готовом, а има рђа које ће се купити за полић ракије.“²⁶¹ Било је и других средстава: претње, хапшења, позивање на војну вежбу, кулук, принудне наплате за дуг итд., уколико би неко намеравао да гласа за Социјалдемократску партију.²⁶²

5. Изборни резултати Партије по окрузима

Иако су парламентарни избори 1. априла 1912. године спроведени у свим окрузима по Србији, Партија их је свела само на шест округа и 24 града, јер су њене кадровске и материјалне могућности биле ограничене. На овим парламентарним изборима Партија је први пут иступила отворено на селу, што је представљало велики ударац за све

²⁵⁸ С. Музикравић, *Партијска дисциплина и аутономија партијске организације*, Борба, књ. V, бр. 11, Београд 1912, 422, 424.

²⁵⁹ *Одјек* 29. III 1912; *Самоуправа* 20. III 1912; *Дневни лист* 11. IV 1912.

²⁶⁰ Грађанске странке су улазиле у изборну борбу без својих програма (РН 7. III 1912; *Одјек* 29. III 1912).

²⁶¹ РН 29. II, 2. III, 8. III 1912.

²⁶² На гласачке масе нарочито су велики притисак вршили чувари шума, који су сеоско становништво нарочито плашили, јер су они врло често подносили пријаве за горосечу, па би сваки онај настрадао који би пао у њихову немилост. У колубарском срезу чувари шума и порезници били су најбољи агитатори владајуће странке и захваљујући њима радикали су у овом срезу добили велики број гласова. У брежњанској општини чувари шума су наређивали сељацима да гласају за радикале. (*Стенографске белешке са седнице Народне скупштине* од 19. IV 1912, књ. VIII, Београд 1912, 8, 9; *Одјек* 17. II, 29. III 1912, РН 9. II 1912; *Самоуправа* 20. III 1912; *Дневни лист* 11. IV 1912).

буржоаске партије које су сматрале да је село њихова „бастиља“ на коју социјална демократија нема права и да она на селу нема шта да тражи.

У изборе 1912. Партија је ушла не само против добро припремљених буржоаских партија већ и против изборног закона који је ускривао право гласа огромној маси сиромашног становништва у Србији од којег је Партија управо очекивала гласове.

И поред свих препрека и ограничења која су чиниле буржоаске партије, а и законске уредбе, партија је на овим изборима постигла добре резултате, добивши 21.627 гласова у 6 округа, а поред тога и 2 посланичка мандата. О броју добијених гласова по окрузима говори следећа табела.²⁶³

Табела бр. 12

Округ	Изборни количник	Број социјалистичких гласова
1. Подрињски	4.207	4.583
2. Моравски	4.100	3.346
3. Тимочки	3.893	2.743
4. Крагујевачки	4.653	1.879
5. Врањски	2.562	2.509
6. Пожаревачки	3.773	4.723
7. Смедеревски (без одобрења)	—	1.844

Највећи број гласова Партије је добила у пожаревачком — 4.723 и у подрињском округу — 4.583 гласа, где је добила и по један посланички мандат. У остала 4 округа: врањском, крагујевачком, моравском и тимочком Партија није успела да достигне законом предвиђени изборни количник, тако да у њима није добила ни један мандат. Међутим, она је била близупосланичком мандату у врањском округу, где јој је требало само још 53 гласа, а у моравском само 754, па да и ту добије мандате.

Резултати парламентарних избора у појединим срезovima, или пак општинама, до којих смо успели доћи јасно илуструју да је Партија уживала велики углед и симпатије на селу. То донекле показује и наведена непотпуна табела. (До резултата избора у свим срезovima појединих округа нисмо успели доћи.)²⁶⁴

Табела бр. 13.

Округ	Срез	Општина	Број гласова
I. Подрињски	Мачвански		2.835
		Поцерски	624
		Ресавски	1.174
II. Тимочки	Заглавски		1.605
		Лепенички	1.101
III. Крагујевачки	Моравски		1.636
		Пожаревачки	1.162
IV. Пожаревачки	Млавски		1.644
		Лесковачки	23
V. Врањски	„	Богојевачка	47
		Бунушка	47
		Брестовачка	15

²⁶³ Триша Кацлеровић наводи да је ССДП добила у изборима по окрузима 18.972 гласа, док накнадни извештаји доносе да је Партија добила 20.537 гласова. (А-ИРПС, МТК-70, 34; *Радничке новине* 5. IV, 6. IV, 7. IV, 8. IV, 11. IV, 12. IV 1912; *Самоуправа* 4. IV 1912; С. Димитријевић, *Историја радничког покрета Лесковца*, 136; Т. Кацлеровић, н. д., 64).

²⁶⁴ С. Димитријевић, н. д., 136, 137.

Округ	Срез	Општина	Број гласова
	„	Винарчка	158
	„	Трњанска	90
	„	Копашничка	88
	„	Грабовничка	45
	„	Вучанска	—
	„	Губеревачка	41
	„	Јашуњска	65
	„	Милошевачка	38
	„	Маштанска	84
	„	Манојловачка	86
	„	Ораовачка	26
	„	Печењевачка	7
	„	Разгоњска	3
	„	Стројковачка	18
	„	Турековачка	140
	„	Црковничка	45
	„	Барска	6
	„	Орашачка	46
	„		852
	Власотиначки	Бродска	16
	„	Власотиначка	110
	„	Грделичка	89
	„	Горњоорашка	10
	„	Дејанска	13
	„	Дадиначка	44
	„	Дарковачка	4
	„	Добровишка	4
	„	Добропољска	13
	„	Доњоприсјанска	69
	„	Конопничка	93
	„	Крушевичка	138
	„	Калнска	2
	„	Орашка	49
	„	Предејанска	4
	„	Рупљанска	10
	„	Равнодубравска	42
	„	Свођска	26
	„	Тегошничка	19
	„	Црнотравска	38
	„	Шичавачка	59
	„		191
	Јабланички	Бањска	—
	„	Бојничка	17
	„	Бошњачка	26
	„	Бувска	23
	„	Бучуметска	14
	„	Доњокувачка	36
	„	Косанчићка	31
	„	Лебанска	10
	„	Медвеђска	4
	„	Орањска	21
	„	Оругличка	—
	„	Реткоцерска	6
	„	Слишанска	3
	„	Туларска	—
	„		
	Пољанички	—	156
	Масурички	—	43
	Пчињски	—	196

Иако не располажемо потпуним изборним резултатима за све срезове и општине, може се закључити да је Партија имала веће успехе у оним срезovima и општинама где су делале њене партијске организације. Сам мачвански срез дао је више од половине гласова (2.835) него остала два заједно (поцерски и ресавски — укупно 1.798), али је зато имао и гушћу мрежу партијских организација — укупно 23 са 950 чланова Партије. (Вид. страну 213.) То је исти случај и са срезovima осталих округа.

Иако је Партија на овим изборима добила 2 посланичка мандата, што је представљало велики успех, истовремено је уверила све буржоаске партије да је на селу имала јаке позиције, и поред тога што су га буржоаске партије сматрале својом „Вандејом“.

Вршећи анализу изборних резултата у окрузима и варошицама уочава се врло интересантна чињеница да је Партија оба посланичка мандата добила управо у окрузима, и то захваљујући сељачким гласовима, док је у варошима, какве су биле Београд, Крагујевац, Пожаревац и друге, где се очекивао успех, доживела велики неуспех, нарочито у Крагујевцу, где је изгубила и дотадашњи мандат.²⁶⁵ Узевши уопште успех Партије на парламентарним изборима 1912. године може се закључити да је био запажен, јер је Партија добила у шест округа и 24 вароши укупно 25.877 гласова и 2 посланичка мандата, и то оба у окрузима, што је био евидентан доказ њеног успешног продора у сеоске масе и њеног повезивања са њима. При анализи изборних резултата у окрузима одмах се да приметити следеће: 1) да су баш два округа у којима је преовладавао чист сељачки елеменат (подрински и пожаревачки) дала највећи број гласова и оба посланичка мандата; 2) да је врањски округ, други по величини, дао Партији мали број гласова — укупно 2.509, и поред тога што је тај округ у привредном погледу спадао у сиромашније округе, из којег је велики број сељака одлазио на најамни рад по Србији и иностранству; 3) да је тимочки округ дао партији недовољан број гласова с обзиром да је у њему било највише рудника и рударских радника; 4) да је моравски округ, нешто већи од тимчког, а и привредно јачи (имао је неколико рудника: Сењ, Равна Река и неколико фабрика) дао Партији већи број гласова (3.346) него тимочки (2.743), и требало је још 755 гласова па да и ту Партија добије мандат; 5) да је крагујевачки округ по броју бирача био исте величине као и моравски, али и без једног рудника и индустријског предузећа, дао је Партији само 1.879 гласова.

У градовима Партија је доживела неуспех, јер је у 24 вароши добила само 4.250 гласова, док је 1903. добила 3.043 гласа. Овај пораст у граду за 9 година рада Партије био је и сувише незнатан — само за 1.207 гласова, док је на другој страни село, за свега годину дана рада Партије у њему, дало 2 мандата и 21.627 гласова. У односу на успех у варошима, успех Партије на селу, с обзиром да је то био њен први контакт са сељачком средином, био је знатно већи. Вероватно би тај успех био далеко већи да буржоаске партије нису водиле непоштедну изборну агитацију и да се нису служиле свим могућим недозвољеним средствима само да би осујетиле успех Партије.²⁶⁶

Изборни резултати и успех Партије потпуно су потврдили исправност одлуке ванредног конгреса која је упутила Партију у изборе по окрузима. Да то није учињено Партија би ових избора остала потпуно без свог представника у Народној скупштини, јер је у њима изгубила и онај једини мандат који је дотада имала у Крагујевцу.

На постизање већег успеха Партије на изборима нису утицали само објективни, економски и политички услови, већ су такође имале утицаја и субјективне слабости и пропусти саме Партије. И поред

²⁶⁵ Т. Кацлеровић, н. д., 64.

²⁶⁶ РН 2. IV 1912.

свих настојања да у изборе по окрузима уђе што спремнија, Партија ипак није успела да обезбеди сва потребна средства, а нарочито довољан број способних и квалификованих агитатора. У свим оним местима и селима до којих су дошли социјалистички агитатори и у којима су одржани социјалистички зборови Партија је постигла далеко веће успехе него у онима где није спроведена социјалистичка агитација. То најбоље показује пример моравског среза који је по броју бирача био на 4. месту у пожаревачком округу; захваљујући добро организованој агитацији Партија је у њему била јача по броју гласова од свих буржоаских партија понаособ, јер је у њему добила 1.636 гласова, готово колико у целом крагујевачком округу, који је укупно дао 1.879 гласова.²⁶⁷ У прилог овоме може се навести и податак да Партија, од седам срезова пожаревачког округа, није спровела агитацију у два среза (у хомољском и звишком) и у њима је добила веома мали број гласова, и то у хомољском 79, а у звишком 46 гласова, док је, на другој страни, у моравском срезу добила 1.636; у пожаревачком 1.162; у млавском 1.044; у голуначком 516 и рамском 240 гласова.²⁶⁸

IX. РАД ПАРТИЈЕ НА СЕЛУ ОД АПРИЛА 1912. ПА ДО ИЗБИЈАЊА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

1. Рад Партије на селу после парламентарних избора 1912. године

Завршетком парламентарних избора априла 1912. није престала активност партије на селу, као што је то био случај са буржоаским партијама. ССДП је наставила свој рад и даље на повезивању са сељачким масама, њиховом просвећивању, уздизању и припремању за борбу против капиталистичке експлоатације. Ово није промакло пажњи сељака. У једном писму из Малог Црнића (округ пожаревачки) поводом тога се каже: „Све буржоаске партије само на неколико дана пре избора са највећом жестином и најнепоштенјим средствима журну на сељаке да такорећи отму од њих куглице. А чим прођу избори све те буржоаске партије напустиле су село и сељаке и њихови министри, посланици и капиталисти грабе што више да се обогате на најнепоштеније начине. Ми пак социјалдемократе продужиле смо наш социјалистички рад и после завршених избора [...] Интереси у сеоским масама су тако изукрштани и заоштрени да наш социјалистички рад ту мора доћи и да осиротеле масе што пре и што више просветимо, одвојимо од њихових упропаститеља и придобијемо за нашу социјалну демократију.“²⁶⁹

Тек после избора Партија је имала пуне руке посла. Она је још одлучније наставила борбу за спровођење оних задатака које је себи поставила на претходним конгресима и са којима је иступала у предизборној кампањи. ССДП је и сада у своме раду на селу наилазила на велике тешкоће које су долазиле било од буржоаских партија и владајућег режима, било од непросвећених сељачких маса, међу којима је имала и велики број противника, нарочито у имућнијим сељачким слојевима, који су са великим неповерењем гледали на рад Партије и у њему видели опасност за своје властите интересе. На другој страни Партија је све више задобијала симпатије и присталице међу осиромашеним сељачким масама, чије се имање непрекидно продавало за дуг. Тако је у селу Мали Црнић (округ пожаревачки) само за 5 ме-

²⁶⁷ Исто.

²⁶⁸ Исто.

²⁶⁹ РН 3. V 1912.

сеци 1912. извршено преко 20 продаја непокретног имања.²⁷⁰ То је био случај и са осталим селима овог округа, као и са многим другим местима у Србији. На пропадање сељаштва утицале су и неродне године, поплаве, суше, болести, сточне болести, зеленашки зајмови, велики порези, поскупљивање намирница, деобе итд. Све је то утицало да се међу сељаштвом све више развијало интересовне за социјалну демократију, што показује чињеница све већег пораста њеног чланства као и оснивање сеоских партијских организација и читаоница.

Активно деловање ССДП на селу прекинули су балкански ратови 1912. и 1913. године; први који су водиле балканске државе Србија, Бугарска, Грчка и Црна Гора против Турске у циљу њеног истеривања са Балкана; и други, 1913. године, који су водиле Србија, Црна Гора и Грчка против Бугарске око поделе Македоније. Ови ратови су одвукли стотине хиљада сељака од 20 до 40 година на фронт, одакле се огроман број никада није вратио. Преко 100 хиљада пролетера из вароши и села били су жртве ових империјалистичких ратова, против којих се ССДП најенергичније борила.²⁷¹ Међу њима је на фронт отишао и већи број чланова и руководиоца сеоских партијских организација, тако да су многе партијске организације престале да раде или су се расформирале. Тако је замро рад партије на селу.

2. Обнављање социјалистичких партијских организација на селу после завршетка балканских ратова

Балкански ратови, који су одвукли огромну масу сељака на фронт, нанели су, осим људских жртава, огромну материјалну штету привреди Србије, а нарочито пољопривреди. Иако су се ови ратови завршили победоносно за Србију и њене савезнике и подигли њен углед у међународним односима, они су задали оштар економски и социјални ударац сиромашним народним масама у Србији. У њима је српска буржоазија добро прошла, обогативши се на ратним лиферицијама, док је сва њихова тежина пала на сиромашне масе града и села. Ратовима разрушена привреда најтеже је погодила сиромашно сељаштво и радништво, које је при повратку са фронта затекло своје куће и имања запуштена, гладне и оголеле породице. Осим тога, накнада ратних губитака путем посредних и непосредних пореза углавном се свалила на плећа радних маса.

Одмах по завршетку балканских ратова ССДП је поново ступила у акцију, и то са удвострученом снагом, јер су ратови оставили низ проблема са којима се она морала обавезно позабавити. Њен рад на селу био је утолико тежи што је на многим местима морала почети из почетка. За време ратова многе сеоске организације биле су потпуно испражњене, јер су њихови чланови одведени на фронт, тако да се велики број организација после ратова није могао обновити. Приказати стање сеоских партијских организација после балканских ратова веома је тешко зато што не постоје ни најосновнији подаци о многим сеоским организацијама, изузев за 5—6 од близу 100 колико их је било у Србији пред балканске ратове.²⁷² Стога не постоји могућност презентирања прегледне табеле постојања и рада сеоских партијских организација у периоду после балканских ратова. Према извештају Главне партијске управе на Десетом конгресу Партије, јануара 1914. године у Србији је било око 109 партијских организација на селу, што говори да је њихов број после Деветог конгреса 1911. порастао за 22. Овај податак о порасту сеоских партијских организација у

²⁷⁰ Исто.

²⁷¹ ИАКПЈ III, 249.

²⁷² Исто, 276; Т. Кацлеровић, *Раднички покрет у Пожаревцу*, Београд 1956, 100.

иако скроман, јасно показује да се Партија ширила и јачала на селу периоду од 2 године, у који се уклапа и период балканских ратова, после балканских ратова. Вероватно је да би њен успех на селу био далеко већи да није било ових ратова који су опустели многе партијске организације, тако да су неке имале само по неколико чланова, што показује и следећа табела.²⁷³

Табела бр. 14.

Партијска организација	Број чланова пред рат 1912.	Број чланова 1913.
1. Зајечарска	3	—
2. Ивањичка	15	2
3. Јагодинска	10	5
4. Књажевачка	49	5
5. Лешничка	36	6
6. Сопотска	2	—
7. Белановачка	3	—
8. Убска	6	—

Аналогно томе опао је и број чланова сеоских партијских организација. После ратова пораст броја сеоских партијских организација био је изразит. До Десетог конгреса Партије 1914. године у Србији су основане и обновљене укупно 34 сеоске организације, што показује следећа табела.²⁷⁴

Табела бр. 15.

Сеоске организације	Округ	Датум оснивања
1. Орашац	Ваљевски	19. јун 1911.
2. Деновац	Подрињски	јун 1911.
3. Ђириловац	Пожаревачки	јул 1911.
4. Прилипац	Чачански	јул 1911.
5. Лесковац	Ваљевски	14. август 1911.
6. Мрчајевци	Крагујевачки	21. август 1911.
7. Жежевица	Ужички	септембар 1911.
8. Дебrc	Ваљевски	новембар 1911.
9. Љубинић	Ваљевски	—
10. Пиносава	Београдски	9. фебруар 1912.
11. Краљево Село	Чачански	18. март 1912.
12. Бошњани	Моравски	март 1912.
13. Поповац	Пожаревачки	март 1912.
14. Црна Трава	Пиротски	март 1912.
15. Сибница	Пожаревачки	март 1912.
16. Добриња	Ужички	март 1912.
17. Подгорац	Крушевачки	март 1912.
18. Грделица	Пиротски	фебруар 1914.
19. Узвеће	Подрињски	фебруар 1914.

²⁷³ ИАКПЈ III, 276.

²⁷⁴ РН 25. VI, 29. VI, 11. VII, 25. VIII, 26. VIII, 16. IX 1911; 2. III, 10. III, 17. III, 25. III, 28. III 1912; 9. II, 18. II, 10. III, 11. IV, 29. IV, 19. IV, 19. V 1914; Стеван М. Котуровић, н. д., 457, 447, 407; *Статистички годишњак*, књ. XII, 16, 18, 20.

Сеоске организације	Округ	Датум оснивања
20. Радљево	Ваљевски	март 1914.
21. Рајковић	Ваљевски	март 1914.
22. Табановић	Подрињски	март 1914.
23. Бунар	Моравски	март 1914.
24. Драгоцвет	Моравски	март 1914.
25. Трњане	Врањски	
26. Багрдан	Моравски	
27. Милошевац	Смедеревски	
28. Деоница 3	Моравски	
29. Црња	Подрињски	
30. Сијубовац	Моравски	
31. Драговац	Врањски	
32. Вукмановац	Моравски	
33. Брежани	Пожаревачки	
34. Вадовинци	Подрињски	

Поједине сеоске организације, наведене у овој табели, постојале су и пре балканских ратова, али су у њима биле растурене, тако да су по њиховом завршетку поново обновљене. Према расположивим подацима, број сеоских организација почетком 1914. износио је око 109, и то без читаоница и повереништава. Такође се, због недостатка података, не може утврдити ни тачан број сеоских читаоница и повереништава. Међутим, ипак се може извести закључак да су и оне биле у порасту као и партијске организације, што је било последица снажније активности Партије на селу.

3. Учешће партије у општинским изборима на селу 1914.

После парламентарних избора 1912. године и првог иступања у изборној активности на селу, Партија узима ширег учешћа и у општинским изборима, који су били заказани за 19. јануар 1914. Они су социјалној демократији пружили још једну повољну шансу да се непосредније приближи селу. Општински избори јануара 1914. одржани су у сасвим другим економским и политичким условима него што су били за време парламентарних избора 1912, јер су балкански ратови имали снажне економске последице по привредни развитак Србије, и оне су се најтеже одразиле у пољопривреди. Опустели сељачки домови, без стоке, запуштена имања, гладне породице натерале су сељаке на нова задуживања. Захваљујући томе ратни лиферанти и сеоски зеленаци везивали су презадужено сељаштво за себе новчаним позајмицама. То је пружало могућност буржоаским партијама да сељачке масе искористе за своје циљеве, што ће показати и општински избори јануара 1914.

У оваквим условима рад ССДП постао је веома тежак. У току рата растурене бројне сеоске организације по селима и неповратак многих чланова Партије са фронта учинили су да Партија пренапрегне своје снаге нарочито на предстојећим општинским изборима. Према расположивим снагама партија је ушла у ове изборе и у том циљу донела је свој привремени општински програм којим је захтевала потпуно општинско самоуправљање и заштиту интереса радног народа. „Наша Партија — наводи се у програму — тражи за општину пуну општинску самоуправу: одбацујући сваку контролу државне власти на ток послова у општини [...] Пуна општинска самоуправа потребна је ради пуног штићења интереса широких маса радног народа.“²⁷⁵

²⁷⁵ РН 3. I 1914.

Српска социјалдемократска партија је у свом програму истицала и опште право гласа као и укидање изборног ценза. Са оваквим програмом Партија је ушла у изборну општинску активност, наилазећи на симпатије, нарочито на селу, где је постојало огромно незадовољство сељаштва, а посебно оних који су се вратили из ратова и затекли разорене своје домове, а њихове жене и децу гоњене да кулуче, злостављане и малтретиране.²⁷⁶

На општинским изборима 1914. буржоаске партије су у многим местима удружено иступале, само да би освојиле општинске управе у што већем броју места²⁷⁷, за тренутак заборављајући своје међусобне сукобе.

У ове изборе ССДП је ушла са врло ограниченим могућностима. Њена изборна агитација, због недостатка материјалних средстава, а и довољно способног кадра, није била онако успешна као у изборној активности 1912. Овој агитацији је недостајала солидна припремљеност. Агитацију је Партија спроводила преко зборова, конференција, штампе, изборних брошура и листића. Само у периоду од 26. до 30. децембра 1913. године одржала је неколико добро посећених зборова у селима пожаревачког округа: Кушиљеву, Породину, Жабару, Ореовици, као и у Пожаревцу, на њима је присуствовао велики број сељака.²⁷⁸

Кандидатске листе Партија је истакла поред варошких и у многим сеоским општинама. На социјалистичком збору у варошици Жаркову, половином јануара 1914. године, истакнута је социјалистичка кандидациона листа у коју су ушли само земљорадници из њене околине. Сличне кандидационе листе истакнуте су и у Злоту, Црној Трави, Шеварицама и у другим селима по Србији.²⁷⁹

Против социјалистичке агитације иступиле су удружене грађанске странке које су се и овога пута служиле свим средствима само да би добиле што већи број општинских управа. У селу Црна Трава општинске власти претиле су властима да ће отерати на вежбу све оне који буду гласали за социјалисте. У тим претњама општинским властима су се придруживали сеоски попови који су агитовали против социјалиста по селима свих округа.²⁸⁰

У општинским изборима јануара 1914. Партија је добила неколико општина чију су управу сачињавали социјалисти: на Чукарици, где су добили 65 гласова и сва одборничка места; у Кушиљеву (Пожаревац) са 281 гласом; у Шеварицама (Мачва) са 126 гласова; у Причиновићу (Мачва) са 173 гласа; 6 Прњавору (Мачва) са 273 гласа; у Метлићу (Поцерина), и Праћини (округ моравски) са 128 гласова. Поред потпуно освојених општинских управа паритја је добила велики број гласова и у следећим општинама: у општини Црна Трава — 130; у Деоници (округ моравски) — 159; у Реснику — 40 итд. Партија је победила у 15 општина у Србији са укупно добијених 1.407 гласова, и то претежно у сеоским, док је освојила само неколико варошких општина.²⁸¹ На овим општинским изборима радикали су однели побе-

²⁷⁶ РН 14. XII 1913.

²⁷⁷ У многим местима у Србији поједине буржоаске партије удружено су наступале као на пример у Крушевцу, где су се удружиле све партије са радикалном, а на Убу удружили су се самосталци, радикали и напредњаци, у Зајечару напредњаци, радикали итд. (РН 21. I 1914).

²⁷⁸ РН 4. I 1914.

²⁷⁹ А-ИРПС, фонд ССДП — 177, РН 14. I, 17. I 1914; С. Димитријевић, *Историја радничког покрета Лесковца*, 155.

²⁸⁰ РН 22. I 1914; С. Димитријевић, *Историја* 155.

²⁸¹ *Статистички годишњак*, књ. XII, 16; РН 20. I, 25. I, 27. I, 28. I, 14. II 1914.

ду само у 26 варошких општина, самосталци у 4, националисти у 4, напредњаци у 3 и коалиција у 8 општина.²⁸²

Ово говори да су социјалисти добили далеко већи број општина од самосталаца, националиста, напредњака и коалиције. Буржоаске партије су успеле да освоје већи број општина само захваљујући употреби већ раније опробаних метода (притиска, обећања, поткупљивања итд.) У многим местима Србије општински избори су неправилно спроведени, што се да закључити на основу жалби које су стигле Државном савету на неправилности збора. Према приспелим жалбама, избори су неправилно спроведени у 24 општине крајинског округа, у 50 општина врањског, у 55 општина београдског округа итд.²⁸³

И поред свих средстава која су грађанске странке употребиле на овим изборима у циљу осујећења успеха Партије, освајањем 15 општина ССДП је постигла ипак запажен успех. На непостизање већег успеха, поред економских и политичких запрека, знатно су утицале и субјективне слабости партија, јер она није успела да на време у свим општинама спроведе потпунију и солиднију социјалистичку агитацију

4. ССДП и село уочи првог светског рата и Десетог конгреса Партије 1914. године

Рад Партије на селу после ванредног конгреса 1912, иако временски кратак, дао је добре резултате а и стекло се огромно искуство. Непосредни резултат тога рада било је 109 партијских организација и већи број организација и повереништава и 15 социјалистичких општина. Посматрано уопште, резултати су скромни, а имајући у виду друштвене, економске и политичке прилике у земљи, које су у неку руку биле кочница рада Партије на селу, постигнути резултати су и те како значајни, јер се више није постављало питање да ли Партија да ради на селу, већ се наметало питање на који начин да прошири ту своју делатност. Ово питање је било и једно од најактуелнијих на X конгресу партије, који је одржан 30. јануара 1914. године у Београду.²⁸⁴ Референт о овом питању био је Триша Кацлеровић. У вези с овим питањем поставио се и проблем општег права гласа, чији је референт био Душан Поповић. Ова питања су била међусобно тесно повезана јер је слобода права гласа условљавала изборни успех Партије.

Десети конгрес ССДП дао је јасну оцену дотадашњег рада на селу као и оцену изборних резултата у парламентарним изборима 1912. и општинским изборима 1914. године. Оцењујући постигнуте резултате Десети конгрес је потврдио исправност донетих одлука на ванредном конгресу 1912, које су се односиле на рад Партије на селу. Доношењем оваквих одлука, по оцени X конгреса, проширена је социјалистичка платформа рада, што је омогућило социјалистичким агитаторима да уђу дубље у сељачке масе. Проширење социјалистичког рада на селу било је од изузетног значаја за Партију, јер се тамо стварао погодан терен за њену борбу против капиталистичког угњетавања. На селу су постојали веома повољни услови за рад Партије, јер је преко 1.000 сељака сваке године било приморано да напусти своје домове и оде у руднике, фабрике и вароши у потрази за послом. Овоне су нарочито допринеле тешке ратне прилике. У многим градовима Србије постојале су такозване „пијаце рада“, где су се од јутра до мрака сакуп-

²⁸² РН 20. I 1914.

²⁸³ АСРС, МУД, Пф. 10, п. — 180/914.

²⁸⁴ РН 28. и 30. I 1914.

љале масе сељака, нарочито у јесен и пролеће, а такође и преко целе године тражећи посао.

Десети конгрес Партије, имајући у виду такву ситуацију, потпуно је исправно оценио да је процес пролетаризације био незадржив и да је он створио повољне услове за још шири рад Партије на селу.²⁸⁵

Посебну пажњу конгрес је посветио изборној борби и методима изборне агитације. За класну борбу једне пролетерске марксистичке партије конгрес је оценио да је била од великог значаја изборна борба, јер је она пружала добре услове да Партија ступи у непосреднији додир са најширим народним масама, да их заталаса и покрене и да код њих пробуди посебно интересовање за политичка питања. Поред добијања широких народних маса за борбу Партије од великог значаја су били и њени гласови за улазак у парламент, како би се створиле могућности да са парламентарне трибине поведе борбу за решавање многих економских и политичких питања. Истичући значај те борбе и решавања постојећих политичких питања Триша Кацлеровић је на конгресу рекао „Каква би изгледала наша Партија за време рата да није имала свога представника који би искористио парламентарну трибину за социјалистичке идеје, за балканску федерацију и за слободу народа.“²⁸⁶

Поред осталог, конгрес је указао са пуно критике и на извесне грешке које је Партија учинила у протеклој изборној агитацији, које су се испољиле у лошој организацији рада, што је довело до изневере очекивања Партије да уместо шест посланичких кандидата добије само 2, затим у недовољно спроведеној изборној агитацији, која је у појединим срезovima и општинама потпуно изостала, недовољном коришћењу радничке штампе и агитационих листића као средства агитације у сељачким масама, слабој припреми агитационих зборова, недовољној припремљености агитатора итд. Последица ових слабости било је губљење посланичког мандата у Крагујевцу, недобијање у ужичком округу, или добијање врло малог броја гласова у појединим селима. На конгресу је заузет став да се у наредним изборима сличне грешке не смеју поновити. Такође је истакнута неопходност солидније припреме агитационих зборова преко припремних састанака на којима би се агитатори упознали са основним захтевима програма и борбе Партије.

Конгрес је такође оценио успех Партије на општинским изборима јануара 1914, указујући на чињеницу да је ССДП добила 15 општина, и то највећим делом на селу, и изражавајући уверење да би успех Партије био много већи да је изборна агитација била свеобухватнија.²⁸⁷ Руководећи се искуствима протеклих избора, конгрес је ставио у задатак Главној партијској управи да оствари бољу организацију рада и план изборне агитације за предстојеће парламентарне изборе, да би се обезбедило постизање већег успеха. Управи партије стављено је у задатак да до танчина упозна масе шта жели да постигне у предстојећој изборној активности. Такође јој је стављено у задатак да изврши неопходну концентрацију снага у оним изборним местима по окрузима где су постојали најповољнији услови за постизање потпуног успеха.

Десети конгрес Партије, потврђујући исправност одлука ванредног конгреса, поново је заузео став о неопходном учешћу ССДП на предстојећим парламентарним изборима и по окрузима. Међутим, у одлукама Десетог конгреса није указано на потребу проучавања аграрних односа у Србији, што је био један од великих пропуста. Ово питање, које је покренуо још Димитрије Туцовић уочи Осмог конгреса

²⁸⁵ РН 13. II 1914.

²⁸⁶ Исто.

²⁸⁷ РН 14. II 1914.

1910. године и дао иницијативу да се аграрни односи у Србији добро проуче, било је кључ за решење сељачког питања и заузимање исправног става партије према сељаштву. Међутим, све се завршило само на иницијативи делимично због преокупираности руководства Партије текућим крупним проблемима, делимично због сукоба између Драгише Лапчевића и Туцовића крајем 1911. и почетком 1912. године, ангажованошћу Партије у међународним односима око сазива балканске конференције, а делимично и балканским ратовима, као и избијањем првог светског рата јула 1914. године. Ово су била само нека од питања која су апсорбовала пажњу, Партије у овом и сувише кратком периоду, која су је одвлачила од решавања питања аграрних односа у Србији. Међутим, ангажованост Партије на овим питањима није смела бити препрека у изучавању аграрних односа у Србији тим пре што су ти односи били један од најважнијих регулатора за одређивање става према Партији. У насталим друштвено-економским и политичким условима село је поред града остајало и даље важан чинилац за класну борбу за остварење својих циљева. Да је ССДП могла рачунати са пуно права и без икакве бојазни на сеоске масе показали су и парламентарни избори 1912, када је преко 21.000 пролетера са села, и то само из 6 округа, поклонило своје поверење социјалној демократији. Овде би се могло поставити питање колико би Партија добила гласова на селу да је истакла кандидатске листе у свих 17 округа и да је постојало слободно право гласа и спроведена потпуно изборна агитација. Поред свега тога село је показало да је већ постало сигурна база борбе социјалне демократије на које је ова могла потпуно рачунати. Ово показује исправност онога што је већ и Лењин тада уочио, да без сарадње и јединства у борби радника и сељака нема победе социјализма. То је касније потврдила и велика октобарска револуција 1917. као и наша социјалистичка револуција 1941—1945. године.

5. Изборна агитација Партије непосредно пред избијање првог светског рата 1914. године

Последња велика активност Партије на селу у периоду пред избијање првог светског рата било је учешће у изборној агитацији за избор народних посланика, који је требало да се одржи 1. августа 1914. године. Према одлуци ванредног конгреса, коју је потврдио и Десети конгрес Партије 1914, ССДП је одлучила да и овога пута учествује на изборима по окрузима, само сада не ограничавајући се на одређени број округа, већ истаћи кандидатске листе у свим окрузима, пошто изборна активност подразумева не само акцију за прикупљање гласова већ и начин да се што више прошире социјалистичке идеје и да се сељачке масе што шире упознају са циљевима Партије. Изглед на успех на овим изборима били су далеко већи него 1912. године. У ове изборе Партија је ушла са далеко већим бројем партијских организација и са далеко већим бројем својих чланова. На повољност њеног иступања у изборној активности утицало је и погоршање животних услова, које је настало после балканских ратова 1912. и 1913. године. Осиромашене и упропашћене сељачке масе све су више напуштале грађанске странке и прилазиле социјалној демократији са захтевом за оснивањем партијских организација и читаоница. Свим тим захтевима Партија није могла у потпуности удовољити, јер се овога пута и поред повољних услова за учешће у изборној активности сукобила са тешкоћама које су се, као и претходних избора, првенствено огледале у недостатку материјалних средстава и недовољном броју способних агитатора за спровођење изборне агитације. Поред овога, буржоаске партије су иступиле и са опробаним методама: потплаћивањем, претња-

ма и кажњавањем оних који би гласали за социјалну демократију.²⁸⁸ Поред тих тешкоћа Партија је успела да спроведе систематску изборну агитацију. Од самог почетка истакла је свој програм, за разлику од буржоаских партија које га уопште нису имале. Партија је програмом тражила: 1) опште и слободно право гласа за сва лица оба пола са навршених 20 година старости; 2) увођење пропорционалног изборног система; 3) укидање милитаризма и завођење народне одбране; 4) бесплатну наставу и обезбеђење наставних средстава; 5) бесплатно лечење; 6) укидање свих посредних пореза и увођење прогресивног пореза на доходак итд.

На овим парламентарним изборима ССДП је истакла своје кандидатске листе у 15 од 17 округа и на њима је међу 115 кандидата било и 22 кандидата из редова земљорадника, што показује и следећа табела.²⁸⁹

Табела бр. 16.

Округ	Укупна број кандидата	Број кандидата из редова земљорадника
1. Београдски	7	2
2. Пожаревачки	14	4
3. Крушевачки	8	4
4. Подрињски	10	2
5. Смедеревски	7	1
6. Тимочки	8	1
7. Крагујевачки	7	3
8. Нишки	9	2
9. Ваљевски	7	1
10. Моравски	9	2
11. Врањски	12	2
12. Чачански	7	2
13. Ужички	7	1
14. Топлички	5	ниједан
15. Руднички	4	ниједан

Само у два округа — топличком и рудничком — нису били истакнути кандидати из редова земљорадника. У осталим окрузима за кандидате из редова земљорадника били су изабрани: Радован Смиљковић, Милутин Симић (за београдски округ); Владимир Павловић, Светомир Аћимовић, Живадин Павловић (за пожаревачки); Алекса Бабовић (за крушевачки); Станоје Јосиповић, Душан Анић (за подрињски); Борђе Мирковић (за смедеревски); Станоје Миљковић (за тимочки); Никола Мујковић, Владимир Нешић, Милош Туцаковић (за крагујевачки); Душан Петковић, Ставра Јовановић (за нишки); Миленко Милошевић (за ваљевски); Милутин Аранђеловић, Живко Младеновић (за моравски); Никола Димић, Трајко Стојановић (за врањски); Миљко Савић, Велимир Ђураковић (за чачански); Петко Милчановић (за ужички). Међу кандидованим земљорадницима било је познатих сељака социјалиста који су били носиоци социјалистичке листе и за време парламентарних избора 1912. године, на пример: Миљко Савић, Цветко Павловић, Станоје Јосиповић и Никола Димић.

²⁸⁸ Општинске власти у Црнчи (округ моравски) уочи самих избора позвале су Живка М. Младеновића, који је био кандидат на листи ССДП, на вежбу и поред тога што је до тада био 4 пута. Радикали у Богатићу су претили сељацима да ће сваког оног који буде гласао за социјалисте искључити из задруге и да ће им преко мачванске банке извршити наплату дуга (РН 1. VII, 8. VII 1914).

²⁸⁹ РН 25. VI, 5. VII, 9. VII, 10. VII, 4. VII, 11. VII 1914; Т. Кацлеровић, *Раднички покрет у Пожаревцу*, 96.

Највећи број кандидата из редова земљорадника био је истакнут у пожаревачком округу где је бирано 4 од укупно 14, затим у крагујевачком, где је бирано 3 од укупно 7, у београдском и чачанском по 2 од укупно 7 кандидата итд.

За разлику од грађанских странака ССДП се ни овога пута није борила да за сваки округ обезбеди онолико кандидата колико је имала изборних јединица, да би преко појединих утицајних људи са села обезбедила максимум сељачких гласова. Насупрот буржоаским партијама, њени кандидати су били кандидати социјалне демократије и према томе њени посланици су били представници радника и сељака који су подједнако заступали њихове интересе у Народној скупштини. Зато ССДП није водила рачуна колико ће на њеним кандидатским листама бити сељака а колико радника, већ се борила да њени кандидати буду најбољи и најспособнији представници народа.

Са истицањем кандидатских листа Партија је одмах ступила у изборну акцију по окрузима. У том циљу она је одмах издала низ агитационих изборних брошура.²⁹⁰ Изборна агитација Партије била је далеко интензивнија од агитације из 1912. године, како у погледу заказаних и већим делом одржаних зборова тако и у погледу агитационог материјала. Социјалистичка агитација је овога пута обухватила готово све срезове наведених округа и одржавала зборове на којима су тумачени партијски програм и упознаване најшире масе са основним захтевима борбе социјалне демократије. Зборови су били добро посећени захваљујући првенствено доброј организацији. Томе је много допринело и претходно одржавање среских социјалистичких конференција по свим окрузима на којима су обавезно присуствовали представници свих партијских организација, носиоци кандидатских листа, чувари кућија и агитатори из свих општина. На тим припремним конференцијама говорило се о примени најбољих методи у изборној борби и примана су најважнија упутства.

У периоду предизборне активности, поред градова, одржан је велики број социјалистичких зборова широм Србије. Само у пожаревачком округу одржано је око 60 добро посећених зборова од 70 пријављених, као на пример збор у Кушиљеву, Породину, Ливадици, Брзоходу, Забрђу, Ракинцу итд; а у крушевачком округу су били планирани зборови: за 29. јул у Кушиљеву, Великој Плани, Медвеђу, Беловоду, Коњиси, Брајковцу, Белишту, Почековини, Стапању, Макрешанима, Текији, Децини, Пепељевцу, Ђуницу, Степашу, Капицији, Паруновцу, Горњем Цареву, Мешеву и другим селима; за округ крагујевачки били су предвиђени за 6. јул у Наталинцима и Тополи, за 16. јул у Грабовцу, за 20. јул у Брзану, Лужици и Страгарима, за 26. јул у Лапову; у београдском округу су били заказани за 6. јул у Мељаку, за 13. јул у Гроцкој, Сопоту, Ришњу и Младеновцу; у тимочком округу су били предвиђени за 6. јул у Малом Извору, Боровцу, Васиљеву, Заруновцу и Винчи; у зајечарском и бољевачком срезу за 6. јул у Вршкој Чуки, Прлити, Вратарници, Шарбановцу, Сумраковцу; за 8. јул у Звездану, Боговини и Валокану, за 12. јул у Ласову, за 13. јул у Трнавцу, Рготини, Вражогрнцу, Вучју, Белом Потоку, Ргашту, Белановцу, за 17. јул у Грлишту, Горњој Белој Реци, Врбовцу, Бачевици, за 19. јул у Лукову и Лубници, за 20. јул у Метовници, Звездану, Великом Извору, Злоту и Бољевцу, за 26. јул у Планиници и Брестовцу, за 22. јул у Књажевцу, за 27. јул у Новом Кориту, Жлну, Кренти, Кожељу, Краљевом Селу, Кривељу, Рготини, Кривом Виру, за 31. јул у Подгорцу. У врањском округу социјалистички зборови су били предвиђени у срезу лесковачком за 6. јул у Печењевцима и Брестовцу, за 13. јул у Лесковцу, за 20. јул у Турековцу, Винарцима и Јашули, за 27. јул у Лесковцу и Манојловцу; у срезу власотиначком за 20. јул у

²⁹⁰ РН 21. VI, 24. VI, 26. VI 1914.

Власини; у срезу јабланичком за 6. јул у Лебану, за 13. јул у Придворници и за 27. јул у Косанчићу; у срезу пчињском за 12. и 26. јул у Врањи и за 20. јул у Врањској Бањи, у срезу масуричком за 18. јул у Сурдулици. У округу пиротском социјалистички зборови су одржани 6. јула у селу Барије—Чифлик у присуству 40 сељака и радника, у Великом Суводолу, Костуру и Ђилану.²⁹¹

Према извештају радничке штампе, било је предвиђено да се у 7 округа одржи преко 220 социјалистичких зборова, а одржано је само око 120, док о одржавању осталих нема података. Многи предвиђени зборови нису одржани јер је већ 13. јула 1914. године проглашена ратна мобилизација. Избијањем првог светског рата 28. јула 1914. године прекинута је даља социјалистичка изборна агитација пошто су заказани парламентарни избори за 1. август били одложени. Мандат старој скупштини продужен је, и тако су у њој остала и дотадашња два социјалистичка посланика Триша Кацлеровић и Драгиша Лапчевић.

Према плану и програму социјалистичка агитација је била веома широка и она је требало да захвати велики број села у Србији. На одржаних 120 социјалистичких зборова сељаштво је показало велико интересовање за ССДП, што би свакако потврдили и изборни резултати парламентарних избора само да су одржани. Иако Партија због избијања рата није учествовала у изборима, њена агитација је имала велики значај, јер је кроз њу успела још шире и дубље да уђе у сељачке масе и да им се још више приближи.

Избијањем првог светског рата престао је сваки активнији рад на селу. Вртлог рата одвукао је на фронт већину партијског чланства, тако да су многе партијске организације престале и да постоје, а Главна партијска управа је остала само са неколико чланова. Сељаштво је такође масовно одведено на фронт и тамо остало пуне четири године, отуда се велики број никада није вратио. ССДП, преокупирана сасвим другим, важнијим проблемима, више се није могла бавити питањем сељаштва, тако да је њен рад на селу потпуно замро, јер се њиме није ни имао ко да бави, пошто су остали само старци и изнемогли, жене и деца.

Тако је са избијањем првог светског рата престао рад Партије на селу, биће обновљен тек после његовог завршетка, односно после оснивања Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста), која ће на дневни ред своје борбе поставити и питање свога односа према сељаштву. У решавању овог питања нова партија ће имати много више искуства у своме раду на селу користећи се богатим искуством велике октобарске социјалистичке револуције у Русији 1917. године, коју су на својим плећима изнели руски радници заједно са сељаштвом. Борбом за повезивање радништва и сељаштва поћи ће и КПЈ у решавање овог питања, тј. у одређивање свога става према сељаштву; она ће практичним примером, кроз социјалистичку револуцију у Југославији од 1914. до 1945, показати да нема победе социјалистичке револуције без чврстог савеза радника и сељака.

ЗАКЉУЧАК

Однос партије према раду на селу и сељаштву уопште као друштвеној категорији представља веома интересантно питање у склопу проучавања идеолошких ставова и акција социјалне демократије од њеног оснивања (1903) па до избијања првог светског рата (јула 1914).

²⁹¹ РН 23. VI, 26. VI, 30. VI, 1. VII, 8. VII, 9. VII, 10. VII, 11. VII, 4. VII, 5. VII 1914; Триша Кацлеровић, *Српска социјалдемократска партија према сељаштву*, 70.

Ово тзв. „сељачко питање“ било је састављено од више елемената: учешћа Партије на окружним изборима, питања агитације у сељачким масама преко зборова, конференција, радничке штампе и литературе, питања оснивања сеоских партијских организација и социјалистичких читаоница, аграрног питања, културног и политичког просвећивања и уздизања сеоских маса итд. Од самог почетка свог оснивања на њу врше притисак пролетаризоване сеоске масе, које је нагли развој капиталистичких односа крајем XIX и почетком XX века све више раслојавао, упропашћивао и упућивао на борбу.

Осиромашене и упропашћене сељачке масе у Србији, које су биле упознате са социјалистичким идејама још из периода Светозара Марковића и његових следбеника Мите Ценића, Васе Пелагића и других, тражиле су спас у социјалној демократији. Велике наде пружао им је програм Партије, јер је, поред осталог, предвиђао и укидање дугова, смањење пореза, борбу против милитаризма, зеленашења и против свега оног што је тешко погађало сељаштво. Међутим, политичка и класна платформа великих европских социјалистичких партија упућивала је Српску социјалдемократску партију да тражи ослонац једино међу варошким и индустријским пролетаријатом, док је заповијавала сељаштво. Ово, као и њена организациона и кадровска неизграђеност и појава идеолошких сукоба од самог почетка њеног оснивања дистанцирали су је од сељачких маса. То је утицало на одлагање формулације њеног одређенијег става према сељаштву све до Осмог конгреса 1910. године.

Руководећи се једино праксистичким потребама, а и под притиском маса са села, Партија је од самог почетка решење овог питања свела на његове најуже оквире — на учешће у окружним изборима.

Идеолог првих ставова ССДП према изборима у окружним био је Драгиша Лапчевић, који их је формулисао кроз резолуције усвојене на Првом и Трећем конгресу Партије. Првом формулацијом резолуције изборна агитација је сведена само на варошки пролетаријат, а нешто касније и на индустријски, „расут по мањим варошима и пољу“ и пољопривредне раднике, док је сељаштво „конзервативно и реакционарно“ остављено за касније.

Овакав став Партије према сељаштву до 1910. године базирао се првенствено на искуствима која су преовлађивала у великим социјалистичким западноевропским партијама, чланицама Друге интернационале. Њихов најватренији поборник у Србији био је Драгиша Лапчевић, и поред тога што је био изврстан познавалац економских прилика србијанског села. Захваљујући њему и његовим једномишљеницима став ССДП према сељаштву није био оригиналан, нити је проистигао из србијанске стварности, него је био копија већих европских социјалних демократија (на пример Енглеске, Француске, Немачке и Аустро-Угарске итд.) за које је ово питање било питање другог или трећег реда, у потпуно другим економским, политичким и друштвеним условима него што су били „у типичној сељачкој“ Србији. Док су западне социјалне демократије имале снажну радничку класу и сељаштво у опадању, докле је Србија имала слабу, квалитативно и квантитативно, радничку класу, која се крајем XIX и почетком XX века постепено формирала из редова пролетаризованих сељачких маса и занатлија.

Драгиша Лапчевић и његови једномишљеници нису могли то да уоче и да своје ставове сведу у реалније оквире и да се у њиховом одређивању користе искуствима руских социјалиста, јер је Русија — по економском развоју — била ближа Србији.

Све до Осмог конгреса 1910. године ССДП је прихватала ван варошког пролетаријата једино индустријске раднике расуте по пољу и пољопривредне раднике, док су пролетаризоване масе на селу остале по страни. Овакав став ССДП ишао је мимо теоријских схватања класика марксизма (Маркса и Енгелса) који су поред сеоског проле-

таријата прихватили и ситно сељаштво, док је Лењин касније рачунао и на средње сељаке као савезнике у борби на рушењу капиталистичког поретка.

Упркос оваквом ставу Партије у њој самој су постојале снаге које су форсирале решавање овог питања. Томе је допринио и све јачи притисак осиромашених сељачких маса које су у социјалној демократији виделе једини спас. Ипак, у овом периоду (од 1903—1910) Партија је учинила прве кораке у решавању овог питања и заузимању извесних ставова. Његовим постављањем, иако у суженом облику, на највиши партијски форум — конгрес Партија је показала да је ово питање интересује и поред тога што је њен коначни став био негативан, тј. одбацила је предлог о учешћу на окружним изборима. Покретањем питања учешћа на окружним изборима дискутује се о сеоском пролетаријату и на Трећем конгресу Партије, поставља се задатак пред Главну партијску управу, уколико се на селу буде вршила интензивнија пролетаризација сељаштва, да се писаном речју и агитацијом припреми сеоски пролетаријат за класну борбу. Поред тога, покреће се и питање оснивања сеоских просветно-политичких, кооперативних и синдикалних организација, мада ће оно бити остварено тек Осмим конгресом Партије 1910. године, оснивањем сеоских партијских организација. Трећи конгрес Партије предвидео је, поред овог, оснивање сеоских читаоница са књижницама, ширење социјалистичке литературе и радничке штампе. Такође препоручио је и разноврсне облике агитације међу сељачким масама. Међутим, Трећи конгрес Партије није предвидео студирање аграрних односа на селу, што је било неопходно, нити је уочио неопходност оснивања сеоских партијских организација. Усвајањем ових одлука углавном се прихватају туђи принципи, несистематичност и недијалектичност у третирању питања односа према сељаштву. Општа је оцена да није било покушаја да се марксистички принципи прилагоде специфичној стварности Србије, већ се на ту стварност примењује пракса туђег света.

На Осмом конгресу 1910. године ССДП је начинила заокрет у свом односу према „сељачком питању“ тиме што је напустила ранији став пасивизације према раду на селу и узела један активнији курс који је требало да повеже Партију са сељаштвом, да их приближи и омогући стварање партијских организација на селу, и културно и просветно уздизање сељачких маса. Осми конгрес је дао језгровиту критику одлука ранијих конгреса, а посебно трећег, чије су одлуке биле највећа препрека раду Партије на селу. Доношењем одлуке о раду на селу, на иницијативу Д. Туцовића, прихватањем обавезног студирања и решавања аграрних односа у Србији као и одлуке о оснивању сеоских партијских организација на селу, које ће постати основна полуга рада Партије у сељачким масама, учињен је први крупан корак ка приближавању Партије пролетаризованим сељачким масама. Поред сеоског пролетаријата делатност Партије обухвата и ситно сељаштво. Јављали су се и предлози да се у оквиру партијске делатности укључи чак и средње сељаштво, односно сви они који су прихватили програм и статут Партије, као и њену борбу.

Нови курс Партије према селу топло су поздравиле сељачке масе које су од социјалне демократије тражиле да их спасе. По доношењу ове одлуке одмах се отпочело са интензивним оснивањем сеоских партијских организација и читаоница, тако да је за свега годину дана на селу основано преко 80 партијских организација и велики број читаоница, док се њихов број пред I светски рат приближио цифри од 110.

Нови став Партије према раду на селу добио је подршку и Деветог конгреса уз посебно акцентирање да он не сме бити на рачун градског и индустријског пролетаријата, који чине основну базу борбе социјалне демократије, и препоручио је велику опрезност према распо-

ложењу сељачких маса. Девети конгрес је заузео став да се партијске организације по селима могу оснивати само тамо где постоје најповољнији услови. У оснивању сеоских партијских организација посебно место је дато варошким организацијама уз обавезу пружања материјалне и кадровске помоћи. Оснивање сеоских партијских организација стављено је под строгу контролу Главне партијске управе.

Нови импулс раду Партије на селу дао је ванредни конгрес 1912. године, од када дијапазон партијске активности захвата и окружну изборну агитацију, којој није био једини циљ освајање посланичких мандата, већ социјалистичка агитација на селу. Донета одлука показала се потпуно исправном, јер су парламентарни избори 1912. године, у којима је Партија добила 21.627 гласова на селу и 2 посланичка мандата (у подрињском и пожаревачком округу), показали да Партија ужива велики углед и симпатије међу сељаштвом, за који се може слободно рећи да је био далеко већи него што су то показали изборни резултати, пошто велики део сељаштва није могао дати своје гласове за социјалну демократију зато што је право гласа било ограничено, што су општинске и полицијске власти вршиле притисак на сељаштво и што је добар део сиромашног сељаштва био у економској зависности од сеоских газда и зеленаша.

Полет у раду Партије на селу зауставили су балкански ратови 1912. и 1913. године, који су одвукли на фронт већи део њених функционера и чланова. То је довело до опадања њене делатности уопште, па и на селу, и до осипања или потпуног растурања појединих партијских организација. Овим је задат снажан ударац раду Партије на селу, од којег ће се почети постепено опорављати тек по завршетку балканских ратова, обнављањем растурених партијских организација и оснивањем нових. Напоран рад Партије на селу убрзо је уродио плодом. То су показали и јануарски општински избори 1914. године на којима је Партија однела убедљиву победу у 15 општина, већином сеоских и тиме ставила до знања свим буржоаским партијама да је снага са којом и даље морају озбиљно рачунати. У овом периоду више се није могло постављати питање да ли да Партија ради на селу, већ једино — на који начин да прошири своју делатност у њему. У том смислу почели су се тражити нови методи рада, али у том правцу ни Десети конгрес Партије 1914. године није заузео одређени став, јер је то питање захтевало више времена. Потврдом и разрадом одлука претходних конгреса о раду партије на селу Десети конгрес је дао нови импулс том раду, који ће доћи нарочито до изражаја у предизборној парламентарној агитацији половином 1914. године. И поред тога што је избијањем првог светског рата спречено одржавање ових избора, изборна агитација је показала да је Партија испољила широко ангажовање истицањем својих кандидатских листа у 15 од 17 округа са 115 кандидата, међу којима је било и 22 из редова земљорадника. С друге стране, агитација је показала да су и сеоске масе биле изузетно расположене према социјалној демократији и судећи према одлично посећеним социјалистичким зборовима Партија је имала чврсте позиције на селу.

Нов успех Партије спречило је избијање првог светског рата, који је одвукао на фронт огроман број чланова Партије, међу којима и њеног секретара Димитрија Туцовића. Остали су само они који нису могли поћи на фронт и који су се затекли у иностранству. Тиме су, за ослабљену Партију, настали нови проблеми, тако да се није могла више бавити радом на селу, који ће у току рата потпуно престати и обновиће се тек по његовом завршетку 1918, односно после стварања Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста) 1919. године.

Жарко ЈОВАНОВИЋ

Жарко Иованович

ОТНОШЕНИЕ СЕРБСКОЙ СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ
К КРЕСТЬЯНСТВУ В 1903—1914
ГОДАХ

Отношение Сербской социал-демократической партии к работе на селе и к крестьянству, как общественной категории, представляет очень важный вопрос в комплексе изучения идеологических позиций и акций партии от ее основания в 1903 году до начала Первой мировой войны в 1914 году. Этот вопрос включал в себя ряд проблем: работу партии по созданию сельских партийных организаций, участие в областных и общинных выборах, аграрный вопрос, социалистическую агитацию в крестьянских массах на собраниях и зборах, конференциях и в рабочей печати, культурное и политическое просвещение и воспитание крестьянства и т.д. Он возник сразу же после создания Сербской социал-демократической партии, чему способствовало и большое давление пролетаризованных крестьянских масс, которые, благодаря быстрому развитию капиталистических отношений на селе в конце XIX и начале XX века, все больше расслаивались, нищали и готовы были встать на путь борьбы.

Обнищавшие крестьянские массы в Сербии, знакомые с социалистическими идеями еще со времени Светозара Марковича и его последователей Миты Ценича, Васы Пелагича и др., видели спасение в программе социал-демократии, в которой, наряду с другими, были требования ликвидации долгов, уменьшения налогов, введения прогрессивного налогообложения, необходимости борьбы против милитаризма, ростовщичества и всего, что со всей тяжестью на плечи крестьянства. Кроме того, в той программе было и требование ликвидации частной и введения общественной собственности.

Но желание большей части экономически разорившегося крестьянства присоединиться к борьбе социал-демократии за политические права и ликвидацию социальных различий не могло легко осуществиться. Молодая Сербская социал-демократическая партия, не имея собственного опыта, а под давлением опыта крупных западно-европейских социал-демократических партий — членов Второго Интернационала —, для которых вопрос об отношении к крестьянству был второстепенным и даже третьестепенным вследствие присутствия многомиллионного промышленного пролетариата, с самого своего возникновения искала опору лишь среди городского и промышленного пролетариата, ставя вопрос о работе на селе лишь как вопрос участия или неучастия в общинных, и областных и парламентских выборах и то под давлением крестьянских масс. На Третьем съезде партии в 1905 году было принято решение о том, что партия отказывается от участия в областных выборах. Это решение оставалось в силе до Восьмого съезда, который состоялся в 1910 году, хотя и в то время делались попытки поставить вопрос о работе на селе. Принятие указанного выше решения явилось не только результатом перенятия опыта западно-европейской социал-демократии, но и было выражением недостаточного организационного, кадрового и идеологического строительства самой Сербской социал-демократической партии, раздираемой к тому же идеологическими столкновениями в её руководстве. Необходимо подметнуть, что инициатором подобных взглядов был один из лидеров ССДП Драгиша Лапчевич. Несмотря на прекрасное знание тяжелых экономических условий села, он упорно отвлекал партию от работы на селе, настаивая на сосредоточении ее деятельности лишь среди городского и промышленного пролетариата.

Лишь на Восьмом съезде в 1910 году Сербская социал-демократическая партия меняет свой курс, отказываясь от апстиненции работы на селе и, подвергнув критике свои позиции и проанализировав тогдашние общественные и экономические условия в Сербии, указывает на то, что созрели условия для работы на селе. Съезд принял решение о создании сельских партийных организаций в Сербии и необходимости изучения аграрного вопроса в ней. Идеологом нового курса партии был Димитрие Туцович, который не только в городском и промышленном пролетариате, но и в беднейшем

крестьянстве видел союзнике в борьбе против капиталистической эксплуатации.

Этот новый курс встретил поддержку среди крестьян. Вскоре было приступлено к созданию сельских партийных организаций. Их число накануне Девятого съезда ССДП в 1911 году достигло 80. Быстрый рост сельских партийных организаций обеспокоил часть партийного руководства, особенно Драгишу Лапчевича, который выступил против этого курса, подтвержденного и Девятым съездом, что привело к острому столкновению между ним и Димитрием Туцовичем.

Чрезвычайный съезд партии, состоявшийся в 1911 году, успешно решил это столкновение, поддержав необходимость работы на селе и дав ей новый импульс принятием решения об участии ССДП в парламентских выборах в апреле 1911 года. И на тех выборах лишь в шести областях партия собрала 21.627 крестьянских голосов и получила два депутатских места в парламенте за счет голосов избирателей в Пожаревацкой и Подринской областях.

Размах партийной работы на селе был временно приостановлен балканскими войнами 1912 и 1913 годов, так как огромное число членов партии, особенно крестьян, ушло на фронт, что привело к сокращению или ликвидации отдельных сельских партийных организаций. Но после окончания балканских войн работа на селе быстро восстановилась, что выразилось и в увеличении числа партийных организаций в селах. Накануне Первой мировой войны действовало около 110 таких организаций. На общинных выборах в 1914 году Сербская социал-демократическая партия одержала победу в пятнадцати общинах, большинство из которых были сельские. Она развила широкую предвыборную активность по выборам в парламент, которые должны были состояться в августе того же года. Но начало Первой мировой войны прекинуло эту активность, а вместе с тем и деятельность партии на селе. Последняя возобновилась лишь после окончания Первой мировой войны.